

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erhvervshistorisk Årbog 2011

Erhvervshistorisk
Årbog

Erhvervshistorisk Årbog

2011

Danish Yearbook of Business History
With an English Summary

Bind 60

OMSLAG

Side 143

REDAKTION

Lone H. Liljegren

Jørgen Fink

REFEREES

Per Boje

Kurt Jakobsen

H. C. Johansen

Jesper Strandskov

English Translation:

David Slater

ISSN

0071-1152

Copyright © 2011 by Erhvervsarkivet

Vester Allé 12

8000 Århus C

Printed in Denmark

By

Silkeborg Bogtryk

Indhold

Til læserne..... 7

Artikler

Ole Marquardt: Krisen i Grønland i midten af 1800-tallet – et resultat af en fejlslagen kolonipolitik? Nuuk og Qeqertarsuatsiaat i årene 1850-1880 9

Lone Fisker Christensen: Patienten som bruger? Patientens rolle i dansk sundhedspolitik 1970-2007 43

Kurt Pedersen og Jesper Strandskov: Fusioner som konkurrencestrategi – danske svineslagteriers reaktion på tabet af komparative fordele i 1950'erne..... 83

Michael Bruun og Jørgen Fink: Da Århus blev vidensby. Erhvervsudviklingen 1990-2004 105

Kurt Pedersen: Mercantilia (1950-1956) – tidsskrift eller skoleblad? .. 149

Essay

Steen Brock og Niels Kayser Nielsen: Oplevelsesøkonomi og kulturanthropologi – et essay 153

Virksomhedsportrætter og erindringer

Poul Ove Pedersen (†): En iværksætter i mejerisektoren. Et eksempel på samspillet mellem iværksætteri, strukturudvikling, personlige relationer og urbanisering..... 177

Afleveringer til Erhvervsarkivet 2010 227

Bidragydere til denne årbog 238

English summary 240

Indholdsfortegnelse til de tidligere bind af Erhvervshistorisk Årbog kan findes på Internetadressen www.sa.dk/content/dk/ydelser_og_produkter/publikationer/indholdsfortegnelse_til_erhvervshistorisk_arbog

Til læserne

Erhvervshistorisk Årbog 2011 er den sidste trykte udgave af årbogen. Fremover vil den udkomme i elektronisk form og uden abonnement.

Tres årgange er det blevet til på papir. Årbogen udkom første gang i 1949 og blev et vigtigt led i profileringen af den nyoprettede institution, Erhvervsarkivet. Den har repræsenteret en kontinuitet i den danske erhvervshistoriske forskning og har stået åben som publiceringskanal, uanset om erhvervshistorien stod højere eller lavere på historievidenskabens agenda.

Vi står nu i en situation, hvor dansk erhvervsliv i stigende grad bliver internationalt, og hvor dansk erhvervshistorie også orienterer sig mere internationalt. Samtidig foregår der en mediemæssig revolution. Det skaber nye muligheder og nye udfordringer.

Det er vores opfattelse, at der fortsat er brug for en publiceringskanal for dansk erhvervshistorie, og årbogen vil derfor fortsat udkomme, men nu i elektronisk form.

Alle praktiske oplysninger om redaktion, skrivevejledning, udgivelsestidspunkter og tilgængelighed vil fremover kunne findes via Statens Arkivers hjemmeside www.sa.dk. Interesserede kan henvende sig til redaktionen og komme på en mailliste, så de automatisk får besked, når årbogen kommer.

Redaktionen
Århus, maj 2011

Krisen i Grønland i midten af 1800-tallet

- et resultat af en fejlslagen kolonipolitik? Nuuk og Qeqertarsuatsiaat i årene 1850-1880

AF OLE MARQUARDT

I tredje kvartal af 1800tallet rammes sælfangererhvervet i Vestgrønland af en omfattende krise, som i eftertiden er kendt som 'den store krise'. Ifølge den gængse fortolkning skyldtes krisen en velment, men fejlslagen dansk kolonipolitik. Dels havde kolonipolitikken fjernet de kulturtræk, der i det før-koloniale samfund stimulerede mændene til at blive dygtige og flittige udøvere af det sælfangererhverv, som var befolkningens eksistensgrundlag. Dels havde kolonipolitikken siden cirka 1840 glemt, at grønlænderne som et naturfolk savnede evnen til at tænke økonomisk rationelt og prioritere sine langsigtede behov over øjeblikkets nydelser. Resultatet heraf var blevet, at grønlænderne solgte langt flere fangstprodukter til handelen, end de i deres daglige husholdning kunne undvære, og at de blev stadigt ringere til at udøve kajakfangstens svære og farlige kunst.

Artiklen argumenterer for, at den gængse fortolkning af krisen har lagt for stor vægt på menneskeskabte kulturforhold, og at den til gengæld har lagt for ringe vægt på den betydning, som ændringer af naturforholdene (hyppigere tilfælde af uroligt vejr, ændringer af sælernes trækruter og størrelsen af de kystnære sælbestande) havde for den vestgrønlandske sælfangst i perioden.

Den herskende fortolkning af krisen: Rink og hans meningsfæller'

I Grønlandshistorien har perioden fra sidst i 1850'erne til omkring 1880 et trist omdømme i både befolkningens kollektive erindring og hos sam- og eftertidens kommentatorer. Disse var nemlig årene, hvor en socioøkonomisk krise af enestående varighed, dybde og bredde herskede i landet.

At social og økonomisk nød fra tid til anden ramte dele af den eskimoiske fangerbefolkning, der levede langs Vestgrønlands kyst, var velkendt blandt europæerne, som levede i det danske kolonirige i Grønland i midten af 1800-tallet.² Men ifølge flere af dem adskilte den socioøkonomiske krise, som gradvis blev mere og mere synlig fra midten af 1850'erne, sig fra tingenes traditionelle tilstand. Traditionelt blev eksisterende til-

fælde af fattigdom og elendighed fortolket som et resultat af naturlige omstændigheder såsom epidemier, dårligt vejr og ændringer i sælernes og hvalernes migrationsruter, og som hændelser, der var begrænset til bestemte regioner og ikke antog en almen og landsdækkende karakter. I modsætning hertil fortolkedes den krise, der nu manifesterede sig, som en konsekvens af menneskeskabte fornyelser og ændringer i samfundets socioøkonomiske struktur, som befolkningen ikke i tilstrækkeligt omfang havde været forberedt på. Det var således en krise, som ikke bare indtraf. Det var en krise, som blev skabt og uddybet af den velmente, men misledte kolonipolitik, som i de forudgående årtier var blevet ført af den danske Grønlandsadministration.

Den angiveligt kriseskabende kolonipolitik blev oprindeligt udformet som et redskab til at udvirke en ønsket forbedring af de socioøkonomiske forhold i Danmarks grønlandske kolonier, hvor statshandelsvirksomheden Kongelige Grønlandske Handel (KGH)³ siden 1774 havde haft monopolrettigheder. I 1830'erne var betydende kredse i Danmarks politiske establishment påvirket af liberalistiske strømninger og i den danske Grønlandsadministration blev ønsket om liberale reformer fremtrædende. De liberale reformer havde et dobbelt sigte. Dels skulle de bidrage til at forbedre grønlændernes materielle livssituation. Dels skulle de bidrage til at løfte grønlænderne op på et højere niveau af kultur og civilisation. I den forbindelse antog tilhængerne af liberale reformer i den danske kolonipolitik, at det ville være fordelagtigt for grønlænderne, såfremt prisdannelsen og udvekslingen af produkter og tjenester i Grønland i højere grad end hidtil kom til at følge den liberale markedsøkonomis principper.⁴

Som reformvennerne så det, så var de grønlandske inuit stadigvæk, på trods af mere end et århundrede med dansk kolonialisme, barnagtige naturfolk, som ubetænksomt tilsidesatte deres langsigtede interesser for at følge deres spontane og selvdestruktive forbrugstilbøjeligheder. Den slags umodne vaner og præferencer måtte udryddes, hvis det grønlandske folk skulle blive en del af klubben, som til egen gavn kunne civiliseres efter den vestlige model. Og det var reformvennernes antagelse, at ved at blive stadigt mere fortrolige med den moderne markedsøkonomis grundlæggende regler, så ville grønlænderne også blive stadigt bedre i stand til at indse betydningen af at tænke langsigtet og handle rationelt og impulscontrolleret.⁵

Den optimistiske tro på liberale reformers gavnlighed beherskede den danske Grønlandspolitik til et stykke ind i 1850'erne. Men fra cirka 1850 talte kritiske røster i stigende grad om, at den førte Grønlandspolitik

skabte resultater, som var stik modsat de tilsigtede. Det var ikke grønlandernes erhvervsflid og fremsynethed, som nød gavn af den igangværende vestliggørelse og kommercialisering af samfundet, men derimod deres dovenskab og barnlige modvilje mod at prioritere deres langsigtede behov for investering og opsparing over deres spontane forbrugstilbøjeligheder.

Blandt kritikerne af den kolonipolitik, der advokerede for øget vestliggørelse og kommercialisering, var den indflydelsesrige inspektør i Sydgrønland, H. J. Rink, den første blandt ligemænd.⁶ Allerede i de tidlige 1850'ere udtrykte han tvivl om hensigtsmæssigheden af vestliggørelses- og kommercialiseringspolitikken, og fra 1856 og fremover lagde han store anstrengelser i arbejdet med at overbevise de danske politiske myndigheder om, at enhver, som havde øjne at se med, kunne iagttage, hvorledes en dybtgående socioøkonomisk krise, som var skabt af en overdreven civiliserings- og kommercialiseringspolitik, var under udvikling i Grønland. I sine analyser af krisens væsen henviste Rink til et antal indbyrdes forbundne forhold.⁷

- Ved at oprette filial-butikker under koloniernes hovedbutikker på små udsteder⁸ og ved at tillade, at luksusvarer som kaffe, sukker osv. i ubegrænset omfang kunne sælges frit til grønlanderne, havde KGH siden 1830'erne intensiveret sin kommercialisering af den grønlandske økonomi.

- Imidlertid var grønlanderne stadigvæk i høj grad et naturfolk⁹, der på grund af deres tankeløse og barnlige holdninger var ude af stand til at modstå lokketonerne fra vestlige luksusvarer og lækkerbidskner. Som konsekvens heraf indhandlede¹⁰ de til KGH større mængder af spæk og skind m.v., end de kunne undvære i deres private husholdning.

- Følgen af denne tendens til overdreven indhandling var, at grønlanderne solgte de skind, de behøvede til fortsat at kunne fremstille skindbåde (kajakker og konebåde) samt klæder, kamikker, sengeklæder og telte, og det spæk, de skulle bruge til husholdningernes madforsyning og til at give lys og varme i vinterhusene. En afledt konsekvens af, at skindbåde nu ikke længere fremstilledes i nødvendigt omfang, var, at de opvoksende generationer ikke fik tilstrækkelig træning i kajakroningens vanskelige kunst. Og da der heller ikke var skind til at lave telte til brug ved familiernes sommerophold i de indre fjordområder, hvor man kunne fange ørred, laks og rensdyr, så stod også dette vigtige

element i den traditionelle inuitkulturs ressourceudnyttelse i fare for at forsvinde.

- På kort sigt blev de selvdestruktive konsekvenser af den overdrevne indhandling delvis udlignet af, at KGH's handelschefer (kolonibestyrere) var forpligtet til at uddele gratis fødevarer (sultekost) til sultne fattige, og til at tillade, at den øvrige befolkning kunne købe fødevarer på kredit i butikkerne. Et andet forhold, der bidrog til at sløre overindhandlingens ødelæggende konsekvenser, var den gamle tradition for, at fangeren delte resultaterne af sin fangst med sine hus- og bopladsfæller. Kombinationen af en diskriminationsfri uddeling af sultekost til både værdigt og uværdigt trængende, den lette adgang til at købe på kredit, og traditionen for fangstdeling, som muliggjorde at den dovne kunne spise sig mæt ved den flittiges bord, havde ført til en hastigt voksende forværring af grønlændernes erhvervsflid og moralske habitus.

Siden 1700-tallet havde europæiske kommentatorer med bekymring talt om, at forbruget af europæisk proviant gjorde grønlænderne 'kjælné', dvs. blødagtige, så de ikke længere havde det element af robust vildskab og vilje til dagligt i kajakken at sætte livet på spil, der krævedes af en kompetent sælfanger.¹¹ Ifølge denne opfattelse bidrog vestliggørelses- og kommercialiseringspolitikken til at erodere den fysiske robusthed, selvtillid og dristighed, der indgik i en dygtig fangers fysiske og mentale erhvervsberedskab. Hos Rink selv spillede blødagtiggørelsesaspektet en mindre fremtrædende rolle, men uanset dets lidt underspillede status hos Rink selv, så var synspunktet en integral del af kriseforståelsen hos mange af hans samtidige.¹²

Som andre af datidens kommentatorer mente også Rink, at krisen var mest dybtgående i Sydgrønland. Essensen af hans krisefortolkning var, at krisen repræsenterede resultatet af den voksende moralske og psykologiske svækkelse af den grønlandske befolkning, som den førte kolonipolitik havde skabt. Som medicin mod krisen advokerede han derfor for reformer, som kunne modvirke den slags dårligdomme.¹³ Til gengæld var han forbavsende lidt opmærksom på mulighederne for, at de eksisterende problemer i Sydgrønland kunne skyldes en nedgang i sælbestanden fremfor et fald i moralske attituder og i fangernes faglige kompetencer og mentale parathed til at praktisere den vanskelige og ofte livsfarlige kajakfangst.

Sin moralske fortolkning af krisens væsen havde Rink til fælles med et antal af hans samtidige – hvoraf nogle i øvrigt blev hans nære alli-

erede i kampen for en radikal omlægning af Danmarks Grønlandspolitik. Blandt disse meningsfæller og medstridsmænd var søofficereren (og senere rigsdagsmand) E. Bluhme, som vi møder igen senere, og de tre europæere (Lindorff, Janssen og Kleinschmidt), der i 1856 sammen med Rink foreslog en politisk reform – oprettelsen af de distriktsråd, der blev kendt som Forstanderskaberne – der ved at give dem politiske privilegier og økonomiske fordele kunne bidrage til at øge sælfangernes selvtillid og sociale prestige.

Rink og hans meningsfæller havde stort held til at påvirke indflydelsesrige kredse i Danmarks politiske establishment med deres synspunkter. Fra slutningen af 1850'erne tabte mange af de politikere, der tog aktiv del i udformningen af Danmarks kolonipolitik i Grønland, deres tidligere tro på en fortsat vestliggørelses positive resultater. Til gengæld vandt den Rinkske påstand om, at den eksisterende elendighed og fattigdom i Grønland var den utilsigtede konsekvens af lige præcis en sådan form for politik, i stigende grad gehør. Som følge heraf blev Danmarks Grønlandspolitik i resten af århundredet karakteriseret af forsøg på at dæmpe – for ikke at sige standse – vestliggørelses- og kommercialiseringsprocessen.¹⁴

I eftertidens historieskrivning har Rinks moralske interpretation af begivenhederne været altdominerende. Ved at blive gentaget igen og igen i bøger og artikler¹⁵, i offentlige sammenhænge og i skoleklasser, er denne fortolkning af krisen i 1850'erne og de efterfølgende årtier blevet en vigtig del af Grønlands kollektive erindring. Disse var årene, hvor elendighed herskede, og hvor moralsk forfald spredte sig i en befolkning, der var offer for en moderniseringsproces, den ikke var moden til at kapere.

Kaffeforbrugets særlige betydning

Der hengik et Tidsrum af cirka 45 Aar fra det Øjeblik, da man aabnede Grønlændernes Adgang til at købe et begrænset Kvantum Proviant, Kaffe og Kandis, indtil Udhandlingen af disse Varer blev givet helt fri. At dette skete paa et alt for tidligt Tidspunkt, kan næppe nægtes, naar man ser hen til den sørgelige Nedgangsperiode, der fulgte umiddelbart efter, og man kan ikke væрге sig mod den Tanke, at Befolkningen kunde være forskaanet for megen Nød og Elendighed, hvis Direktionen havde valgt en langsommere Overgang til den fri Udhandling, som Befolkningen aldeles ikke var udviklet nok til at tage imod, og som ikke kunde have andet Formaal end Ønsket om et forøget Udbytte for Handelen.¹⁶

I henhold til den moralske krisefortolkning var det afskaffelsen af de fleste af de restriktioner, der tidligere satte snævre grænser for grønlandernes forbrug af importerede og – som det syntes¹⁷ – luksusrægede nydelsesmidler, der var hovedårsagen til, at det gik så galt i Grønland. Når han kommenterede emnet var Rink i øvrigt normalt mindre kritisk over for grønlandernes forbrug af kaffe, end han var over for deres forbrug af for eksempel lyst brød, figer og rosiner. Men mange af hans samtidige brugte kaffen som skræmmebillede på den tiltrækningskraft, som butikens importerede lækkerier havde på de grønlandske kunder. I deres øjne havde udhandlingen af kaffe til grønlænderne konsekvenser, som lignede dem der fulgte af salget af alkohol til Nordamerikas indianere.¹⁸

Gennem hele 1700-tallet var grønlænderne kun i stand til at købe kaffe, hvis de fik den gennem ulovlig handel med europæiske hvalfangere eller med de ansatte ved århundredets forskellige private og statslige handelsvirksomheder. I 1804 begyndte kolonibestyreren i Ilulissat imidlertid et succesrigt forsøg på at udhandle kaffe til grønlænderne i bytte for deres indhandlingsprodukter. Kort efter besluttede KGH's ledelse, at kaffe kunne udhandles til grønlænderne, men kun som betaling for ræveskind og et begrænset antal sælskind. Gennem de satte restriktioner håbede handelsledelsen at kunne forhindre, at grønlandernes kærlighed til kaffe lokkede dem til at indhandle mere spæk og flere skind, end de kunne undvære i deres private husholdninger.

I årene 1837-1844 ophævedes de eksisterende restriktioner på salget af kaffe til almindelige grønlændere. Da KGH's direktion traf denne beslutning, valgte den at ignorere advarslerne fra bekymrede observatører, der frygtede at grønlænderne for kaffens skyld ville sælge alt, hvad de ejede og havde. Men skønt KGH således vendte det døve øre til advarslerne, så frygtede statshandelen ikke desto mindre, at grønlandernes kaffeafhængighed kunne blive for stor. Handelen forsøgte derfor, som bedst den kunne, at kontrollere forbrugsomfanget gennem prismekanismen. Efter et indledende prisfald fra 48 til 32 skilling pr. pund i 1837, blev kaffeprisen yderligere sænket til 26 skilling pr. pund i 1843.¹⁹ For at modvirke mulige negative følger af denne prisreduktion udstedte direktionen i 1846 en rundskrivelse, hvor grønlænderne blev advaret om, at hvis deres kaffeforbrug udviklede sig i overdreven grad, så ville kaffeudhandlingen blive underlagt nye restriktioner.²⁰ Fremfor at vende tilbage til den gamle restriktionspolitik besluttede direktionen imidlertid et par år senere at hæve prisen til det tidligere niveau på 32 skilling pr. pund. Her blev den liggende i en snes år, men i 1880, hvor kronemøntfoden var indført, var

den steget med en tredjedel til hvad der før kronekonverteringen svarede til 43 skilling pundet.²¹

Da Rink i midten af 1850'erne fremlagde sin kritik af den danske Grønlandspolitik var den interesserede offentlighed gennem to årtier vænnet til synspunktet, at det frie salg af kaffe havde negative følger for inuit husholdningerne i landet. I de tidlige 1860'ere aflagde den tidligere nævnte søofficer Bluhme vidnesbyrd om synspunktets rigtighed, da han beskrev sine indtryk fra et besøg ved den herrnhutiske missionsstation Lichtenfels/Akunnat nær Qeqertarsuatsiaat.

Saasnart en Sælhund fanges, (..) tager han [fangeren, OM] strax Spækket og Skindet med sig i sin Kajak, roer til Kolonien og sælger det til den kongelige Handel, som atter for de vundne Penge sælger ham Kaffe og atter Kaffe! Faaer han nogle Penge tilovers kjøber han andre Lækkerier: Brød, Figner, Tobak; - men lige usselt er det med ham. For 30 Aar siden var Kaffedrikken kun lidet udbredt, og dette fornemmelig vel paa Grund af, at Handelen dermed var begrændset; men siden denne blev aldeles fri, saa at en Mand, naar blot han eier nogle faa Skilling, kan kjøbe sig denne Gudedrik, er den tiltagen i en saadan Grad, at Befolkningen nu hungrer og fryser ihjel, medens den altid har Kaffe nok at drikke. 'Var der ingen Kaffe', sagde en Dag en Grønlænderinde, vi besøgte 'var det ikke værd at leve'.²²

Bluhmes opfattelse af den grønlandske kaffetørsts ødelæggende socio-økonomiske konsekvenser deltes af mange. Blandt dem var den grønlandske kateket Rasmus Berthelsen, der i mange år var blandt Rinks nære støtter. I et brev skrevet til og senere offentliggjort af Bluhme, noterede Berthelsen sig, at:²³

Grønland (...) og dets Indbyggere gaaer til grunde af Elendighed og Sløvhed [og] hvert Aar formindsker Befolkningen med 1 pCt, saa mit Fædreland [er] ved Randen af en Afgrund, hvis Bund er dyb af Fordærvelse og uhelbredelig Besmittelse af Folks LigeGYldighed med Herrens Naadegaver. (...) Ja, er det ikke skadeligt, naar en dygtig og flink Kajakmand sælger sin Kajak og alt sit Tilbehør og lod sin Konebaad ligge paa Marken, for at tilfredsstille sin Lidenskab efter Kaffe og Andet, som strider imod sin Natur, og derved fremkalde Usselhed og Elendighed, og igjen deraf paadrage sig Sygdom og Mangel paa Livets Fornødenheder? (...).

De ovenstående citater illustrerer, hvorledes bekymrede observatører i datiden anså de grønlandere, der levede i sidste halvdel af 1800-tallet, for at være en flok kaffemisbrugere. Senere kommentatorer har fortalt en tilsvarende historie. Som den legendariske whiskydrikkende indianer, der ifølge myten solgte alt for at få sig en ny flaske, så var den kaffedrikkende eskimo en populær figur i kritiske skildringer af, hvordan den vestlige civilisations sofistikerede lokkemidler forledte Grønlands umodne befolkning til at handle på en måde, der skadede dem selv.²⁴

Nuuk og Qeqertarsuatsiaat: et lokalstudie

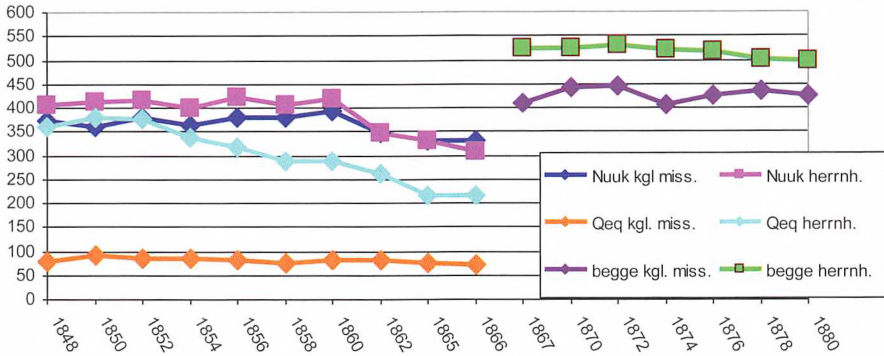
De demografiske data

Ifølge Rink og andre var det i kolonidistrikterne Nuuk og Qeqertarsuatsiaat, at den store krise nåede sit negative klimaks. I særlig grad var det de to store herrnhutiske missionsstationer, Nyherrnhut (Noorlit) nær Nuuk og Lichtenfels (Akunnat) nær Qeqertarsuatsiaat, der henvistes til, når man skulle pege på bopladser, hvor man på mest iøjnefaldende måde fandt eksempler på alle de triste manifestationer af fattigdom og elendighed.

At forholdene hurtigt forværredes i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat distrikter, og at de var værst hos de grønlandere, der tilhørte de herrnhutiske menigheder, ser ud til at blive bekræftet af de årlige folketællinger (Mandtalslister), der blev lavet af KGH's lokale kolonibestyrere, samt af de officielle folketællinger, der siden 1834 blev lavet af Danmarks statistiske Bureau med først femårige og fra 1860 tiårige intervaller. De viser alle et fald i den indfødte befolkning siden 1850'erne. I Nuuk var de værste år fra 1860 til 1862, hvor befolkningstallet faldt fra 812 til 696. I Qeqertarsuatsiaat var det årene 1853-1854, hvor tallet faldt fra 472 til 422, og så igen fra 1856 til 1863, hvor befolkningen yderligere decimeredes fra 402 til 309. I Nuuk fortsatte nedgangen indtil midten af 1860'erne. I Qeqertarsuatsiaat fortsatte den indtil 1870. I 1866 blev de to distrikter forenet i ét samlet Nuuk distrikt, og tallene fra det forenede distrikt viser en svag nedgang hos herrnhuterne indtil 1880 samt en svag vækst hos den del af befolkningen, der tilhørte den danske Kgl. Missions menigheder.

Figur 1.

Den indfødte befolkning (bosatte europæere ikke medregnet) i Nuuk og Qeqertarsuaat distrikter 1848-1866 og i det forenede distrikt 1867-1880. Befolkningen opdelt i dem, der tilhørte henholdsvis den Kgl. og den herrnhutiske mission.

Kilde: Mandtalslister; Folketælling 1855 og 1860; Folketælling 1870 (ms); Marquardt 1993 & 1994; SI 1871-1880.

I Qeqertarsuaat udgjorde den herrnhutiske menighed altid et stort flertal af befolkningen. I Nuuk udgjorde den flertallet frem til 1862, hvorefter den kgl. missions menighed kom til at udgøre en lille majoritet. I tallene fra det forenede distrikt 1866-1880 udgjorde herrnhuterne omkring 55 procent af totalbefolkningen. Alt i alt boede der 1205 indfødte i de to distrikter i 1856, men kun 926 i 1880.

Nedgangen i Sydgrønlands indfødte befolknings størrelse fra 1855 til 1860 kom som en negativ overraskelse for en dansk offentlighed, der gennem flere årtier var vænnet til en jævn vækst i Vestgrønlands folketal.²⁵ I Nuuk-Qeqertarsuaat var nedgangstendensen i særlig grad tydelig. Det var på grund af deres evne til at fungere som skræmmebilleder af, hvad de mente resten af Grønland stod i fare for hurtigt at kunne udvikle sig til, at Rink og hans ligesindede brugte forholdene i Nuuk og Qeqertarsuaat til at lave krisebeskrivelser med en bredere 'de-te-fabula-narratur' betydning. De to distrikter blev fremstillet som avantgarden i landets socioøkonomiske elendighed og forfald – og menighederne ved de herrnhutiske missionsstationer som førende hvad angik elendighedens og forfaldets manifestationer.

I henhold til Rink og hans meningsfællers moralske fortolkning af den indtrufne krise, var den udtryk for en umoden økonomisk adfærd som gav sig udtryk i fangerfamiliernes alt for overdrevne indhandlingsvillighed. Den alt for overdrevne indhandlingsvillighed var så på sin side

udtryk for deres umættelige begær efter kaffe og tilsvarende importerede lækkerier. Vi vender os derfor nu mod spørgsmålet om, hvorvidt befolkningen i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat rent faktisk også led af en overdreven kærlighed til kaffe og overdreven villighed til at indhandle flere skind og mere spæk, end de kunne undvære i deres daglige husholdning og erhverv.

Teorien om en overdreven lyst til kaffe

Ved første blik ser forholdene i Nuuk/Godthåb og Qeqertarsuatsiaat/Fiskerødet ud til at bekræfte påstanden om, at der var en direkte relation mellem størrelsen af det lokale kaffeforbrug og dybden af den krise, der ramte regionen. Sammenlignet med andre steder i landet anvendte befolkningen i de to distrikter over årene en meget stor andel af deres indhandlingsindkomster til at købe kaffe for.

Tabel 1.

Vestgrønland 1840-1880. Værdien af kaffeforbruget som procent af værdien af indhandlingen. Per capita værdier. Nuuk og Qeqertarsuatsiaat er slået sammen til et distrikt.

Year	Qaqortoq	Paa-miut	Nuuk & Qeqertars.	Man-iitsoq	Sisi-miut	Aasi-aat	Qasi-giann-guit	Ilulis-sat	Appat	Qeqertarsuaq	Uumman-naq	Upernavik
1840	7.8	28.0	52.5	49.9	43.0	30.9	49.9	54.7	34.2	26.7	35.8	30.4
1850	29.1	31.6	56.9	47.1	67.8	35.2	54.7	77.2	54.9	116.9	58.7	55.1
1860	32.5	32.0	67.2	52.9	67.4	48.0	29.7	49.7	48.9	112.8	31.4	45.9
1870	26.8	33.0	47.2	42.4	45.8	36.2	32.3	32.0	31.5	56.9	30.4	22.5
1880	30.2	30.5	67.7	53.2	40.7	37.2	36.0	34.6	33.2	40.9	30.1	33.7

Kilde: P.P. Sveistrup 1944:56-70

Tal som disse har altid været populære blandt dem, der har anklaget befolkningen i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat for at have været så afhængig af sit kaffemisbrug, at den for at få en kop til solgte sit sidste skind og sidste gram spæk. Når udgiften, der dækker køb af kaffe, ses som andel af den samlede indhandling, hørte kaffekonsumet i det forenede distrikt hjemme i toppen af den nationale liga. I 1840 lå distriktet på andenpladsen blandt de 12 kolonidistrikter i landet. I 1850 var det nummer fem, i 1860 nummer tre, i 1870 påny nummer to og i 1880 indtog det førstepladsen.

Situationen i Qeqertarsuaq i 1850 og 1860, hvor udgifterne til kaffe oversteg værdien af den samlede indhandling med 16 til 17 procent, viser imidlertid på tydelig vis, at det ikke kun var dem, der fik indkomster fra indhandlingen – dvs. fangerne – der købte kaffe. Alle og enhver, og herunder også europæerne og de indfødte lønarbejdere som varigt eller på daglejerbasis var ansat ved KGH eller den kgl. mission, samt besætningerne på besøgende danske og udenlandske skibe, købte og drak kaffe. Og det var i kraft af kaffekonsumet hos ikke-fangerne, at en situation som den i Qeqertarsuaq kunne opstå.

Rent faktisk var Nuuk og Qeqertarsuaatsiaat blandt de distrikter i landet, hvor beløbet, der blev brugt til at købe eller udhandle importerede varer for, i størst grad oversteg det beløb, som KGH betalte til de lokale fangere for deres indhandlingsprodukter. Jeg har andetsteds vist, hvordan indkomster genereret fra lønarbejde altid havde en særlig stor betydning i Nuuk.²⁶ Det var i kraft af den ekstra købekraft, der stammede fra lønudbetaling, at lokalbefolkningen ved udhandlingen kunne købe for mere, end de lokale fangere havde tjent ved indhandlingen. Som tingene forholdt sig i Nuuk og Qeqertarsuaatsiaat, så var der i de undersøgte år tale om, at ikke mindre end 60 til 80 procent af salget i KGH-butikkerne blev finansieret af penge, der ikke var optjent ved indhandling.

Tabel 2.

Vestgrønland 1840-1880. Værdien af indhandlingen og indhandlingen som procent af udhandlingen. Per capita værdier. Måleenhed: Rigsdaler.

Distrikt	1840		1850		1860		1870		1880	
	værdi	%	værdi	%	værdi	%	værdi	%	værdi	%
Qaqortoq	2.68	72.0	2.43	42.9	3.48	40.7	8.62	59.8	5.84	46.2
Paamiut	4.21	55.0	4.25	55.9	4.80	30.9	6.06	42.5	5.50	44.3
<i>Nuuk og Qeqert.</i>	<i>2.81</i>	<i>41.6</i>	<i>3.54</i>	<i>40.8</i>	<i>3.45</i>	<i>29.5</i>	<i>4.81</i>	<i>31.1</i>	<i>3.72</i>	<i>21.2</i>
Maniitsoq	4.34	50.1	6.88	57.4	4.57	38.7	5.83	47.4	4.39	32.9
Sisimiut	4.65	60.0	4.72	35.2	2.82	28.1	4.83	40.9	4.66	36.2
Aasiaat	5.48	68.7	8.01	57.7	3.70	40.8	7.20	40.3	8.40	33.8
Qasigiannguut	4.44	40.8	4.96	34.3	12.93	64.9	11.94	54.3	11.85	53.9
Ilulissat	4.98	56.5	3.94	36.0	6.50	34.9	11.68	42.1	12.11	36.8
Appat	5.37	60.0	7.51	39.3	7.44	41.4	15.08	55.2	9.82	42.4
Qeqertarsuaq	4.74	38.0	3.96	17.1	2.72	15.3	6.81	24.7	10.40	25.8
Uummanaq	4.87	71.6	5.79	33.9	10.45	54.9	11.14	58.3	14.41	53.0
Upernavik	4.37	75.5	6.74	38.7	7.72	43.4	14.27	59.3	12.97	46.7

Kilde: som tabel 1.

Det er kun, hvis penge anvendt til kaffekøb sammenlignes med fangernes indhandlingsindkomster²⁷, at man har basis for at hævde, at folk i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat gravede deres egen grav ved at bruge flere penge på kaffeindkøb, end flertallet af deres landsmænd tillod sig. Men som sagt, så udgjorde de indhandlingsgenererede indkomster i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat en ekstraordinært lille del af den samlede købekraft i distriktet. Hvis man derfor, hvad man retteligt også bør gøre, sammenligner med værdien af KGH's samlede butikssalg (udhandlingen) i området, så tyder det beskedne beløb, der i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat anvendtes til at købe kaffe for, på, at teorien om det alt for store kaffeforbrug i de to særligt kriseramte distrikter må revideres.

Tabel 3.

Vestgrønland 1840-1880. Værdien af kaffeforbruget som procent af værdien af udhandlingen. Per capita værdier.

År	Qaq-ortoq	Paa-miut	Nuuk & Qeqertars.	Man-iitsoq	Sisi-miut	Aasi-aat	Qasi-giann-guit	Ilulis-sat	Appat	Qeqertarsuaq	Uumannaq	Upernavik
1840	5.6	15.4	21.8	25.0	25.8	21.2	20.4	30.9	20.5	10.1	25.6	22.9
1850	12.5	17.7	23.2	27.0	23.9	20.3	18.8	27.8	21.6	20.0	19.9	21.3
1860	13.2	9.0	19.8	20.5	19.0	19.9	19.2	17.3	20.2	17.2	17.1	19.9
1870	16.0	13.9	14.6	19.9	18.6	14.5	17.4	13.4	17.2	14.0	17.6	13.3
1880	14.1	13.5	14.4	17.5	14.8	12.6	19.4	12.7	14.1	10.5	14.1	15.8

Kilde: som tabel 1.

Blandt Vestgrønlands tolv kolonidistrikter indtog fællesdistriktet Nuuk og Qeqertarsuatsiaat i 1840 sjettepladsen, hvad angik kaffeindkøbets andel af den samlede værdi af indkøbene i KGH's butikker. I 1850 indtog det fjerdepladsen. I 1860 indtog det femtepladsen, i 1870 syvendepladsen og i 1880 indtog det endnu engang femtepladsen. Sådanne placeringer er mindre iøjnefaldende end de placeringer som nummer et, nummer to (to gange), nummer tre og nummer fem, som distriktet opnår, hvis man sammenligner dets kaffeforbrug med værdien af indhandlingen. Det beskedne omfang, som kaffeforbruget i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat havde, bliver endda endnu mere udtalt, hvis forbruget ses som en fysisk størrelse. Hvad det angik, lå kaffeforbruget i distriktet på en ottendeplads blandt de tolv kolonier i 1840, en tiendeplads i 1850, en ottendeplads i 1860, en tiendeplads i 1870 og en ottendeplads i 1880.

Tabel 4.

Vestgrønland 1840-1880. Kaffe-forbrug. Per capita værdier. Måleenhed: antal kopper (1 kop = 6 gram) pr. dag.

År	Qaq-ortoq	Paa-miut	Nuuk & Qegetars.	Man-iitsoq	Sisi-miut	Aasi-aat	Qasi-giann-guit	Ilulis-sat	Appat	Qegetar-suaq	Uum-man-naq	Uper-navik
1840	0.14	0.82	1.02	1.49	1.38	1.17	1.53	1.88	1.27	0.87	1.21	0.92
1850	0.59	1.14	1.70	2.72	2.71	2.38	2.29	2.56	3.49	3.92	2.87	3.14
1860	0.77	1.05	1.59	1.66	1.30	1.21	2.64	2.21	2.49	2.10	2.26	2.41
1870	1.58	1.37	1.56	1.70	1.52	1.79	2.65	2.56	3.26	2.67	2.33	2.21
1880	0.89	0.85	1.27	1.18	0.96	1.58	2.16	2.12	1.65	2.15	1.95	2.22

Kilde: som tabel 1 samt Brugsens (Karatkaffes) oplysninger om kaffedosering pr. kop.

Hvis omfanget af deres fysiske kaffe-forbrug skulle få fangerne til at blive blødagtige og føre samfundet ud i krise og elendighed, så var det mod nord, fra Disko Bugten og nordpå, at den negative udvikling skulle have nået sit maximum. Men den negative udvikling nåede ikke sit maximum i det nordlige Vestgrønland. Tværtimod. I anden halvdel af 1800-tallet var det det Nordre Inspektorat, dvs. Nordgrønland, der havde om ikke gode, så dog tålelige tider, mens Sydgrønland stagnerede og var ramt af krise.

I 1944 undersøgte økonomien og historikeren P. P. Sveistrup forbruget af kaffe og sukker²⁸ i Grønland i det 19. århundrede. Efter at have analyseret de fundne data, konkluderede han:²⁹

Sydgrønlandernes Fattigdom forøgedes i hvert Fald i 1850erne. Selvom Nøden (...) næppe alene kan føres tilbage til Kaffe-forbruget, har dette dog utvivlsomt været en ikke ringe Aarsag hertil. Beboerne berøvede sig under gode Fangstchancer, der stadig til Tider kunne være, gennem Salg til Butikken mere end, hvad de absolut skulde bruge af Skind og Spæk. Navnlig i Trangstider forøgedes Nøden herigennem væsentligt.

Da han skrev dette, var Sveistrup fuldt ud klar over, at befolkningen i Sydgrønland i almindelighed konsumerede mindre – og nogle steder endda meget mindre – kaffe end deres landsmænd mod nord. Som han så det, så skyldtes dette dog ikke en mindre kaffetørst, men deres lavere indkomster fra indhandlingen, der på sin side skyldtes en nedgang

i antallet af vandresæler, der frekventerede havene i de sydgrønlandske lokalområder.³⁰ Konklusionen lå derfor lige for: sydgrønlænderne kunne ikke sætte tæring efter næring. Sammenlignet med indkomsten fra indhandling var beløbet, der i Sydgrønland brugtes til indkøb af kaffe og sukker, simpelthen for stort. Økonomisk set handlede sydgrønlænderne umodent og socioøkonomisk elendighed og fattigdom var den pris, de kom til at betale for denne umodne adfærd.

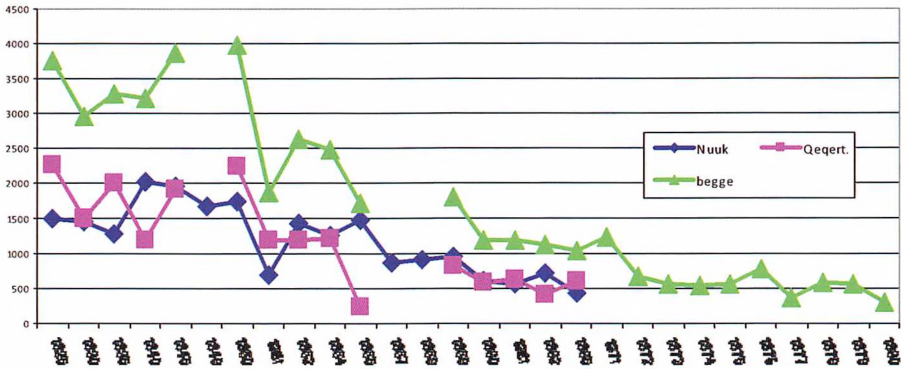
Sveistrups argumentation lider af indre svagheder. Man kan ikke, sådan som han gør, basere sine påstande om et overdrevent forbrug hos en del af befolkningen – nemlig sælfangerne – på et materiale, der belyser forbruget hos hele befolkningen. Som nævnt oven for, var betydningen af indkomster tjent gennem lønarbejde stor i Nuuk i den undersøgte periode. Kun hvis man, som Sveistrup faktisk gør det, antager, at de europæiske og indfødte lønmodtagere - og her i blandt også dem, der tjente sig en ekstra indkomst som daglejer ved handelen eller missionen - kun brugte småpenge eller slet intet på kaffeindkøb, giver det mening at drage konklusioner på basis af forholdet mellem fangernes indhandlingsindkomster og værdien af kaffeforbruget i et kolonidistrikt. Under en sådan antagelses gyldighed kan man selvsagt let argumentere for, at fangerne i de kriseramte distrikter i Sydgrønland af deres kærlighed til kaffe, sukker og lignende lækkerbidskner blev forlokket til at sælge de fangstprodukter, de selv havde et så stort og uomgængeligt behov for. Men at gøre en sådan antagelse er at antage, hvad der først skal bevises. Så indtil der fremkommer nyt materiale, som tyder på at kaffekonsumet hos dem, hvis indkomster hidrørte fra løn, var småting i forhold til, hvad det var hos sælfangerne, må man afvise, at den enestående karakter, som den socioøkonomiske krise og elendighed fik i Nuuk og Qeqertarsuaatsiaat, var udtryk for, at kaffeforbruget hos de lokale fangerhusholdninger lå i en klasse for sig.

Sælfangsten og situationen hos herrnhuterne

Efter generelt at have været stigende mellem 1825 og 1845-1850, så faldt indhandlingen i både Nuuk og Qeqertarsuaatsiaat siden cirka 1850.

Figur 2.

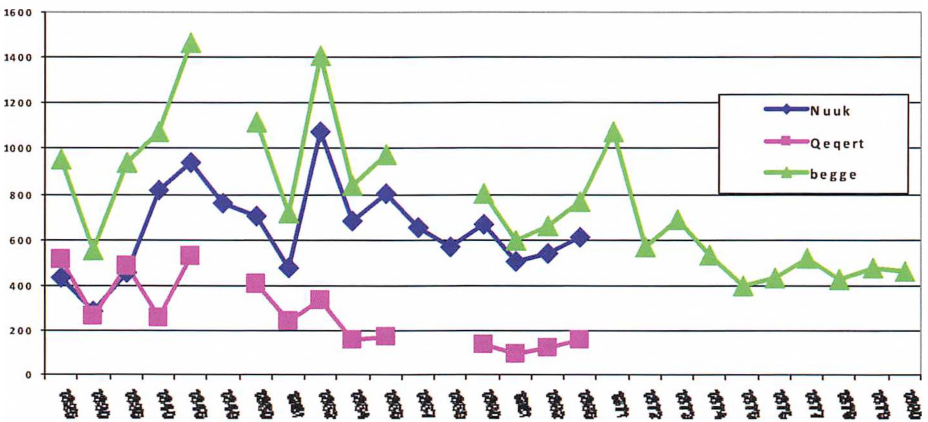
Nuuk og Qeqertarsuatsiaat distrikter (fra 1866 forenet i et distrikt) 1825-1880. Antal indhandlede sælskind.

Kilde: Sveistrup & Dalgaard 1945:170, 355; SI 1849-79; Ryberg 1894

Figur 3.

Nuuk og Qeqertarsuatsiaat distrikter (fra 1866 forenet i et distrikt) 1825-1880. Indhandling af sælspæk (til tider også inklusive små kvanta hvalspæk). Måleenhed: antal tønder (1 tønde = 0.75 balje = 230 pund).

Kilde: som figur 2.

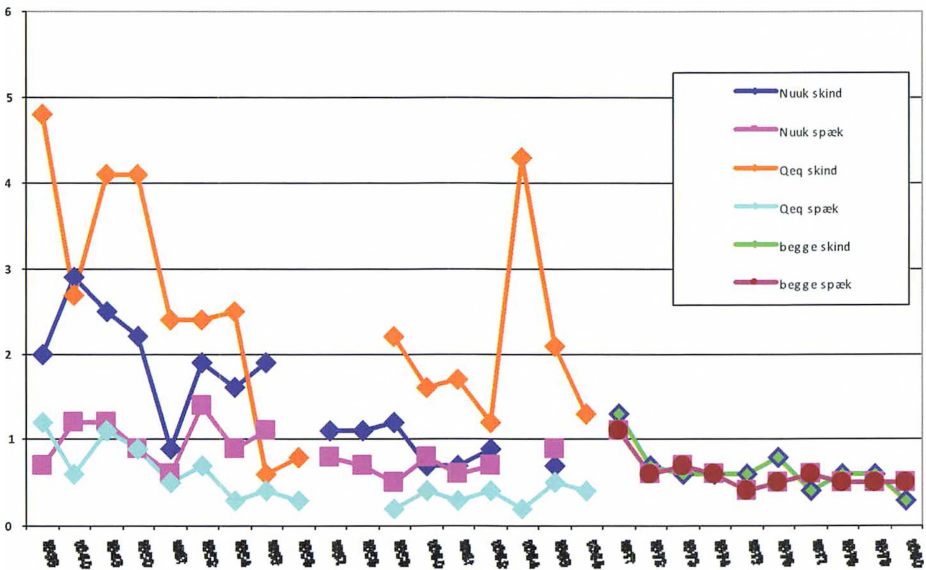
Som man kunne forvente sig, var der forskelle i måden, hvorpå de to distrikter harmonerede med den generelle nedgangstendens. I Nuuk startede nedgangen i midten af 1850'erne, mens den startede 4-5 år tidligere i Qeqertarsuatsiaat. Det var indhandlingen af sælskind, som blev ramt af

det største fald, og de 296 skind, der indhandlede i det forenede Nuuk & Qeqertarsuatsiaat distrikt i 1880, er et sølle resultat, hvis man sammenligner med de 1700-2000 skind, der i gennemsnit indhandlede i Nuuk alene i årene mellem 1840 og 1850. Men selv om den var mindre dramatisk, så var også spækindhandlingen udsat for en nedgang.

Som nævnt ovenfor faldt befolkningstallet i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat fra midten af 1850'erne. Den demografiske nedgang forklarer dog ikke nedgangen i indhandlingen. Også når man ser på per capita værdierne for spæk og skindindhandling var der tale om fald i de to områder.³¹

Figur 4.

Nuuk og Qeqertarsuatsiaat (fra 1866 forenet til et distrikt) 1835-1880. Per cirkapita værdier for indhandling afsælsskind og spæk. Måleenheder: stykker sælskind og baljer spæk.

Kilde: som figur 1, 2 og 3.

Figur 2 til 4 angiver indhandlingen af sælprodukter fra både kajakfængere og net-operatører. Siden 1820'erne spillede sælfangst ved hjælp af åbenvandsnet en stor rolle i lokaløkonomien i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat. Begge distrikter havde skærgårdskyst ved udmundingen af deres fjorde, og skær og skærgårdsøer hører til de foretrukne træksteder for vandresælere som Grønlandssælen – og i mindre omfang også for standsælernerne.

Ved netfangsten fangedes sælerne mellem to net, når de passerede det snævre løb mellem to skær eller småøer. Oprindeligt var det privatpersoner³², der anlagde de fleste af netpladserne. Men i 1837 overtog KGH driften af alle syv netpladser i Nuuk og i 1841 overtog den også driften af alle ni netpladser i Qeqertarsuatsiaat. Netpladserne blev bemanded fra august til november eller undertiden december. Staben ved en netplads bestod af en leder og 3-4 (større anlæg) eller 1-2 (mindre anlæg) mandlige grønlandere. Desuden anvendtes et antal grønlandske kvinder til at flænse sælerne og behandle skindene. Som betaling for indsatsen fik den grønlandske arbejdsstyrke en mindre pengeløn samt europæisk proviant (ærter, brød, kaffe og sukker) samt kødet fra de fangede sæler.³³ Desuden fik de også de skind, der ikke var gode nok til at blive indhandlede.

I en rapport fra 1834 understregede den daværende inspektør i Sydgrønland, Holbøll, netfangstens betydning som beskæftigelsesmulighed for de grønlandere, der på grund af alder eller svagelighed var ude af stand til at fange sæler fra kajak.³⁴ Det var især de grønlandere, der var knyttet til den herrnhutiske mission, som fandt beskæftigelse ved netpladserne. Og først og fremmest gjorde dette sig gældende i Qeqertarsuatsiaat distriktet. Følgerigtigt nok advarede Holbøll derfor i en erklæring fra 1852 om, at hvis man lukkede et antal netpladser, så *er det desuden viist, at de usle Grønlandere ved Fiskensættet vilde omkomme af Sult, hvis de ikke havde det derved producerede Kjød*.³⁵

Hyppige angivelser i de årlige rapporter fra herrnhutermisionærerne ved Nyherrnhut og Lichtenfels bekræfter netfangstens betydning for medlemmerne af deres menigheder.³⁶ For de herrnhutiske grønlandere, som fandt beskæftigelse ved netpladserne i fangstsæsonen, var den fortsatte drift af netfangsten en sag af største vigtighed. Netfangsten gav dem mulighed for at skaffe sig sælskind, som, uanset de var af en ringere kvalitet end dem handelen ved indhandlingen accepterede, var fuldt anvendelige til mange af dagligdagens formål. Desuden gav netfangsten dem store mængder sælkød, der kunne henlægges til vinterforråd, og til tider også noget spæk. Endelig gav netfangsten dem også en pengeindkomst og fuld forplejning, mens de i sæsonen gjorde tjeneste ved netpladserne.

Tabel 5 neden for viser netfangstens store betydning i de to nabodistrikter. Tabellen viser også, hvordan dens betydning gennem årene blev mindre og mindre. I Nuuk var den reduceret til næsten ingenting forud for foreningen af de to distrikter i 1866, men også i Qeqertarsuatsiaat var den i 1865 langt mindre, end den havde været i netfangstens store dage fra 1825 til de tidlige 1850'ere.

Tabel 5.

Nuuk og Qeqertarsuatsiaat 1825-1865: Indhandling af sælskind og spæk produceret af netfangsten som procent af den samlede indhandling af sælskind og spæk. Måleenhed: mængde eller værdi.

År	Nuuk		Qeqertarsuatsiaat	
	Sælskind	Spæk	Sælskind	Spæk
Målt som mængde:				
1825	25.5	24.8	45.5	63.1
1830	25.1	35.4	29.0	43.4
1835	35.5	31.5	53.7	69.1
1840	66.2	48.4	25.1	37.6
1845	48.4	35.4	47.9	57.1
1850	20.2	12.2	27.3	40.9
1860	20.8	5.6	29.0	39.1
Målt som værdi:				
1849	20.0		42.3	
1850	10.0		33.9	
1851	7.0		47.1	
1852	14.3		49.4	
1854	10.2		Data mangler	
1855	7.9		Data mangler	
1857	8.9		Data mangler	
1859	Data mangler		16.5	
1860	4.3		22.4	
1861	6.5		4.6	
1862	6.0		14.7	
1865	1.9		19.2	

Kilde: som ved figur 2-3 og SI 1849-1880

Nedgangen i netfangsten var en følge af et faldende fangstresultat, der så igen fik handelen til at lukke den ene netplads efter den anden.³⁷ Som vi skal se neden for, skyldtes nedgangen sandsynligvis en nedgang i sælbestanden i skærgårdsområdet, der var forårsaget af naturlige fænomener som mildt efterårsvejr og en omlægning af vandresælernes trækmonster. Faldet i antallet af fangne sæler blev en selvforstærkende proces, da det på sin side førte til nedlæggelse af netfangststationer. I 1865 drev KGH i Nuuk kun en af de syv netpladser, virksomheden havde haft i drift 28 år tidligere, og værdien af den resterende netstations fangst var på kun syv procent af, hvad netfangsten havde produceret i 1849. På et eller an-

det tidspunkt mellem 1866 og 1870 trak KGH sig fuldstændigt tilbage fra driften af netpladser i Nuuk, så fra 1871 og indtil også den lukkede i 1876, var en enkelt privatdrevet station alt, hvad der var tilbage af den engang så florissante erhvervsgræn i distriktet.³⁸

Netfangsten i Qeqertarsuaasiaat led en lignende skæbne. Som følge af KGH's bogføringsprincipper³⁹ blev den drevet med underskud i perioden, der dækkes af de årlige skematiske indberetninger fra 1849 og frem. Mellem 1850 og 1856 blev 6 ud af 9 netpladser i distriktet nedlagt. De resterende tre pladser fik lov at fungere videre, men efter distriktets forening med Nuuk i 1866 ophørte også de med at eksistere.⁴⁰

Sammenlignes tabel 5 med figur 2 til 4, kan man se, at kajakfangerne i Nuuk og Qeqertarsuaasiaat ikke oplevede en stigning i fangstresultaterne, i takt med de lokale netpladser i de tidlige 1850'ere nedlagdes. I intet af distrikterne steg kajakfangstens produktion, da netfangstens aftog. Så man kan ikke hævde, at netfangsten konkurrerede med den traditionelle kajakfangst. Ophøret af netfangsten var ikke lig med ophøret af en importeret fangstmetode, der trak arbejdskraft og investeringer fra kajakfangsten eller fangede de sæler, kajakfangsten ellers ville have fanget.

Da netfangsten i særlig grad havde betydning for de grønlandere, der var knyttet til den herrnhutiske mission, må dens hastige nedlukning siden starten af 1850'erne i høj grad have forstærket de økonomiske vanskeligheder, de herrnhutiske fangerhusholdninger befandt sig i. Som sagerne stod, så betød bortfaldet af netfangsten en forøgelse af de stedlige kajakfangeres forsørgerforpligtelse overfor de husholdsmedlemmer, der indtil da gennem ansættelse ved netfangsten havde fået lønninger, betydelige kvanta sælkød, nogle skind og fuld forplejning på netpladsen i fangstsæsonen.

De, der har skrevet om den socioøkonomiske krise i Nuuk og Qeqertarsuaasiaat i midten af 1800-tallet, har ikke i tilstrækkeligt grad været opmærksomme på den betydning, som netfangsten og dens ophør havde. Det gængse billede af de herrnhutiske grønlandere i kriseårene er et billede af den yderste elendighed og fattigdom. Elendigheden og fattigdommen er blevet fremstillet som en konsekvens af deres manglende evne til at modstå kaffens og andre lækkerbidskners fristelser og af forringelsen af de stedlige fangeres psykologisk-mentale fangstparathed.⁴¹ Den gængse opfattelse af, at de herrnhutiske menigheder i Nuuk og Qeqertarsuaasiaat med deres økonomisk irrationelle adfærd selv gravede den grav, de i krisen faldt i, mister imidlertid i overbevisningskraft, når man erindrer sig, at det var herrnhuterne, som først og fremmest mærkede de negative følger af netfangstens nedlukning i de to distrikter.

Sælfangsten og teorien om en overdreven indhandling

Som vi husker, så gjorde den moralske krisefortolkning fangerne ansvarlige for deres egen ulykke, fordi de indhandlede stadig større dele af deres fangst, og dermed overskred den tærskel for skind- og spæksalg, som hensynet til deres egen husholdning og den tilstrækkelige forsyning med skindbåde og andre erhvervsredskaber satte. Vi vender os nu mod spørgsmålet, om data fra Nuuk og Qeqertarsuatsiaat bekræfter denne fortolkning?

Sammenlignet med andre kolonidistrikter i Vestgrønland var per capita værdien af indhandlingen i Nuuk (inklusive Qeqertarsuatsiaat) aldrig stor i den her undersøgte periode (jf tabel 2). I 1840 og 1850 var det kun Qaqortoq, der udviste indhandlingsværdier, der lå under Nuuk, og i 1870 og 1880 udviste Nuuk landets laveste indhandlingsværdi. Nuuks relativt bedste indhandlingsår var 1860, hvor distriktet i henseende til indhandlingsværdi pr. indbygger lå som nummer tre fra bunden blandt de tolv vestgrønlandske kolonidistrikter.

Figur 2 til 4 viser, hvordan indhandlingen af sælprodukter i vores to distrikter gik tilbage siden cirka 1850. En del af denne tilbagegang skyldtes et fald i netfangstens resultater, der i netfangstens gyldne år til tider stod for mere end halvdelen af indhandlingen (tabel 5). Men samtidigt hermed var der tale om et fald i kajakfangstens indhandlingsresultater.

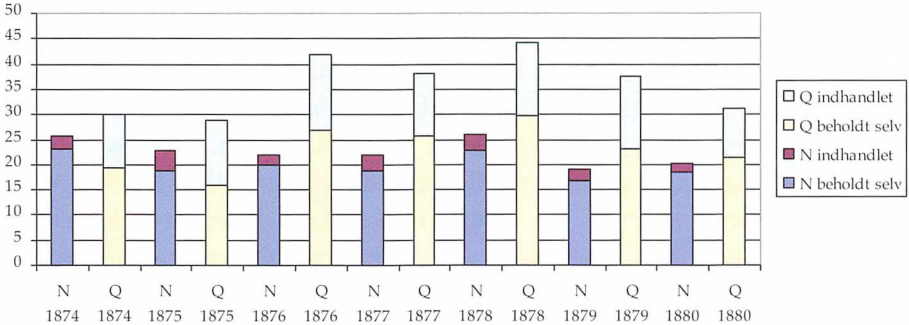
Når man spørger om gyldigheden af teorien om den overdrevne indhandling, så må man have in mente, at figurerne 2, 3 og 4 oplyser os om de mængder skind og spæk, som fangerne solgte til KGH. Men de fortæller os intet om antallet af sæler, som fangerne fangede. Det er først fra 1874, at vi har data, som direkte oplyser os om antallet af sæler, som de sydgrønlandske fangere fangede. I det år fik Forstanderskaberne nemlig en forpligtelse til årligt at registrere det antal sæler, som hver enkelt fanger i det pågældende forstanderskabsdistrikt havde fanget.⁴² Før det år kender vi kun tallet for, hvad KGH modtog fra fangerne ved indhandlingen.

Tallene fra 1874 og fremover viser, at i modsætning til den gængse påstand om deres uansvarlige overindhandling, så beholdt fangerne i det samlede Nuuk og Qeqertarsuatsiaat distrikt en høj procentdel af deres fangst til egne subsistensøkonomiske formål. Figur 5 neden for viser for årene 1874-1880, hvad sælfangerne i Nuuk-Qeqertarsuatsiaat og i Qaqortoq solgte ved indhandlingen, og hvad de beholdt til egne private formål. Udtrykt i procenter svingede antallet af sælskind, som fangerne i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat indhandlede, mellem 8 til 18 procent af det antal skind (sæler), de i det respektive år havde fanget. Gennemsnitligt for alle årene lå indhandlingen af sælskind på tolv procent af fangstresultatet.

Figur 5.

Sælfangsten i Nuuk (inkl. Qeqertarsuatsiaat) og Qaqortoq 1874-1880 med angivelse af det antal sælskind, der indhandles, og det antal man beholdt til eget (subsistens-økonomiske) brug.

Måleenhed: resultat pr. fanger. Der skelnes ikke mellem skind fra store og små sæler.

Kilde: C. Ryberg 1894.

I 1857 publicerede Rink en nylig beregning af de fangstresultater, som tyve sælfangere ved Ny Herrnhut i to udvalgte år (et godt og et mindre godt år) havde opnået. Beregningen var lavet af en af Rinks nære fæller i kampen for et bedre Grønland, Samuel Kleinschmidt. Kleinschmidt havde i sin beregning opdelt de tyve fangere i tre klasser. Førsteklasses fangere omfattede dem, der i et godt år fangede mellem 50 og 100 sæler, og som i et dårligere år fangede mellem 40 og 80. Andenklassens fangere omfattede dem, som fangede mellem 20 og 50 i gode år og mellem 16 og 40 i dårligere år. Endelig omfattede gruppen af tredjeklasses fangere dem, der i gode år fangede mellem 10 og 20 og i dårligere mellem 8 og 16. Fordelingen af fangerne i de tre klasser var forholdsvis jævn. 30 procent var førsteklasses, 39 procent var andenklassens og 32 procent var tredjeklasses fangere.⁴³ Samlet set var der tale om, at en gennemsnitsfanger blandt de tyve fangede omkring 35 sæler i et gennemsnitsår.⁴⁴

Hvis Kleinschmidts udvalg af fangere var repræsentativt for helheden, så er der ingen tvivl om, at fangerne fra Nuuk og Qeqertarsuatsiaat i 1874-1880 fangede langt færre sæler, end de havde gjort 20 til 25 år tidligere. I 1874-1880 havde en gennemsnitsfanger i det samlede distrikt et fangstresultat på mellem 19 og 26 sæler pr. år. Det resultat ville have placeret ham i grænseområdet mellem Kleinschmidts anden og tredje klasse og det lå et pænt stykke under de 35 sæler, som var den gennemsnitlige årlige fangst blandt alle Kleinschmidts tyve fangere.

Da vi ikke har oplysninger om fangststørrelser før 1874, er det vanskeligt at vurdere repræsentativiteten af Kleinschmidts udvalg. Men ser vi på indhandlingen i de år (1850-1855), der lå umiddelbart forud for krisens gennemslag, og sætter vi den lokale netfangsts bidrag til tyve procent årligt (jf. tabel 5), kan vi beregne, at kajakfangerne i Nuuk (denne gang uden Qeqertarsuatsiaat) indhandlede i alt 5280 skind i de fem år (1850, 1851, 1852, 1854, 1855), vi har tal fra (jf. figurer 2 til 4).⁴⁵ I årligt gennemsnit var der altså tale om 1056. Hvis vi videre antager, at den gennemsnitlige indhandlingsrate på tolv procent af fangsten, som vi kender fra årene 1874-1880, også var gyldig i perioden 1850-1855, så bliver resultatet, at distriktets fangere i disse år fangede i alt 8800 sæler årligt. I 1855 var der 126 fangere (inkl. fiskere) i det selvstændige Nuuk distrikt (Folketælling 1855), og vi kan gå ud fra, at der i årligt gennemsnit boede omkring 125 fangere i distriktet i årene 1850-1855. Gør vi det, så har en gennemsnitsfangers sælfangst i hvert af årene beløbet sig til 70,4 sæler. Det er langt over, hvad en gennemsnitsfanger fra Kleinschmidts udvalg præsterede, og tyder på, at en gennemsnitsfanger fra 1850-1855 præsterede fangstresultater, som blot få år senere ville have placeret ham i Kleinschmidts første klasse.

I 1860 indhandlede Nuuks kajakfangere 479 sælskind, mens 126 blev indhandlet af netfangst-operatørerne.⁴⁶ I det år var der 122 fangere (inklusive fiskere) i distriktet.⁴⁷ Hvis indhandlingsraten i 1860 lå på de tolv procent, så beløb den samlede kajakfangst sig til 3992 sæler og gennemsnitsresultatet for hver enkelt fanger sig til 33. Sådanne talstørrelser harmonerer med resultatet fra Kleinschmidts fangergruppe og er langt under gennemsnittet fra fem til ti år tidligere.

De ovenstående beregninger kan opstilles i en tabel over den estimerede nedgang i sælfangernes gennemsnitsresultater i Nuuk i perioden, hvor krisen hærgede. Nedgangen er iøjnefaldende.

Tabel 6.

Sælfangerne i Nuuk 1850-1880. Estimeret antal sæler fanget af en gennemsnitsfanger pr. år.

År	Antal fangede sæler
1850-1855	70
1857 (Kleinschmidts udvalg)	35
1860	33
1874-1880	19-26

Sagens kerne synes at være, at sælfangsten i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat var udsat for et så omfattende og brat fald, at det kun kan forstås som en konsekvens af en omfattende nedgang i den sælbestand, der stod til rådighed for de lokale fangere, kombineret med, at det fugtige og blæsende vejr, som kilderne taler om, yderligere besværliggjorde fangsten ved at skabe oprørt sø.

De årlige vejrobservationer i de Skematiske Indberetninger fra de to distrikter taler hyppigt om vejrlig, der vanskeliggjorde de vilkår, hvorunder fangerne udøvede deres erhverv. Dels er der antydninger af, at mildere vejr fik sælerne til at omlægge deres trækruter. Dels tales der om uroligt vejr, der gjorde det at stikke til havs i kajakken til en endnu mere dødsensfarlig udfordring, end den var i forvejen.

En række eksempler kan belyse de vanskeligheder, sælfangsten i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat konfronteredes med i kriseårene. Bestyrer Kaufheldt i Qeqertarsuatsiaat meldte således i 1851, at både netfangsten og kajakfangsten (kaldt grønlanderfangsten) led under, at sælerne valgte andre trækruter, end de plejede. *Efteraarets Mildhed med den idelige Regn og Sneens Udeblivelse foraarsagede i stor Deel den ringe Fangst, da Sælhundene gjerne trækker uden om [skærgårdsøerne OM], naar Landet ikke er belagt med Sne. Men den egentlige og væsentlige Aarsag var Mangel paa Sælhunde, hvilket ogsaa den slette Grønlanderfangst viser.*⁴⁸ I 1861-1862 skrev hans efterfølger, bestyrer Svanberg, hvordan *Vejret har været meget godt, maaske endog alt for godt, da Sælhunden ikke har søgt Fjorden, saa Grønlanderfangsten af den Aarsag blev mindre god.*⁴⁹ Og udtalelser om slet fangst på grund af *Mangel paa Sødyr* optræder fra tid til anden i indberetningerne fra Qeqertarsuatsiaat distrikt.

Billedet fra Qeqertarsuatsiaat er ikke entydigt, hvad selve klimaet angår. Der tales om milde, blæsende og regnfulde efterår og vintre, men der tales også om kolde vintre. Samlet set får man dog indtryk af et klima og vejrlig, der var om ikke fuldstændigt ødelæggende for, så dog i høj grad suboptimalt for fangererhvervet.⁵⁰ Et tilsvarende billede får man fra Nuuk distrikt. For eksempel hører vi fra handelsåret 1854-1855 fra kolonibestyrer Hayen, at *vejret har været meget Stormfuldt fra November af indtil Midten af Januar, efter den Tid blev Veiret bedre og mere stadigt.* For kajakfangsten i distriktet betød det, at ved bopladserne inde i fjorden, hvor vejrliget traditionelt er mere roligt end ved kysten, var der tale om acceptable forhold, mens det stod slemt til ved de store (og i øvrigt også herrnhutiske) bosætninger nær havet, Nyherrnhut og Kangeq:⁵¹

Sælfangsten var de to betydeligste Steder, Nyherrnhut og Kangek, indtil Oktober Maanedes Udgang saa temmelig god, men efter den Tid indtraf næsten uafbrudt uroligt og stormende Veir indtil Midten af Januar, som forhindrede Fangsten for benævnte Steders Grønlændere. Derimod ved de øvrige Udsteder, som have Beliggenhed længere inde ad Fjorden, nemlig ved Stederne Kornok og Omanak var Fangsten hele Efteraaret ret god, ligeledes ved Udstedet Nersak. Fra disse Steder, samt for Sardlok, var hele Vinteren nogen Sælfangst, saa at der ingen Mangel har været, hvorimod ved de først benævnte Steder, som ligger nærmest Havet, indfandt Mangel paa Fødemidler sig allerede i Midten af December Maaned og var mest trykkende for disse Steders Grønlændere indtil Midten af Januar. Ved at ud-borge Proviant og udgive gratis til Fattige, som Tørfisk, Angmarssætter [ammassat, en lille sildelignende laksefisk, OM], Spæk og nogen dansk Proviant, blev Mangelen afhjulpent saavidt den blev bekjendt og Omstændighederne kræve det.

Bestyrer Hayens beretning om situationen 1854-1855 blev fulgt op et par år senere af hans afløser, Bistrup. Vejret i Nuuk i året 1856-1857 *har været meget Stormfuldt, fra December indtil Slutningen af April ledsaget med Snefog, fra den Tid har Veiret været bedre og mere stadigt.* For kajakfangsten fik det stormfulde vejr negative konsekvenser. *Sælhundefangsten var næsten mislykket i den bedste Fangetid, derfor indtraf en svær Mangel paa Fødemidler blandt Grønlænderne. Allerede i December Maaned var [mangelen, OM] saa trykkende, at man var nødsaget til at ud-borge Proviant til Fangerne og udgive gratis til Fattige. Dersom de ikke blive hjulpede af Handelen har mange Grønlændere været omkomne her ved Stedet af Sult og Kulde, da alle Fangerne ikke kunne komme paa Erhverv i mange Dage paa Grund af Veirets Ustadighed.*⁵² I 1857-1858 var Hayen igen tilbage som kolonibestyrer, og han kunne notere sig, at i modsætning til, hvad der var den normale situation, var vejret for en gang skyld roligt. *Vejrliget har imod Sædvane ikke været Stormfuldt.* Det var godt for kajakfangsten, som i modsætning til året før afgav *et vel ikke rigt, men dog til de Indfødtes Udkomme tilstrækkeligt Udbytte.*⁵³

1870'erne i det udvidede Nuuk distrikt ser ud til at have været generelt stormfulde år med et tilsvarende lavt fangstudbytte. I 1874 tales om, at vejret *størstedelen af Aaret [har OM] været meget [eller "noget", teksten er svær at tyde, OM] ustadigt, mens kajakfangsten var meget maadelig.* Året efter var vejret *i størstedelen af Aaret meget ustadigt, mens kajakfangsten var meget maadelig og langt under Middelaar. Mangel har der desuagtet ikke hersket, da Søfugle har været tilstede i rigelig Mængde.*

Det følgende år (1876) var sommeren råkold og ustadig, mens vinteren var lang, men uden de store kuldegrader. Især i selve kolonibyen Nuuk og ved nabobosættelsen Nyherrnhut var kajakfangsten *meget maadelig*. Men da størsteparten af den stedlige befolkning var i stand til at ernære sig ved fiskeri og edderfuglefangst, var manglen på fødemidler dog begrænset. I 1877 havde vejret *Størstedelen af Aaret været meget ustadigt*. Kajakfangstens udbytte var mindre god. *Nogen stor Mangel har der ikke hersket; den ydede Hjælp af Fødemidler til de Indfødte har ikke været stor*. En gentagelse af 1877-situationen fulgte i 1878. Vejret var *første Delen af Sommeren meget ustadigt*. *Vinteren meget urolig med fremherskende sydlige og vestlige Vinde og ualmindeligt stærkt Sneefald*. Om sælfangsten hører vi, at den var *mindre god*. *Mangel af Fødemidler har som sædvanligt været Tilstede blandt de Indfødte, dog ikke i nogen foruroligende Grad*. Og praktisk talt samme budskab kommer fra det sidste undersøgte år, 1879, hvor vi hører om ustadigt vejr det meste af året, og *mindre god sælfangst*, der dog ikke førte til nogen større uddeling af sultekost.⁵⁴

Blæsende og mildt vejr betød ikke nødvendigvis, at fangsten blev ringe.⁵⁵ Men som helhed betragtet betød mildt og blæsende vejr både færre vandresæler på fangsstederne nær kysten og øgede vanskeligheder med at tumle kajakken. Hayens rapport fra det vejrmæssigt rolige år 1857-1858 giver i den forstand et udmærket billede af, hvad der samlet set ser ud til at have været krisens hovedårsag i Nuuk og Qeqertarsuaat. Når vejret var roligt og koldt, var fangsten lettere. Og når det var omvendt, hvad der var den fremherskende tilstand i de tre årtier, vi her undersøger, var fangsten til gengæld vanskeligere. Det er vanskeligt at lodde, hvorvidt det var ændringer i vandresælernes trækruter, eller det var vejrligets tilbøjelighed til at vanskeliggøre kajakfangsten ved at skabe høj søgang, som bar hovedansvaret for fangererhvervets vanskeligheder. Men tilsammen udgjorde de en cocktail, der målt med tidligere tiders standard fremkaldte mådelige eller decideret ringe fangstresultater.

Samtidigt giver Hayen i sine rapporter fra Nuuk absolut ikke indtryk af, at de lokale fangere indhandlede en alt for stor del af deres ringe fangst. I 1857-1858 taler han således om, at selvom grønlændernes fangst i det år gav *et vel ikke rigt, men dog til de Indfødtes Udkomme tilstrækkeligt Udbytte*, så var indhandlingen af tran og skind, med indhandlingen i juni måned som undtagelsen der bekræfter reglen, *saa temmelig under det Middelmaadige*.⁵⁶ Indtrykket af en moden og ansvarlig frem for en umoden og uansvarlig fangeradfærd bekræftes af Bülow, der efterfulgte Hayen. Også hans rapporter peger i retning af, at de lokale fangere ikke

led af en grænseløs lyst til at indhandle praktisk talt alt, hvad de fangede. I 1860-1861, hvor vintervejret ikke var præget af blæst, har kajakfangstens resultat, *uagtet at Productionen* [læs: indhandlingen, OM] *er temmelig ringe, dog i det Hele været tilstrækkelig til at ernære dem* [grønlænderne, OM], *saa at det ikke har været nødvendigt at komme dem til Hjælp med Understøttelse af Proviant.*⁵⁷

Bülows udtalelser støtter ikke den gængse påstand om den uhemmede overindhandlingsvillighed hos fangerne i Nuuk og Qeqertarsuaat. I hans indberetninger får man indtryk af, at det var indhandlingen, der led under de mådelige og ringe fangstresultater, mens egetforbruget prioriteredes så højt, at der kun i begrænset omfang var behov for nødhjælpsforanstaltninger. Samme indtryk får man fra indberetningerne fra Nuuk i 1870'erne. Vejret var ustadigt, fangsten fra mindre god til dårlig, men takket være fuglefangst, fiskeri og en mådelig til lav indhandling kunne sultekost og lignende nødforanstaltninger begrænses.

Ifølge Rink skyldtes krisen en mere og mere mangelfuld udnyttelse af de eksisterende sælbestande hos fangere, der havde mistet meget af deres forfædres robusthed, dristighed og professionelle kompetencer. Og tingene gik fra slemt til værre, fordi disse udygtige fangere for kaffens og andre lækkeriers skyld tilsidesatte behovet for at have skindklæder på kroppen og skind til brikse, telte og skindbåde samt spæk til spisebrug og til at give lys og varme i fedstenslamperne.

Hvis man er tilhænger af den Rinkske kriseforklaring, må man enten antage, at fangstdygtigheden hos kajakfangerne i vores to distrikter var udsat for et så massivt og hurtigt fald, at det kan forklare nedgangen (i Nuuk alene) fra cirka 9000 fangede sæler i de tidlige 1850'ere til kun 4000 fra 1860. Eller også må man, hvis man altså afstår fra at gøre sig antagelser om en så drastisk og hurtig nedgang i fangernes professionelle kompetencer, antage, at indhandlingens andel af den samlede fangst i de tidlige 1850'ere var langt større, end den var i kriseårene fra sidst i tiåret og fremefter.

Hvad angår den første antagelse, så er det simpelthen utroværdigt, at en gennemsnitlig fangers faglige dygtighed på kun få år skulle forringes så meget, at forringelsen kan forklare et fald på over halvtreds procent i fangstudbyttet.⁵⁸ Hvad angår den anden antagelse, så er den identisk med en påstand om, at fangerne i kriseårene afsatte en mindre del til indhandling, end de havde gjort i de forudgående gode år. Og det er jo det modsatte af, hvad Rink og hans meningsfæller antog, da de forklarede krisen som en konsekvens af en indhandlingsrate, som fangerne stik mod al fornuft og ansvarlighed tillod at løbe løbsk.

Det mest nærliggende synspunkt synes at være, at nedgangen i indhandlingens størrelse afspejler en nedgang i fangstresultater, der igen afspejler den kombinerede virkning af vigende sælbestande og hyppigere tilfælde af dårligt fangstvejr. Sandsynligheden for, at det var en nedgang i sælbestandene, og ikke i fangernes erhvervskompetencer, der lå bag krisens opståen og udvikling, bestyrkes også af netfangstens resultater. Netfangsten var fuldstændigt uafhængig af fangernes dygtighed, men til gengæld helt afhængig af sælernes tilstedeværelse. Og også denne fangstform udviste faldende resultater siden de tidlige 1850'ere.

Hvorvidt nedgangen i fangernes fangstresultater var så stor, som beregningerne i tabel 6 antyder, kan diskuteres. Nedgangens faktiske omfang kommer an på, hvad der var indhandlingsratens størrelse i de tidlige 1850'ere. Da vi ikke kender tallet, er vi henvist til at estimere det. I tabel 6 er der ved beregningen af fangsttallet for årene 1850-1855 lagt til grund, at disse års indhandlingsrate var den samme som de tolv procent, vi kender fra 1874-1880. Antager man i stedet, at fangerne i de gode år før krisen indhandlede mere end tolv procent af fangsten, bliver faldet i fangstudbytte tilsvarende mindre. I et sådant tilfælde – som jeg personligt finder det mest sandsynlige – må man imidlertid også anerkende, at den gængse påstand, at fangerne med deres uansvarlige adfærd gravede deres egen grav, ikke holder stik. I så fald er der nemlig tale om, at indhandlingsraten ikke steg, da socioøkonomisk elendighed og forfald ramte Nuuk og Qeqertarsuatsiaat i de senere 1850'ere. Tværtimod faldt den. Og faldet viser, hvordan fangerhusholdningerne frem for at opføre sig økonomisk umodent ved at indhandle en stadig større del af deres fangst, reagerede økonomisk rationelt på nedgangen i sælbestande og fangstresultater ved at sænke deres indhandlingsrate.

Konklusion

I 1857 estimerede Rink, hvor mange sælskind en typisk fangerfamilie (på fem personer) årligt behøvede til subsistensøkonomiske formål. Resultatet var mellem 30 og 40, afhængigt af størrelsen på de enkelte skind. Hvis importerede tekstiler anvendtes til beklædning og sengetøj, var der behov for færre skind.⁵⁹ Figur 5 tyder på, at en gennemsnitsfangers familie i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat i 1870'erne bestræbte sig på at have omkring 20 skind til deres personlige brug. En tilsvarende familie i Qaqortoq sigtede generelt højere og bestræbte sig på at beholde 22-23 skind til eget brug.

På en sådan baggrund synes anklagen, at fangerne i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat af deres barnlige impulser lod sig forlede til at indhandle en

for stor mængde skind og spæk til handelen, at være grundløs. Figur 5 peger i retning af, at fangerne i det så ilde omtalte distrikt faktisk udviste en betydelig grad af økonomisk rationalitet. Det ser ud, som om man altid gav topprioritet til, at der skulle være omkring 20 skind til egne subsistensøkonomiske formål, og at indhandlingen svingede op og ned i takt med fangststykket i de pågældende år. Sagt på en anden måde var det familiens eget basale behov, der var den uafhængige variabel, og indhandlingens størrelse, der var den afhængige.

Forskellen på det antal skind, som fangerne i Qaqortoq og i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat beholdt til eget brug, er da også mindre, end forskellen på hvor mange sæler de hver for sig fangede. Mens antallet af sæler, som en fanger fangede i Qaqortoq, lå tyve til hundrede procent over, hvad fangeren i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat præsterede, så lå antallet af skind, som fangerhusholdningen beholdt til sit eget forbrug, undertiden højere i det sidstnævnte distrikt. Og selv når det ikke gjorde det, var Qaqortoq's førerposition hvad angik skind, der gik til fangerfamiliernes eget forbrug, aldrig så stor som distriktets førerposition i henseende til antal fangede sæler.⁶⁰

Den Rinkske kriseforklaring er blevet til tradition.⁶¹ Ifølge den gav fangerne i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat større prioritet til kaffekedlen end til subsistensøkonomien, når en ny sæl blev fanget. Det modsatte ser faktisk ud til at have været tilfældet. Det undersøgte materiale tyder på, at i modsætning til den gængse påstand, så betragtede fangerne i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat i årene med socioøkonomisk krise subsistensøkonomiens tarv som vigtigere end endnu en kop kaffe. Materialet tyder også på, at den socioøkonomiske krise i de nævnte distrikter havde sin rod i naturfænomener (vejrlig og sælbestandenes størrelse), og ikke i moralske og/eller kompetencemæssige mangler hos fangerne.

Utrykte kilder

*Nunatta Katersugaasivia-Allagaateqarfialu/
Grønlands Nationalmuseum & Arkiv, Nuuk*

Folketællingen i Grønland 1870. De upublicerede håndførte lister på mikrofilm.

Rigsarkivet

SI (distriktsangivelse): *Skematiske
Indberetninger fra kolonierne i Grønland*
(Godthaab-Nuuk og Fiskerhuset)

Qeqertarsuatsiaat) 1849 ff. "Den kongelige Grønlandske Handel. 882-887", anførte år.

Andet

Mandtalslister. Tabelopstillede oversigter over de årlige mandtalslister fra kolonibestyrelserne i Vestgrønland.

Udarbejdet af Finn Gad. Stillet til rådighed af daværende chefbibliotekar K. Canning, Dansk Polarcenter, København.

Litteratur og trykt kildemateriale

- Berkhofer, Robert J. Jr.: *The White Man's Indian. Images of the American Indian from Columbus to the Present*. New York, 1979.
- Bendixen, O.: Den grønlandske General-Taxt og Handel og Omsætning ved Kolonierne i gamle Dage, i *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*, 1917
- Betænkning afgivet af det i December Maaned 1920 nedsatte Udvalg til Drøftelse af de grønlandske Anliggender*, 1921.
- Bluhme, Emil: *Fra et Ophold i Grønland*, 1865.
- Bobé, Louis: *Den grønlandske Handels og Kolonisations Historie indtil 1870. Indledning til Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814*. Meddelelser om Grønland 55:2, 1936.
- Børresen, Peter: Undersøgelse af Dødsårsagerne inden for de herrnhutiske Menigheder ved Ny Herrnhut og Lichtenfels fra 1738 til 1900, s. 94-117 i *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*, 1936.
- Dybbroe, Susanne & Møller, Poul: *Om betingelserne for Grønlands kolonisering*, 1981. Upubliceret Magisterkonferens, Århus Universitet.
- Fenger, H.M.: *Artikel i National-Tidende nr. 2214*, gengivet i H. Hørring, Bemærkninger til Justitsraad, Dr. Phil. H. Rinks Skrift *Om Grønlanderne m.v.*, 1882.
- Fleischer, Jørgen: *Atuagagdliutit/Grønlandsposten*. S. 77-85 i: U. Kristiansen et al., eds., *Godthaab/Nuuk 1728-1978 i tekst og billeder*, Nuuk 1978.
- Fleischer, Jørgen: *Vejen mod Hjemmestyret: det begyndte med Forstanderskaberne*. i *Sermitsiaq*, no. 18, Nuuk, 1989.
- Folketællingen i Grønland 1855*. Meddelelser fra det statistiske Bureau, 1858.
- Folketællingen i Grønland 1860*. Meddelelser fra det statistiske Bureau, 1862.
- Grønlandske Selskabs Aarsskrift*, 1922.
- Hansen, Klaus Georg: *Kajaksvimmelhed – begrebshistoriske refleksioner over en særlig grønlandsk lidelse*. S. 36-65 in: C. Andreasen et al., eds., i *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning* 94, Nuuk 1994.
- Kleivan, Helge: *Fridtjof Nansens 'Eskimoliv' – baggrund og perspektiv i 100-året for hans fødsel*. S. 441-454 i *Grønland*, 1961.
- Lidegaard, Mads: *Grønlands Historie*, 1961.
- Lidegaard, Mads: *Alting ventes i naturens orden*. S. 312-315 i *Grønland*, 1962.
- Lyng, Hans: *Godthaab gennem tiderne*. S. 9-34 i U. Kristiansen et al., eds., *Godthaab/Nuuk 1728-1978 i tekst og billeder*, Nuuk, 1978.
- Lyng, Kristoffer: *Den grønlandske Presse og Oplysningsarbejdet i Grønlandske Selskabs Aarsskrift*, 1936.
- Marquardt, Ole: *Socioøkonomiske tilstande i Vestgrønland på Rinks tid: antal fastansatte ved KGH og grønlandiseringen af KGH-arbejdspladserne*. S. 94-120 i C. Andreasen et al., eds., *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning* 93, Nuuk, 1993.
- Marquardt, Ole: *Demografisk profil for den indfødte befolkning i Vestgrønland og i Godthåb (Nuuk) kolonidistrikt i Rink-tiden*. S. 167-190 i C. Andreasen et al., eds., *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning* 94, Nuuk, 1994.
- Marquardt, Ole: *The Employees of the Royal Greenland Trade Department 1850-80*. S. 87-112 i *Études Inuit Studies* 20:1, Quebec, 1996.
- Marquardt, Ole: *Indkomstspredning i Vestgrønland i anden halvdel af 1800-tallet*. S. 45-68 i J. Rygaard et al., eds., *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning* 97, Nuuk, 1998.
- Marquardt, Ole: *Grønlanderne og vestens civilisation – træk af Rink-tidens Grønlandspolitiske diskussion* i J. Rygaard et al., eds., *Grønlandsk Kultur- og Samfundsforskning* 1998/99, s. 7-26
- Marquardt, Ole: *H. J. Rink i O. Høiris, ed., Grønland – en refleksiv udfordring. Mission, kolonisation og udforskning*, 2009, s. 129-154.
- Marquardt, Ole: *Competent Seal Hunters or a Useless Lot threatening National Economic Security? i M. Daveluy et al., eds.: Humanizing Security in the Arctic*, Canadian Circumpolar Institute Press, Edmonton, 2010.
- Nachrichten aus der Brüdergemeine*. Herrnhut, årførte år. Fotokopier indsamlet af H. Wilhjelm. Groenlandicirka samlingen in: Nunatta Atuagaateqarfia/Landsbiblioteket, Nuuk
- Nellemann, Georg: *H.J. Rinks kultursyn*. S. 271-277 i *Grønland*, 1968.
- Oldendow, Knud: *Socialforsorg i Grønland*, s. 11-74 i *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*, 1929-30.
- Oldendow, Knud: *Grønlandere og Danske*, s. 21-53 i *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*, 1939.
- Oldendow, Knud: *Grønlandervennen Hinrich Rink*, 1955.
- Olsen, Jørgen: *For vor skyld – og for Danmarks ære. Tale i Grønlands Landsråd af landsrådsmedlem Jørgen Olsen, Holsteinsborg, d. 27.5.1967*. S. 209-215 i *Grønland*, 1967.

- Petersen, Hans Christian et al.: *Kalaallit Oqaluttuarisaanerat 1925-p tungaanut/Grønlandernes historie – fra urtiden til 1925*, Nuuk, 1987/1991.
- Rink, Hinrich Johannes: *Samlinger af Betænkninger og Forslag vedkommende den Kongelige Grønlandske Handel, udgivne paa Indenrigsministeriets Bekostning*, 1865.
- Rink, Hinrich Johannes: *Grønland geographisk og statistisk beskrevet. Det søndre Inspektorat*, 1857.
- Rink, Hinrich Johannes: Aarsagen til Grønlandernes og lignende, af Jagt levende Nationers materielle Tilbagegang ved Berøringen med Euro-pæerne i *Dansk Maanedsskrift*, 1862.
- Rink, Hinrich Johannes: *Danish Greenland – its People and Products*. London, 1877.
- Rink, Hinrich Johannes: *Om Grønlænderne, deres Fremtid og de til deres Bedste sigtende Foranstaltninger*, 1882.
- Rud, Søren: A Correct Admixture. The Ambiguous Project of Civilizing in 19th century Greenland i *Itinerario*, vol. XXXIII:2, s. , pp. 29-43, Leyden, 2009.
- Rud, Søren: *Subjektiviseringsprocesser i metropol og koloni. København og Grønland i 1800-tallet*, 2010. Ph.d. afhandling, København Universitet.
- Ryberg, Cirkarl: *Om Erhvervs- og Befolkningsforholdene i Grønland*. S. 87-131 i *Geographisk Tidsskrift*, 1894.
- Sveistrup, Peter Poul: Forbruget af Kaffe og Sukker i Grønland, s. 54-80 i *Grønlandske Selskabs Aarsskrift*, 1944.
- Sveistrup, Peter Poul & Dalgaard, Sune: Det danske Styre af Grønland 1825-1850. *Meddelelser om Grønland 145:1*, 1945.
- Thuesen, Søren: *Fremad. Opad. Kampen for en moderne grønlandsk Identitet*, 1988.
- Viemose, Jørgen: *Dansk kolonipolitik i Grønland*, 1977.

Noter

- 1 Den foreliggende artikel er en revideret dansk-sproget udgave af en artikel, "A Critique of the Common Interpretation of the Great Socio-Economic Crisis in Greenland 1850-1880: The Case of Nuuk and Qeqertarsuaq", der udkom i 1999 i det canadiske tidsskrift, *Études Inuit Studies* vol. 23 (1-2), s. 9-34
- 2 I teksten anvendes nutidens grønlandske betegnelser for de tretten kolonidistrikter, hvoraf to (Qeqertarsuaq og Qeqertarsuaq) kaldtes loger, som det danske kolonirige i Vestgrønland var opdelt i i 1850. Kolonidistrikterne var opkaldt efter den respektive hovedby, kaldt kolonien, der fungerede som entrepôt for forbindelsen til og fra København. Det samlede kolonirige var opdelt i to provinser, kaldt inspektorater, der hver havde en inspektør som øverste lokale myndighed. De grønlandske og danske betegnelser for de 7 kolonidistrikter i Nordgrønland (kaldt det nordre inspektorat) er: Aasiaat/Egedesminde; Qeqertarsuaq/Godhavn; Qasigiannuit/Christianshåb; Ilulissat/Jakobs-havn; Appat/Ritenbenk; Uummanaq/Umanak; Upernavik/Upernavik. Betegnelserne for de 6 distrikter i Sydgrønland (kaldt det søndre inspektorat) er: Qaqortoq/Julianehåb; Paamiut/Frederikshåb; Qeqertarsuaq/Fiskenæsset; Nuuk/Godthåb; Maniitôq/Sukkertoppen; Sisi-miut/Holsteinsborg. Skillelinjen mellem de to inspektorater gik lidt nord for polarcirklen.
- 3 KGH er akronym for Kongelige Grønlandske Handel, den danske statshandel som siden 1774 havde monopolrettigheder i de danske kolonier i Grønland.
- 4 De administratorer og politikere, der støttede en kolonipolitik som fremmede en øget liberalisering af den grønlandske økonomi, var ikke ideologiske brushoveder, som med lukkede øjne fulgte en politisk linje, der tilstræbte den mest gennemgribende og hurtige kommercialisering af Grønlands økonomiske liv. Tværtimod var de for størstepartens vedkommende tilhængere af at gå frem med den største forsigtighed i processen, hvor en grønlandsk økonomi, som trods mere end hundrede års dansk kolonihæredomme stadigvæk i betydeligt omfang hvilede på ikke-kommercielle principper for produktion og distribution, skulle ændres til at være en mere kommercialiseret og vestliggjort økonomi (Sveistrup og Dalgaard 1945). På deres egen forsigtige og traditionsrespekterende måde – en måde, som blandt andet indebar at statshandelens monopolrettigheder i de grønlandske kolonier skulle bevares indtil

- grønlænderne fik lært, hvordan de på moden og rationel vis kunne drage fordel af de muligheder, som en mere liberal økonomisk ordning gav - søgte de ikke desto mindre at fremme en udvikling, hvor stadigt større dele af Grønlands økonomi i stadigt større grad blev reguleret via markedsmekanismerne.
- 5 Sveistrup og Dalgaard 1945; Marquardt 1998 og 1999; Rud 2010.
 - 6 H. J. Rink (1819-1893) var geolog og kom oprindeligt til Grønland i 1848 for at undersøge landets mineraler og de dertil knyttede udnyttelsesmuligheder. Af grunde, vi ikke kan komme ind på her, påbegyndte han i 1853 en lang karriere som indflydelsesrig del af den danske Grønlandsadministration. I 1855 blev han inspektør (guvernør) i Sydgrønland, hvad han fortsatte med at være indtil 1868. Fra 1871 og frem til han gik på pension i 1882 var han administrerende direktør for KGH. Det kan uden overdrivelse siges, at i de 25 år fra 1855 til 1880 var Rink i stand til at sætte og/eller afgørende påvirke rammerne for dansk grønlandspolitik (Jf. Oldendow 1955; Marquardt 1999 og 2009; Rud 2010).
 - 7 Rink 1856, 1857, 1862, 1877, 1882.
 - 8 Som nævnt i note 2 bestod hver koloni af en hovedby (kaldt kolonien), hvorfra der var skibsforbindelse til og fra København, og et tilhørende kolonidistrikt. I kolonidistriktet var størstedelen af den lokale befolkning normalt bosat. For at modvirke tendensen til befolkningsskoncentration i kolonibyerne, og for at effektivisere sit kommercielle aftapningssystem, anlagde KGH frem til sidste del af 1800-tallet et voksende antal filial-butikker, kaldt udstedsbutikker, på de vigtigste bopladser (som efter de fik butik kaldtes udsteder) i distrikterne.
 - 9 Naturfolk var datidens betegnelse for, hvad vi i dag kalder jæger-samler kulturer – og som man tidligere havde kaldt ”de vilde” (Berkhofer 1979).
 - 10 I kolonitidsjargonen kaldtes KGH’s salg til grønlænderne udhandling, mens KGH’s opkøb af lokale produkter fra grønlænderne kaldtes indhandling.
 - 11 Marquardt 2010; Rud 2009 og 2010.
 - 12 Det gælder ikke mindst de herrnhutiske missionærer, der kombinerede den mad- og nydelsesmiddelsafledte blødagtiggørelsesangst med en angst (til tider formuleret som en foragt) for de blødagtiggørelseskonsekvenser som blodsblanding i forbindelse med de såkaldte blandede ægteskaber og seksualforbindelser kunne medføre (Marquardt 2010). Rink selv var dog heller ikke på nogen måde modstander af blødagtiggørelsesesen, og en af hans svorne tilhængere i kampen for en anden dansk kolonipolitik i Grønland, teologen Fenger, mente derfor at gengive Rinks holdning loyalt, da han i avisen ”National-Tidende” skrev, at *Grønlændernes Modstandsevne mod det barske Klima svekkes alt mere ved deres Kjærlighed til europæisk Føde og Klædedragt, hvortil de have alt for let Adgang* (Fenger 1882:104).
 - 13 Udover de anførte diagnosticeringer af krisens årsager mente Rink i øvrigt også, at bortfaldet af disciplineringsinstitutter, som i det før-koloniale samfund havde indskærpet erhvervsflid og dadlet den dovne, bidrog til at få tingene til at gå fra slemt til værre. Det var især den betydning i det før-koloniale samfund, som han tilskrev trommedansen og shamanerne (grønlandsk: angekut), som Rink, der i høj grad gjorde de kristne missioner ansvarlige for dette bortfald, havde i tankerne (jf. Marquardt 2009). I nærværende sammenhæng berøres dog ikke dette aspekt af den Rinkske krisefortolkning, hvis betydning først og fremmest lå i hans brug af argumentet som led i sin argumentation for vigtigheden af at få etableret de såkaldte Forstanderskaber.
 - 14 Marquardt 1999.
 - 15 Jf. 1921 Betænkning:10-11; K. Oldendow 1929-30:29-36; K. Oldendow 1939:25-32; L. Bobé 1936:101; P. Børresen 1936:110-15; K. Lyngé 1936:173; P.P. Sveistrup 1944:66; M. Lidgaard 1961:114; H. Kleivan 1961:441f.; G. Nellemann 1968:271; J. Viemose 1977:45ff.; J. Fleischer 1978:78-79; H. Lyngé 1978:22-28; S. Dybbroe og P. Møller 1981:5.3 og 5.4; S. Thuesen 1988: 17-23. Flere af de her nævnte forfattere er absolut ikke blinde for naturforholdenes betydning. Det gælder ikke mindst H.C. Petersen et al. 1991, hvis forfatterkollektiv generelt er meget opmærksom på naturforholds betydning for historisk udvikling. Det får dem blandt andet til at bemærke, at: *Historieskriverne har en tendens til at placere hovedansvaret for mellemfolkelige begivenheder på menneskelige handlinger. Naturforeteelser*

tillægger de sjældent den store betydning. Og dog er det naturen, der bestemmer mulighederne for menneskeligt liv på jorden (ibid.:32). Hvor de mere specifikt kommer ind på krisen i midten af 1800-tallet taler de også om, at der var tale om forskydninger i naturens balance, om at naturens balance atter var gået i skred og om at vejret (blev) oven i købet strengere (ibid.:34-35; 41; 127-128). Men det er netop som oven i købet, at de inddrager naturforholdenes betydning. Generelt er de på linje med (Rink)traditionen i analysen af krisens kulturelt-moralske årsager – idet naturforholdenes forværring blot bidrog til at få tingene til at gå fra slemt til værre. Og det samme gælder de andre blandt de ovennævnte forfattere, der kæder krisen sammen med ændringer i vejrforhold og/eller i sælbestandes størrelse.

16 Bendixen 1917:9.

17 KGH havde siden sin oprettelse skelnet mellem nødvendighedsvarer, nyttige varer og luksusvarer (overdaadighedsvarer) i sin udhandlingspraksis. Kaffe, sukker o.l. blev anset for at høre til luksusvarerne.

18 I sammenhængen kan det nævnes, at skønt kaffe ikke er en alkoholisk drik, så blev kaffen til tider, blandt andet af lægen, doktor Lange i 1864, anklaget for at være årsag til at kajakroere blev svimle (den såkaldte kajaksvimmelhed) og kændrede og druknede (jf. K.G. Hansen 1994:37).

19 P. P. Sveistrup 1944:61-62.

20 Ved den herrnhutiske missionsstation Nyherrnhut nær Nuuk bemærkede missionærerne, at kundgørelsen af denne rundskrivelse gjorde grønlænderne – for hvem *forbruget af kaffe nærmest er blevet en lidenskab* – modløse og illustrerede derved *deres barnlige tænke måde*. Som følge heraf belærte missionærerne deres menighed om, at det var meget bedre for dem at købe træ til husbyggeri end kaffe. Hvis vi kan tro missionærerne, bar belæringen frugter. Grønlænderne råbte nemlig højt, at *Ja, vi vil sandelig give afkald på kaffens nydelser for i stedet at få smukke huse* (NadB 1848-3:345-46; jf også NadB 1848-6:907-908 og 1849-1:49).

21 P. P. Sveistrup 1944:61-62; Marquardt 1998:61.

22 E. Bluhme 1865:36.

23 Cit. hos Bluhme 1865:260.

24 Jf. for eksempel Mads Lidegaard, der i 1962

kommenterede de mulige følger, som den frie udhandling af alkoholiske drikke, der var blevet indført 8 år tidligere, kunne have i Grønland. *Man trøster sig med, at det voldsomme forbrug af spiritus og andre luksusvarer kun vil være et overgangsfænomen, som vil regulere sig selv, når levefoden bliver så høj, at man ikke længere har behov for at søge flasken eller anden form for trøst. Men man glemmer, at traditionerne for brug af penge har været helt andre i det grønlandske samfund, som i en sjælden grad var selvforsynende, så praktisk talt alle kontanter kunne anvendes på luksus. (...) Man sagde for øvrigt nøjagtigt det samme, da den grønlandske befolkning for 100 år siden var ved at gå under i kaffemisbrug. Det bedrede sig også, men det varede dog ikke 5-10 år; men to generationer* (M. Lidegaard 1962:314).

25 I Vestgrønland som helhed viste folketællingen i 1860 en svag nedgang (fra 6132 til 5909) i Sydgrønland i forhold til situationen i 1855, men nedgangen kompenseredes af en tilsvarende vækst (fra 3516 til 3739) i de nordgrønlandske folketal. Så slutresultatet var en uændret total på samme antal indfødte grønlændere som i 1855, nemlig 9648. Om reaktionen i Folketinget på resultaterne af Folketælling 1860, se Marquardt 1999.

26 Marquardt 1996 og 1998.

27 Det skal i sammenhængen bemærkes, at en del af de grønlandske produkter, som ved indhandlingen blev solgt til KGH, tilhørte personer, der ikke var fangere (jf. neden for ved netfangsten). I de fleste kolonidistrikter var det dog de indfødte fangere, der leverede langt størstedelen af de indhandlede produkter.

28 Sveistrup undersøgte forbruget af både kaffe og sukker. I perioden, der undersøges i nærværende artikel, var der et direkte og positivt forhold mellem dem, hvorfor inddragelsen af sukkerkonsumet som analysegenstand ikke ændret det billede, som kaffeforbruget giver – bortset fra den selvfølgelig, at udgifterne til både kaffe og sukker er større end de isolerede udgifter til kaffen alene.

29 Sveistrup 1944:66.

30 Ibid.: 65-67. I sine studier af emnet (Sveistrup 1944; Sveistrup og Dalgaard 1945) kommer Sveistrup i realiteten tæt på at anerkende, at den socioøkonomiske krise, som startede i de sene 1850'ere, var afledt af naturlige forhold.

- Han er opmærksom på, at en nedgang i sælbestandene – som han først og fremmest giver den europæiske og amerikanske kommercielle fangst af grønlandssæl er ud for New Foundland skylden for – kan have spillet en stor rolle som kriseårsag. Men i sidste ende holder han sig til den traditionelle opfattelse og gør moralskpsykologiske forhold, såsom det angivelige misbrug af kaffe og sukker og grønlandernes umodne økonomiske adfærd, hovedansvarlig for socioøkonomisk elendighed og forfald.
- 31 Regressionslinjer (tendenslinjer) for årene efter 1850 anføres ikke her, men de er faldende for alle de indhandlingsprodukter, der behandles i figur 2-4.
- 32 Der var typisk tale om nogle KGH-ansatte, der på privat basis gik i kompagniskab med hinanden om at oprette en netplads eller -station.
- 33 Sveistrup og Dalgaard 1945:151-174.
- 34 *Ibid.*:158-159.
- 35 Citeret fra Rink 1856:129ff.
- 36 NadB 1849-70:passim.
- 37 Det skal nævnes, at KGH's regnskabsførings-teknik, hvor værdien af netpladsernes produktion beregnedes ud fra, hvad skindene og spækket var prissat til ved indhandlingen til KGH i Grønland, uanset at de samme produkter i Danmark kunne sælges for priser, som var fem til syv gange større, var en af grundene til, at netpladserne i Nuuk og Qeqertarsuaasiaat siden slutningen af 1840'erne i stigende grad blev anset for at være underskudsforretninger. Vi kan ikke her gå ind i sagens detaljer, men et eksempel fra netfangsten i Qeqertarsuaasiaat kan illustrere, hvordan regnskaberne blev ført. I henhold til de Skematiske Indberetninger fra 1850 beløb indtjeningen, dvs. produktionens indhandlingsværdi, fra netfangsten i distriktet sig til 645 rigsdaler, mens udgifterne, dvs. enhver form for udgift og herunder også det, der allerede var udbetalt som fast løn til KGH-ansatte, som lejlighedsvis blev beordret til at give en hånd med ved netfangsten, beløb sig til 2269 rigsdaler. Balancen udviste følgelig et deficit på 1624 rigsdaler (SI 1850 Qeqertarsuaasiaat). At grønlandske produkter, som ved indhandlingen i Grønland var prissat til 645 rigsdaler, kunne sælges i Europa for måske 3000 rigsdaler, tog regnskabsføringen i Qeqertarsuaasiaat ikke hensyn til.
- 38 SI Nuuk 1849-79.
- 39 *Jf.* note 37.
- 40 SI Qeqertarsuaasiaat 1849-66.
- 41 Oven i alt dette blev også den århundredgamle anklage om, at herrnhutermissionærerne søgte at samle langt flere af deres menighedsmedlemmer i umiddelbar nærhed af deres missionsstationer, end fangstdyrenes spredning gav basis for, gentaget, når nøden hos herrnhuterne skulle forklares.
- 42 I vores sammenhæng kan vi opfatte forstanderskabsdistrikt og kolonidistrikt som geografisk identiske størrelser.
- 43 Rink 1857:237-238.
- 44 Som det fremgår neden for, er tallet på 35 sæler pr. år tæt på de 33 sæler, som en gennemsnitsfangter i Nuuk fangede i 1860, hvis vi antager, at han i dette år indhandlede samme andel (tolv procent) af sin fangst, som distriktets fangere gjorde i årene 1874-80.
- 45 Skønt perioden 1850-1855 udgør en seksårsperiode, er der, da vi ikke har kilder til indhandlingen i Nuuk i 1853, målingsmæssigt set tale om en femårsperiode. Tallene for indhandlingen (inkl. netfangstens bidrag) fra de enkelte år er: 1850: 1732; 1851: 688; 1852: 1437; 1854: 1262; 1855: 1481 (SI-Nuuk, anførte år). For overskuelighedens skyld laves beregningerne for det isolerede Nuuk distrikt uden at medregne data fra Qeqertarsuaasiaat, hvor netfangstens bidrag i disse år ser ud til at have været lidt større (*jf.* tabel 5)..
- 46 SI Nuuk 1860-1861.
- 47 Folketælling 1860.
- 48 SI Qeqertarsuaasiaat 1851-1852.
- 49 SI Qeqertarsuaasiaat 1861-62.
- 50 SI Qeqertarsuaasiaat 1849-66.
- 51 SI Nuuk 1854-55.
- 52 SI Nuuk 1856-57.
- 53 SI Nuuk 1857-58.
- 54 SI Nuuk 1871-79.
- 55 Se for eksempel SI Nuuk 1851-52.
- 56 SI Nuuk 1857-58.
- 57 SI Nuuk 1860-61; se også 1861-62 og 1864-65.
- 58 Hvis 1850-55 resultaterne sammenlignes med dem fra 1874-80, er faldet i fangernes gennemsnitsresultat endnu større, nemlig mellem 60 og 70 procent.
- 59 Der var brug for 3 skind fra en stor sæl (grønlandssælen) til at reparere kajak med, mens der til reparation af konebåd var behov for enten andre 16 til 25 skind fra grønlandssælen eller

12 til 24 fra en anden stor sæl, nemlig klapmydsen. Ud over det, havde en første klasses sælfanger årligt behov for 2 store eller 3 små skind til de skindklæder, han brugte under kajakfangsten, mens hans mindre dygtige kolleger kunne nøjes med halvdelen af det antal. Til øvrige beklædningsformål havde han og hans familie (kone og tre børn) brug for 6 store og 4 små skind (H. J. Rink 1857:203-204). Cirka 20 år senere beregnede Rink, at en grønlandsk familie på fem personer i gennemsnit disponerede over 26 sælskind til egne privatøkonomiske formål. Som det fremgår ovenfor beløb hans beregning af, hvad der var behov for, sig til et sted mellem 30 og 40 skind. I en vis udstrækning udlignedes det underskud, der var mellem har og behøver, gennem familiernes brug af tekstiler til at dække en del af deres beklædningsbehov (Rink cit. i C. Ryberg 1894:241-242).

60 Fangstlykken var altid større i Qaqortoq end i de to andre distrikter. Som følge af forskellen i en gennemsnitsfangers fangstresultater i de to distrikter, så kunne fangerne i Qaqortoq uden skade for deres egen subsistensøkonomi tillade sig at indhandle en betragteligt større del af deres fangstudbytte, end deres kolleger

i Nuuk-Qeqertarsuatsiaat kunne tillade sig. I årene 1874-1880 svingede den andel af deres fangst, som fangerne i Qaqortoq solgte ved indhandlingen, fra mellem 32 til 45 procent. Det tilsvarende tal hos deres kolleger i Nuuk og Qeqertarsuatsiaat oscillerede mellem 8 og 18 procent.

61 Den status som tradition, som forklaringen opnåede, betød blandt andet, at den også ved senere tilfælde af krise i den sydgrønlandske sælfangst, blev repeteret. Det var for eksempel tilfældet, da kolonibestyrer Hastrup i 1922 kommenterede en betænkning fra 1921. Spørgsmålet var, om Sydgrønlands sælbestande var store nok til, at landsdelens fremtid ikke i høj grad måtte bygges på et effektivt fiskeri. Hastrup udtalte i den anledning: *Vi danske Koloniasatorer bør vogte os for at tildele den grønlandske Befolkning en Kulturpaavirkning, som udygtiggør den til Sælfangst-Erhvervet. (...) En truende Nedgang i Sælbestanden tror jeg ikke kan konstateres. Nedgangen i Produktionen vil jeg for det sydligste Grønlands Vedkommende tilskrive dels de nu i en Aarrække i den bedste Fangsttid herskende vanskelige Is- og Vejrforhold, dels forringet Erhvervsevne hos en vis Del af Befolkningen* (GSA 1922:59).

Patienten som bruger?

Patientens rolle i dansk sundhedspolitik 1970-2007

AF LONE FISKER CHRISTENSEN

1960'erne var kendetegnet af en ekspanderende offentlig sektor. Skattefinansiering, medborgerrettigheder og universalistiske principper indenfor en række offentlige kerneområder, herunder sygehuse, var gradvis udviklet i løbet af det 20. århundrede. Et politisk styret og offentligt administreret system udgjorde et sikkert velfærdsstatsligt fundament med formelt set lige vilkår for alle. Systemet gav ikke de store valgmuligheder, men forandringsimpulser ændrede i 1980'erne og 1990'erne den offentlige sektor, og i sygehusemæssig sammenhæng udgjorde en lovændring i 1993 et historisk omdrejningspunkt, fordi patienter nu formelt set frit kunne vælge mellem offentlige sygehuse. Det første eksempel på et lovgivnings-tiltag, der udfordrede amternes styringsautonomi og indebar en delvis efterspørgselsstyring. Nærværende artikel bygger på et historiespeciale med titlen: *På markedsvilkår? Patientens rolle i dansk sundhedspolitik 1970-2007*, og omhandler en historisk analyse af sundhedspolitikken på centralt niveau med henblik på at undersøge om en række politiske problemer og udfordringer har skabt incitamenter for en ændret patientrolle, der har udfordret de velfærdsstatslige principper.

Indledning

Privatisering og markedsorientering er aktuelle diskussionsområder i forbindelse med den offentlige sektor.¹ Fokus i debatten har ofte været rettet mod en konkret handling eller en snæver ideologisk-politisk holdning men har manglet den bredere kontekst. Her tænkes på den internationale udvikling og den samfundsmæssige udvikling som helhed samt spørgsmålet om, hvorvidt velfærdsstaten har været i stand til at tilpasse sig udviklingen, blandt andet set med patientøjne.

I artiklen sættes fokus på en historisk analyse af sygehusektoren i perioden 1970-2007, som udgangspunkt for en analyse af de politiske forslag til forandringer med fokus på patientens rolle. En fremtidsperspektivering er derimod fravalgt som egentligt fokusområde. De overordnede politiske dilemmaer, der synes at kunne knytte sig til udviklingen og

kan relateres til den eksisterende velfærdsmodel, bliver behandlet sidst i artiklen. Når der hovedsagelig er fokuseret på patienten i sygehusemæssig sammenhæng, er det fordi, forholdene i den primære sundhedssektor, herunder de praktiserende læger, længe har fungeret under markedsliggende forhold.²

Det empiriske fundament består af kommissionsbetænkninger, rapporter, strategioplæg og love suppleret med en række kvantitative data, der illustrerer udviklingen i forbindelse med private sygehusektor. Artiklen indledes med en kort introduktion til stiafhængighedsteorien, der udgør den teoretiske ramme. Herefter ridses de velfærdsstatslige principper, der traditionelt forbindes med den nordiske velfærdsmodel kort op og efterfølges af en sundhedspolitisk udviklingsanalyse af patientrollen. I artiklens sidste del, vil de foregående afsnit danne udgangspunkt for en sammenlignende analyse og diskussion af velfærdsprincippernes holdbarhed i forbindelse med en begyndende markedsorientering og en ændret patientrolle.

Stiafhængighed – et teoretisk udgangspunkt

I analysen vil der blive arbejdet med udgangspunkt i, at en række problemer og udfordringer har styrket de politiske incitamenter for en gradvis udvikling af en ny patientrolle i sygehusemæssig sammenhæng. Historisk institutionalisme (HI) er en tværvideenskabelig gren indenfor blandt andet samfunds- og historievidenskaberne, og et centralt koncept er ideen om sti-afhængige udviklingsforløb. Teorien benævnes også Path Dependency Theory³, og tankegangen er, at tidligere valg eller 'spor' bliver bestemmende for nutidige muligheder. Når der er truffet en beslutning om en given ramme, vil det være vanskeligt at foretage radikale ændringer, og udviklingen vil være præget af gradvise og inkrementelle udviklinger inden for den overordnede struktur. Institutioner (formelle og uformelle regler, normer, rutiner, vaner for interaktion) udvikles løbende på baggrund af historiske spor og etablerer roller og normer for, hvad man bør gøre, og regler for, hvad man kan gøre i en given situation, og der vil være en tendens til bias mod status quo, medmindre særlige forhold gør sig gældende.

På givne tidspunkter kan man nå frem til beslutningspunkter, hvor omstændighederne åbner vinduer med mulighed for gradvise forandringer, og spørgsmålet er, om sådanne er ved at åbne sig i dansk sundhedspolitik. Medens det spor, der blev lagt med kommunalreformen i 1970 og indebar fri og lige adgang til offentlig finansieret sygehusbehandling, ser

ud til at være dybt historisk og solidt forankret i Danmark⁴, peger tendenser i undersøgelsesperioden på, at sporet er suppleret med retten til at vælge – også private alternativer. Et interessant spørgsmål er derfor om ligheden/valgfriheden og solidariteten/individualiteten sameksisterer i en nyere velfærdsmodel.

Velfærdsstaten

Kvalitative grundprincipper

Udviklingen af det, man i dag forbinder med den danske velfærdsstat, er konsekvenser af den gradvise udvikling i det 20. århundrede, der satte det moderne samfund i stand til at imødegå en række af de udfordringer, som samfundsudviklingen førte med sig. I slutningen af 1950'erne blev velfærdsstaten identisk med den universalistiske velfærdsmodel og havde følgende kvalitative termer som kendetegn:

- Skattefinansiering
- Retssikkerhed
- Universalisme
- Forebyggelse

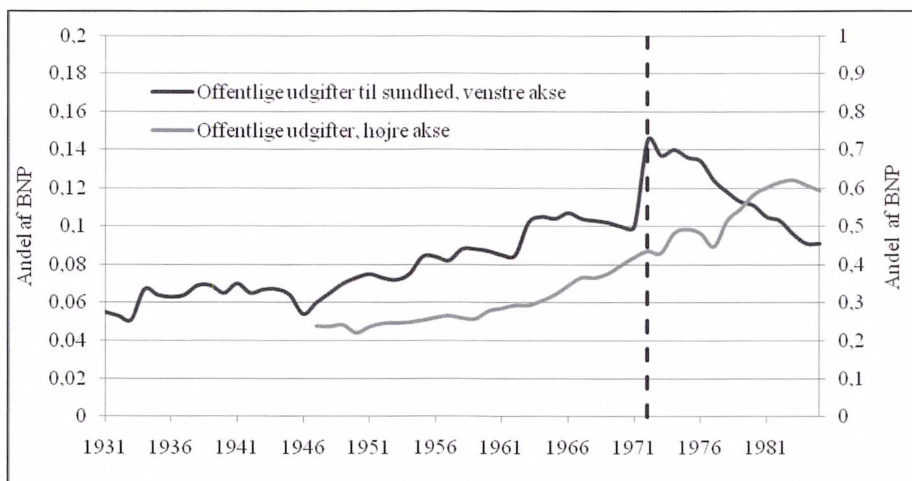
En gennemgang af en række tiltag peger i retning af, at den historiske udvikling af velfærdsstaten var tilpasset de faktiske omstændigheder, idet problemer, løsninger og muligheder i de første cirka 50 år implementeredes og ændredes i takt med udviklingen.⁵ Historikeren Søren Mørch, der argumenterer for en strukturorienteret⁶ forklaring på velfærdsstatens dannelse, påpeger eksempelvis, at den skattefinansierede offentlige sektor ville have haft helt andre vilkår uden industrialiseringen og den økonomiske vækst, der fulgte efter i 1960'erne.⁷ Tiden efter 2. verdenskrig, og især højkonjunkturperioden efter 1958, forbindes da også ofte med et velfærdsbegreb i en bredere betydning, fordi der her skete et markant indholdsskifte. Perioden var kendetegnet af store og hurtige forandringer på det sociale område, og opbygningen af velfærdsstaten blev et mål i sig selv:⁸

The 1950s to the 1970s marked the central period in the construction of the welfare state in which the state/the public sector became absolutely dominant. Welfare as a total strategy including all sectors of society was based upon the principle of universalism

Det ultimative universalistiske begreb blev i definitionssammenhæng, ifølge flere forskere, fuldendt med indførelsen af folkepensionen i 1956, fordi den var til gavn for – og ens for alle. Samlet set peger udviklingen på, at staten påtog sig et stigende ansvar for borgernes velfærd i forbindelse med undervisningssektoren og social- og sundhedsområdet.

Grundspor skabt under stabile rammevilkår får nye udfordringer

De økonomiske rammevilkår i forbindelse med udviklingen af den universalistiske velfærdsmodel var stabile, idet en ekspansionsperiode i den danske økonomi, med en stabil og høj vækstrate, begyndte i slutningen af 1950'erne og blev ved indtil energikrisen i 1973-1974. Nedenstående kurve illustrerer udviklingen af de offentlige udgifter til sundhed og sundhedsvæsenets andel af BNP:⁹

Som det fremgår, var den offentlige sektors andel af BNP stigende, alene i perioden 1960-1971 steg den fra 28 % til 42 %.

På det politiske område havde Socialdemokratiet i størstedelen af ekspansionsperioden regeringsmagten, men den danske velfærdspolitik var i store træk indtil 1970'erne kendetegnet af bred politisk konsensus, når det gjaldt velfærdspolitikken.¹⁰ En politisk kultur med tradition for forhandling og kompromisser i kombination med stærk økonomisk vækst, afspejler samlet set en universalistisk velfærdsmodel skabt under gunstige og stabile forhold og kan være forklaringen på, at kontroversielle tiltag, i form af eksempelvis markedsorienterede ændringer, ikke fandt sted i ovennævnte periode. En vis politisk opportunisme hos partierne

kan heller ikke udelukkes som en del af forklaringen. Der har ganske enkelt været behov for offentlige tiltag som en sammenhængskraft i et samfund præget af en hastig udvikling.

Den politiske konsensus begyndte imidlertid at krakelere i løbet af 1970'erne og kombineret med en økonomisk lavkonjunktur, stod politikerne overfor en række nye udfordringer, der efterlod spørgsmålet om, hvorvidt det var muligt at sikre de velfærdsstatslige principper. En række folketingskommissioner blev nedsat, blandt andet med henblik på at undersøge forholdene i sundhedssektoren.¹¹ Udviklingen peger i retning af en tiltagende politisk interesse, idet sundhedspolitikken efterhånden blev en del af de politiske partiers programmer, hvilket samtidig kan have medvirket til at øge den almene opmærksomhed.

I forbindelse med udviklingen af velfærdsordninger er der ofte fælles-træk, der berettiger til at tale om egentlige velfærdsmodeller. I velfærdsmæssig henseende kobles Danmark, Norge og Sverige ofte sammen i den nordiske model, der placerer sig tæt på den universalistiske model. De centraleuropæiske lande kan ofte henføres til socialforsikringsmodellen, der hviler på et forsikringsprincip baseret på obligatoriske sociale bidrag eller en præstationsbaseret ydelse. Systemet har været brugt og bruges stadig i for eksempel Tyskland, hvor arbejdsgiverne er forpligtet til at yde bidrag, medens alle i forbindelse med en tredje model, den residuale model, i princippet har ret til offentlige ydelser, der dog falder væk for de bedst stillede - et system, der anvendes i USA og til dels i England. Når en sammenligning af de enkelte modeller er interessant, er det fordi, markedet, heriblandt retten til at vælge, i en række toneangivende landes velfærdsmodeller, har spillet en anderledes og langt større rolle end i Danmark. Dette kan give anledning til at overveje den nordiske model og dens holdbarhed i forbindelse med en øget internationalisering.

Sygehusene: Et naturligt offentligt monopol

Danskerne var i forbindelse med afskaffelsen af sygekasserne i 1973 og oprettelsen af sygesikringen i amtsligt regi formelt sikret fri, let og lige adgang til sygehusbehandling i deres bopælsamt. En social forsikringsordning i form af sygekasserne var blevet dannet allerede i midten af 1800-tallet, og loven om statsanerkendte sygekasser, som var ensbetydende med indførelse af offentlige tilskud, blev vedtaget den 11. april 1891 med ikrafttræden den 1. januar 1892. Sygekasserne eksisterede indtil 1973, og på det tidspunkt var 90 % af befolkningen medlem af en sygekasse.¹² Kolstrup fremhæver, at *sygekassernes vældige organisa-*

tionsiver skabte grobund for et moderne hospitalsvæsen, der trængte de private klinikker i baggrunden, som en medvirkende forklaring på den nuværende struktur, fordi der her var tale om, at ydelsesudgifterne blev betalt kollektivt.¹³ Han har formentlig kun delvis ret, idet alternativerne i sygekassernes opbygningsfase i 1800-tallet var yderst begrænsede. Behandlingsmuligheder, demografiske ændringer og familiemæssige relationer var under kraftig forandring og kan have skabt behov for medlemsskab af en sygekasse hos befolkningen i højere grad end tanken om at trænge de private klinikker i baggrunden.

Den første egentlige lov om sygehusvæsenet blev vedtaget i 1946, og lige adgang til behandling var et centralt politisk mål.¹⁴ Det udførende ansvar lå i første omgang hos såvel amter som købstæder, men på det strukturmæssige plan kom der i forbindelse med kommunalreformen i 1970 en ny sygehuslov, hvor alle offentligt ejede sygehuse¹⁵ blev overført til 14 nye amter og København og Frederiksberg kommuner, der i løbet af 1970'erne opbyggede sammenhængende amtslige sygehusvæsen. Sygehusenes anlægsudgifter steg med 170 % alene i perioden 1960–1975, men vækstkurven knækker fra 1975¹⁶.

Samlet set vandt sygehusene således, specielt i perioden efter 2. verdenskrig, frem i en politik, der byggede på statslig makroregulering og vækst.¹⁷ Det var en opbygningsfase, der var præget af optimale rammebetingelser, og det kan have skabt et øget forventningspres til sygehussektoren. Den strukturelle ramme kan, som Møller Pedersen, udtrykker det, karakteriseres som en gradvis styrkelse af amternes selvtilstrækkelighed i den forstand, *at de nu (udbuds) styrede alle væsentlige sundhedsopgaver, og hvor dette hensyn tilsyneladende fik forrang for valg på tværs af amtsgrænser*.¹⁸ En udvikling, hvor strukturerne kunne sidestilles med et naturligt offentligt monopol, fordi udbuddene i sygehusmæssig sammenhæng stort set var begrænset til de offentlige tilbud. De private sygehuses betydning var yderst minimal i 1970'erne og 1980'erne, og valgfriheden var end ikke tænkt som en almen rettighed eller et alternativ på daværende tidspunkt.

Den passive patient

En politisk rammestyring, der samlet set kunne tolkes som en vis monopolisering, giver anledning til at overveje patientens rolle. Zinck Pedersen bruger i sin beskrivelse af den tidlige patientrolle Talcott Parsons' analyse af 'the sick role' fra 1951. Her beskrives patienten *som havende en pligt og en ret til at forblive passiv i behandlingssituationen. På grund af sygdom*

og manglende viden beskrives patienten som hjælpeløs, hvorfor forholdet til de sundhedsprofessionelle er præget af asymmetri. Netop derfor definerer Parsons patient-læge forholdet som det modsatte af markedsrelationer.¹⁹ Spørgsmålet er, hvorvidt denne beskrivelse fuldt ud rent empirisk kan forankres i danske forhold, men den afspejler på mange måder den klassiske, forholdsvis passive og modtagende patientrolle, der kan forbindes med de første år af den universalistiske velfærdsmodel. Formålet med de sundhedsmæssige foranstaltninger var primært at servicere, men ikke at involvere patienten, eksempelvis i form af valgmuligheder.

Borgerens rolle kunne betragtes som værende af mere normativ karakter, fordi den var eller kunne relateres til de velfærdsstatslige normer og værdier. Normen var at bakke op om den fælles ”kasse” i det offentligt finansierede system, svarende til en almen solidaritet, der implicerede lighedsprincippet som værdi. Solidaritet og lighed repræsenterer vigtige, ofte underforståede, værdier i den universalistiske model, der i mange tilfælde kan relateres langt tilbage, i nogen grad til en tid forud for velfærdsstaten.²⁰ Når værdier og normer betegnes som underforståede, skal det blandt andet ses i relation til den tidsmæssige kontekst. Politologiske undersøgelser har vist en betydelig både politisk og folkelig opbakning til velfærdsstaten siden 1960’erne²¹, men værdierne og normerne har formentlig ikke været genstand for den samme opmærksomhed, som man har set i de sidste årtier. Dette skal ikke mindst ses i lyset af, at velfærdsstaten som et mål i sig selv var skabt i en højkonjunkturperiode, hvor forventningspresset nok har været stort, men også for en stor dels vedkommende har kunnet indfries.

Det er Sygeplejerskens Opgave, lige saa snart Patienten er kommet ind på Sygeafdelingen, at gøre alt, hvad hun kan, for at sikre ham Ro og Regelmæssighed. Det har ofte en beroligende Virkning paa en Syg at føle sig fuldstændig afhængig, ansvarsløs og undergivet ganske bestemte Regler...

Citatet illustrerer ganske glimrende 'den passive patient', der modtog sundhedsydelse med udgangspunkt i de professionelles viden og monopol. Den nationale sundhedspolitik og udviklingen som helhed med fokus på blandt andet information, kommunikation og muligheden for at vælge indenfor en række behandlingsområder er medvirkende til at gøre patienten til en central aktør i sundhedsvæsenet. Tekstuddrag fra Lærebog og Haandbog i Sygepleje, 1926.

Udfordringer med udgangspunkt i den eksisterende velfærdsstat

Med 1970'ernes økonomiske krise og en politisk konsensus, som begyndte at krakelere, tegnede der sig et billede af nye velfærdsstatslige rammevilkår. Når man fokuserer på de velfærdsstatslige principper, var der ikke længere tale om en opbygningsfase, der skulle sikre en række fundamentale behov. Udgangspunktet gik snarere i retning af en eksisterende velfærdsstat og de udfordringer, som den kunne afstedkomme:

I løbet af 1970'erne opstår en ny situation. For det første betyder realiseringen af velfærdsstaten op gennem 1950'erne og 1960'erne en helt ny kontekst for velfærdspolitik. Diskussioner om velfærdsstaten må tage udgangspunkt i dens eksistens, og eksistensen påvirker på en række måder muligheder for politikken.²²

Hvis eksistensen påvirker politikken, kan velfærdsstaten i sig selv have skabt begrænsninger men på længere sigt også muligheder for at bryde med en vantetænkning. Et naturligt spørgsmål vil være, om velfærdsstaten som man kender den fra 1950'erne og 1960'erne, passer til den økonomiske, politiske, teknologiske og videnskabsmæssige udvikling, som har fundet sted i løbet af de sidste årtier, samt om der fortsat kan opretholdes opbakning og begrundelser for universelle offentlige løsninger.

Patientrollen i den sundhedspolitiske kontekst 1970-2007

Den politiske interesse for sundhedsområdet blev større i 1970'erne, og der var ikke længere tvivl om, at der skulle være politisk indblanding i forbindelse med driften af sygehussektoren. De folkevalgte medinddragelse kan bekræftes med nedsættelsen af diverse kommissioner og udvalg.

Lægernes suveræne kompetence under pres

Begyndelsen af 1970'erne havde hidtil været kendetegnet af minimal politisk indblanding i sygehusenes drift. Politikerne lod sig tilpasse efter behovet, sådan som det opfattes af lægerne²³, men var samtidig opmærksom på nye lægelige og tekniske fremskridt og de mulige konsekvenser i form af stigende udgifter. En række udvalg og kommissioner havde fokus på prioritering og planlægning, og sundhedspolitikken og begrebet 'hvad patienterne får for pengene' blev for alvor sendt til debat på det politiske niveau, ikke mindst i perspektiv af den samtidige økonomiske krise, der

skabte behov for øget omkostningsbevidsthed og politisk styring.

Lægernes suveræne kompetence og autonomi i forbindelse med sygehusdriften blev således draget i tvivl, og skulle, ifølge ekspertudvalgene, delvis overdrages til de folkevalgte.²⁴ I forbindelse med kommunalreformen i 1970 havde en lovændring allerede medført, at de lokale sygehusbestyrelser, der var domineret af overlæger, blev afskaffet. Det gav amterne og deres sygehusudvalg øget mulighed for at styre udviklingen, samtidig med, at overlægernes direkte indflydelse blev mindre.²⁵ Den politiske opmærksomhed blev gradvis øget, og der var forslag om, at amterne skulle udarbejde planer for sygehusvæsenets udvikling, hvilket mødte kraftig modstand fra lægernes side. Debatten og uenighederne endte med, at forholdsvis meget blev overladt til de lægelige eksperter. En overvejelse af forandringerne, og her tænkes specielt på de professionelles position, er imidlertid interessant, idet man her for første gang oplever en udvikling, der peger i retning af et samspil mellem professionelle og politikere som centrale aktører i et system, der hidtil hovedsagelig havde været lægestyret.

En forskydning i dette kompetenceforhold kan, i kombination med, at sundhedspolitiske emner oftere var på dagsordenen hos de enkelte partier, have medvirket til at starte en forsigtig almen debat om sygehusenes drift, der dog ikke i intensitetsmæssig henseende kan måle sig med den senere både politiske og almene bevågenhed.²⁶ En begyndende tvivl på systemets styring og organisering som en given selvfølgelighed havde set dagens lys. Begyndende politiske uenigheder kunne i samme periode have skabt grobund for en mere markant politisk ideologisering af sundhedsområdet og en efterfølgende diskussion af de velfærdsstatslige principper.²⁷ Imidlertid tyder intet i 1970'erne på grundlæggende uenigheder om, at sygehusene var en offentlig opgave. Politikerne stod, som følge af udviklingen, overfor en række nye problemer, der nødvendiggjorde yderligere planlægning med ny ekspertbistand. Sundhed og sygdom var ikke længere blot et lægeligt men også et samfundsmæssigt problem, hvilket kan bekræftes med den øgede politiske interesse. Den øgede politiske opmærksomhed kan omvendt have medvirket til at skabe fokus på området som et samfundsmæssigt problemfelt.

Den ansvarsbevidste patient bærer selv et medansvar

Den nye centrale aktør blev i 1970'erne politikerne, der stillede krav om omkostningsbevidsthed, specielt hos de professionelle, men efterhånden også hos patienterne:²⁸

Det er med andre ord af fundamental betydning, at den enkelte person virkelig forstår, at han selv bærer et ansvar for sin sundhedstilstand, og at man ikke altid kan regne med, at sundhedsvæsenet vil være i stand til at genoprette helbredet, når sygdom indtræder.

Medens intet i Perspektivplan I og II pegede på patienten som andet end passiv modtager i sygehushæmsig sammenhæng, aner man en bevægelse væk herfra i prioriteringsudvalgets arbejde, der blandt andet har fokus på forebyggelse. Efterhånden opstod forestillingen om den ansvarsbevidste patient, som skulle være opmærksom på, at der var grænser for sundhedsvæsenets økonomiske formåen.

Idealet var den samfundsøkonomisk ansvarlige patient, der skulle oplyses og opdrages til at tage vare på eget helbred, ligesom der blev arbejdet på en holdningsændring, som skulle begrænse befolkningens forventninger til sundhedsvæsenet. Nye patientrettigheder dukkede sjældent op i sundhedspolitisk sammenhæng i 1970'erne, patienten blev snarere tildelt en rolle, og Zinck Pedersen pointerer i sin beskrivelse af patientrollen:²⁹

Der er således ikke tale om et subjekt, der agerer ud fra sine egne personlige præferencer, men i stedet om et subjekt som reagerer i overensstemmelse med den oplysning og opdragelse, som det modtager.

Hun har ret i, at det politiske ideal var den samfundsøkonomisk ansvarlige patient men ikke i, at rollen adskilte sig markant fra Parsons passive patientrolle. Patienten var fortsat forholdsvis passiv, idet forventningerne ensidigt kom fra staten. En overvejelse af forholdet mellem strategien og patientens rolle viser utvetydigt, at den samfundsøkonomisk ansvarlige patient hovedsagelig var brugt som politisk styringsincitament med henblik på at opnå forståelse for besparelser og dermed dæmpede forventninger.

Ventetidsproblematikken, øgede forventninger og begrænsede ressourcer skabte behov for overordnede mål

1980'erne var kendetegnet af fokus på produktivitet og ressourceforbrug, medens ventetidsproblematikken udgjorde et konkret nyt og accelererende problem, blandt andet forårsaget af øgede behandlingsmuligheder og demografiske ændringer, der havde øget efterspørgslen. Nye behandlingsmuligheder gav ændrede forventninger, og der blev flyttet grænser for sygdomsopfattelsen.³⁰ Befolkningens grænse for og vilje til at leve med,

hvad der før blev opfattet som sædvanlige og uundgåelige skavanker, var ændret. Kravene fra patientside fik øget opmærksomhed i rapporter og betænkninger, hvor man i stigende grad fokuserede på spørgsmålet om, hvorvidt sygehusene løste deres opgave i forhold til patienterne.

En stigende efterspørgsel kombineret med økonomiske rammevilkår, der var mere snævre i forbindelse med Schlüter-regeringens 'kartoffelkur' i begyndelsen i 1986, indebar en kraftig opbremsning i væksten i sygehusenes økonomi, og satte effektivitetsspørgsmålet ind i en ny og strammere økonomisk kontekst. Et naturligt efterfølgende spørgsmål var, om *sygehusene udnytter disse ressourcer med en tilfredsstillende effektivitet, og om deres indsats har den politisk forventede effekt.*³¹ En politisk ventet effekt var svært identificer- og målbar, fordi der, ifølge udvalget, ikke var nogen præcis målsætning eller overordnede mål for sygehusenes behandlingstilbud ligesom opmærksomheden omkring produktivitetsudviklingen havde været beskeden. Sygehusenes indsats havde hidtil været analog med udnyttelsen af de til enhver tid givne økonomiske ressourcer, som overordnet blev fastlagt gennem politisk stillingtagen.

New Public Management inspirerede ideer skulle forsøge at skabe incitament for forandring

1980'erne beskrives i mange forskningsmæssige sammenhænge, som årtiet, hvor ideer hentet fra det private arbejdsmarked gradvis blev implementeret som en delvis markedsorientering i den offentlige sektor under betegnelsen New Public Management (NPM). NPM kan blandt andet eksemplificeres ved målstyring, ledelse, udliciteringer og adskillelse mellem bestiller og udfører og bredte sig i de udviklede lande fra begyndelsen af 1980'erne samtidig med, at mange lande oplevede en kombination af høj arbejdsløshed, økonomisk stagnation og en række økonomiske konsekvenser af velfærdsstaternes institutionsudbygning.³²

Når man skal overveje NPM i forbindelse med danske forhold, pegede kommissionernes forslag allerede i 1970'erne i retning af NPM inspirerede elementer i form af prioritering, styring, planlægning og holdningsændringer. Ressourceudnyttelsen fik i løbet af 1980'erne øget opmærksomhed, og i en ny angrebsvinkel var fokus på manglende incitament og mål som instrumenter i styringen af udviklingen. Et problem, som man blandt andet forsøgte at rette op på med opmærksomhed rettet mod sammenligning af ressourceudnyttelsen mellem de enkelte sygehuse.³³ I den forbindelse fik ventetidsproblematikken megen offentlig opmærksomhed, og firkløverregeringens indenrigsminister nedsatte i 1986 en

arbejdsgruppe, hvis arbejde resulterede i et forslag om, at ventetider skulle registreres med henblik på at kunne følge udviklingen og på længere sigt styre indsatsen. Der blev argumenteret at *for borgerne er ventetiden afgørende. Arbejdsgruppen mener, at borgerne har et berettiget krav om god information, og at information ofte kan øge forståelsen for, at ventetid kan være uundgåelig.*³⁴ Desuden foreslås, at man indfører nye ledelsesmodeller og egne budgetter på afdelingsniveau, modernisering af patientjournalerne samt rationalisering af informationssystemerne.³⁵

Samlet set var incitamentsspørgsmålet ikke foreslået løst via markedsstyring, frit sygehusvalg eller andre direkte markeds- og konkurrenceorienterede tiltag. En række NPM inspirerede tiltag var imidlertid kommet i fokus og indicerede en vis markedsorienteret tænkning. Sammenligningerne mellem de enkelte sygehuse var udelukkende tænkt som et målingsinstrument i sammenligningsøjemed, og problemerne skulle ikke løses med fokus på øget konkurrence eller markedsorientering. Når de alligevel er interessante i et markedsorienteret perspektiv, er det fordi, de afspejler en udvikling i retning af et muligt, om ikke direkte så indirekte konkurrencemoment imellem de enkelte sygehuse. I den forbindelse er det væsentligt at påpege, at ingen betænkninger og rapporter foreslog grundstrukturen fra 1970 med amterne som udbydere ændret.

Patientrollen som fagligt ideal og mulighed for besparelser

En øget opmærksomhed på befolkningens krav og forventninger så dagens lys i 1980'ernes rapporter. Spørgsmålet er efterfølgende, om den klassiske forholdsvis passive patientrolle var under opblødning, når man tager udgangspunkt i, at NPM kan sidestilles med forandringer, hvor bestiller og udfører adskilles, svarende til en mere markant brugerrolle. Der var samlet set ikke tale om borgeren i en traditionel efterspørgselsrolle, idet det, som i 1970'erne, fortsat snarere drejede sig om at 'opdrage' til idealet af en samfundsbevidst forbruger. Patienten skulle i stigende omfang gøres opmærksom på ydelsernes omkostninger, idet *dette gratisprincip kan siges at have en slags "forvridende" effekt, i den forstand, at det meget let kan medvirke til at give indtryk af, at omkostningerne ved ydelserne er lavere end det faktisk er tilfældet.*³⁶ De omkostningsbevidste borgere forventedes via øget oplysning at bruge systemet i mindre grad, og begreber som egenomsorg, der henviser til, at det enkelte individ måtte delagtiggøres i ansvaret for sin egen helbredelse og udnytte egne ressourcer, blev introduceret. Tiltag, der samlet set, hovedsagelig skulle motivere, aktivere og inddrage patienten, ikke i en *ligeværdig* aktørrolle,

men i lige så høj grad har haft karakter af et fagligt ideal og en mulighed for besparelser i politisk styringsøjemed.

Der var som helhed tale om fornyede patienthensyn i form af mere information ligesom de enkelte tiltag i stigende grad tog udgangspunkt i, hvem der var målgruppen, idet patienternes krav og forventninger efterhånden indgik i begrundelserne og argumentationerne for de foreslåede ændringer. Selvom udviklingen pegede i retning af et mere brugervenligt system, var der ikke tale om en aktiv brugerrolle, hvor udgangspunktet var statueret i form af patientrettigheder, og her tænkes specielt på ventetidspromblematikken. Systemet skulle bruges med omtanke og forventningerne måtte ikke være uden forbehold. Patienten omtales oftere som borgeren og brugeren³⁷, og samlet set er den objektive og passive patient efterhånden blevet en subjektiveret men fortsat forholdsvis passiv aktør.³⁸

1990'erne og fokus på brugerkrav som omdrejningspunkt

Med 1980'ernes stramme økonomiske politik stod man over for en række dilemmaer, idet det havde været svært at leve op til befolkningens krav og forventninger i form af kvalitet, service og information. Den strenge udgiftspolitik syntes med økonomiaftalerne mellem stat og amter at aftage fra 1994 og frem. Flere ressourcer blev tilført sundhedssektoren, og i de sundhedspolitiske dokumenter kunne der spores en øget lydhørhed over for borgernes ønsker og forventninger ligesom kvalitet fik en central plads i en række udvalgs- og kommissionsarbejder. En øget kvalitetsbevidsthed hos befolkningen fik stadig større betydning, og her blev der blandt andet fokuseret på, at sygehussektoren måtte tage udfordringen op, ellers ville borgerne i større udstrækning efterspørge sygehusedelser uden for den offentlige sektor.³⁹ Når man skal overveje den overordnede struktur, var der atter belæg for at kunne fastslå, at man ikke ønskede en egentlig organisatorisk eller strukturel omrokering. Ændringerne skulle fortsat effektueres inden for rammerne af et offentligt system, men der blev som noget nyt lagt op til en sygehussektor, som i endnu højere grad end tidligere måtte være parat til at tilpasse sig borgernes kvalitetskrav.

Løsningsmodellen indeholder en utvetydig markedsorienteret tendens

Markedsbegrebet blev for alvor introduceret i forbindelse med 1990'ernes sundhedspolitiske dokumenter. NPM-inspirerede ideer var blevet

legale, idet valgmuligheder, større adskillelse mellem køber og sælger samt fokus på kvalitet og service skulle befordre konkurrence. Som eksempler på løsningsforslag kan nævnes:

- Strategioplæg udarbejdet af den socialdemokratiske regering, hvor de markerer en ændring i sundhedspolitikken i retning af en reduktion af den strenge udgiftspolitik til fordel for en højnelse af kvaliteten⁴⁰
- Kvalitet skulle ikke længere betragtes som umåleligt, og brugeren skulle medinddrages i forbindelse med kvalitetsmål og udvikling⁴¹
- I sundhedsministeriets Rapport fra Udvalget vedrørende sygehushæsnets økonomi, (SØK-udvalget), anbefales, at amterne skulle prøve præstationsbetaling eller DRG takster i forbindelse med veldefinerede behandlingsopgaver⁴²

Målene skulle effektueres via en nedbringelse af ventetider og en styrket indsats i forbindelse med det forebyggende arbejde, og befolkningens ønsker til sundhedsvæsenet blev flere gange benævnt som berettigede og markerer, hvordan kravene havde skiftet status fra at være et problem til at være noget, som sundhedssektoren skulle forsøge at leve op til. Kvalitetsbegrebet udvidedes her til at omfatte brugertilfredshed i en mere samarbejdsrelateret form, hvilket indicerede, om ikke et fuldt ud symmetrisk eller ligeværdigt samarbejde, så en handling, der flyttede på eller satte spørgsmålstejn ved de hidtidige grænser for et professionelt og politisk styret system.

Med forslag om DRG takster markeres en utvetydig markedsorienteret tendens, fordi de afspejler en delvis sammenhæng mellem produktivitet og økonomi, men SØK-udvalget pointerer, at sundhedssektoren ikke kan fungere på markedslignende vilkår, fordi:

- Den ikke kan organiseres økonomisk effektivt eller politisk – etisk acceptabelt efter egentlige markedsprincipper⁴³
- Et velfungerende marked forudsætter en magtbalance mellem køber og sælger⁴⁴

Udvalget påpeger samtidig, at en anden risiko ved et meget offentligt styret system er, at det kan rumme risiko for ringe valgfrihed og ringe lydhørhed overfor befolkningens ønsker. En række modstridende hensyn, hvor et asymmetrisk forhold mellem køber og sælger blev brugt som

argumentation for, at almindelige markedsmekanismer ikke kunne fungere i sundhedssystemet. Et senere nedsat udvalg påpegede derimod, at teoretiske overvejelser om forholdet mellem den politiske og den driftsmæssige ledelse taler for en køber/sælger model, hvor formålet er at skabe bedre incitamenter til effektivitet gennem en form for konkurrence.⁴⁵

Patienten skal skabe pres på sundhedsvæsenet

Patienten fyldte meget i 1990'ernes rapporter, og patientrollen var efterhånden ændret i retning af den, der skulle skabe pres på sundhedsvæsenet. En sammenligning med de foregående årtier viser en utvetydig tendens mod flere markedsorienterede tiltag og inspirationer hentet fra det private arbejdsmarked. Som eksempel kan nævnes, at der i forbindelse med servicemålene blev hentet ideer fra markedet, der var inspireret af privathospitalerne.⁴⁶ Når privathospitalerne blev brugt som reference med henblik på at yde den enkelte patient en god service, kunne det afspejle en øget accept af de private sygehuses markeds-mæssige metoder. En interessant sammenligning ses tillige, når det i rapporten fremhæves, at adskillige lande har en endnu stærkere adskillelse mellem udbyder og efterspørger og betales efter deres præstationer svarende til, at pengene følger patienten. Man vender her blikket udad og forsøger at argumentere for markedet som en nærliggende tidssvarende tanke betragtet i et internationalt perspektiv.

De primære politiske fokusområder var efterhånden ændret fra udgiftskontrol og prioritering til også at omfatte tilpasning og omstilling. Den enkelte patients individuelle ønsker skulle i højere grad tilgodeses. Patientrollen var ændret i retning af den, der skulle skabe pres på sundhedsvæsenet, og en sammenligning med de foregående årtier viser med tydelighed en tendens mod flere markedsorienterede tiltag og inspirationer hentet fra det private arbejdsmarked.

Den vidende patient

Regeringen ønskede fortsat et moderne sundhedsvæsen men efter årtusindeskiftet skulle brugerkrav ikke længere udelukkende identificeres på politisk niveau. Man mødte nye udfordringer i kraft af 'den vidende patient':⁴⁷

”Den nye patient” er stadig mere velorienteret, søger selv oplysninger om behandlingsmuligheder i ind- og udland og stiller stigende krav

til indholdet af sundhedsvæsenets ydelser. Det er krav, som lægger et positivt pres på sundhedsvæsenet, som skal modtages konstruktivt, og som skaber nye udfordringer og muligheder i relationen mellem patient og behandler.

Patienten blev kvalitetsmæssigt stadig mere kritisk, og den offentlige sektor blev stillet overfor større krav om åbenhed, valgmuligheder og individuel tilpasning ligesom patientens retsstilling både i dansk og international sammenhæng var blevet styrket gennem lovbestemmelser i de senere år.⁴⁸

I Sundhedsministeriets oplæg pointeredes det, at patienternes mulighed for frit sygehusvalg ville gøre det naturligt at ønske adgang til oplysninger om kvalitet og service, der kunne danne grundlag for at vælge, men at en styrkelse af patienternes mulighed for at gøre brug af disse rettigheder *forudsætter en kultur, hvor der lægges vægt på service og aktiv medinddragelse af patient og pårørende i behandlingen.*⁴⁹ Der var samlet set tale om udsagn, der atter argumenterede for, at patienten eller brugeren skulle lægge et positivt pres på sundhedssystemet, eksempelvis effektueret via brugerundersøgelser. Man var i den forbindelse opmærksom på, at brugerbeskrivelsen med stor sandsynlighed ikke ville være repræsentativ for alle brugere af sundhedsydelser, fordi *mere vidende patienter allerede nu kræver åbenhed om kvaliteten i sundhedsvæsenets ydelser*⁵⁰, og den velfærdsmæssige udfordring bestod i at sikre de svageste.

Ligeværdigt samarbejde fordrer valgfrihed

En sammenligning med 1990'ernes udvalg viser, at etablering af valgmuligheder i højere grad efter årtusindeskiftet, blev fremhævet som en borgerret eller en patientret, hvor valgfriheden for en stor dels vedkommende tidligere havde været identisk med eller været brugt i politisk styringsøjemed. Her kan en snæver politisk-ideologisk sammenhæng ikke udelukkes, fordi regeringsmagten skiftede fra en socialdemokratisk ledet til en borgerlig regering i 2001. Når Strukturkommissionens betænkning fra 2004 udgjorde en milepæl, er det fordi, den tager udgangspunkt i, at *en højere grad af valgfrihed er et grundvilkår og en udfordring, som alle offentlige myndigheder også i fremtiden skal forholde sig til.*⁵¹ Ændringerne begrundedes i borgerne, hvis rolle skulle bestå i at agere aktive brugere via muligheden for valg. I et NPM inspireret perspektiv, var borgerne blevet til brugere, og frit valg var gået hen og blevet en selvstændig værdi i kommissionernes og udvalgenes forslag. Patienterne skulle med

andre ord ikke længere kun vælge med henblik på incitamenter i styringsmæssig sammenhæng. Den vidende patient fordrer et ligeværdigt samarbejde, og der blev argumenteret for en mere ligeværdig dialog mellem patient og behandler.⁵² Patienten var konverteret til den aktive patient, der også skulle vælge ud fra egne præferencer, og i modsætning til tidligere anerkendtes patienten og de pårørende som væsentlige samarbejdspartnere. Det politiske incitament til frit sygehusvalg var blevet en kombination af at skabe en mere effektiv drift og at skabe et tilbud til den enkelte.

Implementeret politik på centralt niveau

Loven om friere sygehusvalg skulle sikre valg indenfor de offentlige tilbud 1970'erne og 1980'erne var ikke kendetegnet af større politiske reformer på centralt niveau, hvorimod et lovforslag om friere sygehusvalg blev fremsat og vedtaget af Folketinget i 1992. Loven, der trådte i kraft den 1. januar 1993, indebærer et friere valg af sygehus inden for de offentlige tilbud.⁵³ I forbindelse med lovforslagets vedtagelse, var der tale om bred politisk konsensus, idet det blev enstemmigt vedtaget af Folketinget og havde til formål at forbedre den enkelte borgers valgmuligheder og at sikre de private specialsygehuses fremtid.⁵⁴ Et enigt sundhedsudvalg argumenterede samtidig for, at lovforslaget ville give amterne bedre mulighed for at vurdere befolkningens opfattelse af kvaliteten af den ydede behandling.⁵⁵

Når loven kan betragtes som en historisk interessant forandring, er det fordi, patientens rolle for første gang i sygehusemæssig sammenhæng, via retten til valg, formelt er konverteret til en mulig aktiv patientrolle.⁵⁶ Visionerne om at give patienterne valgmuligheden slog imidlertid kun igennem som en forestilling eller et ideal om valg og konkurrence, idet kun få benyttede muligheden. En egentlig forklaring på, at den ændrede regel havde begrænset effekt, fremgår ikke af betænkningerne, men kunne skyldes, at behovet ikke har været oplevet som tilstrækkelig presserende eller, at forandring tager tid. Patienterne ønskede eventuelt fortsat, at behandling skulle finde sted i nærmiljøet på 'ens eget' sygehus.

Et privat – offentligt samspil

Privatsygehuse blev ofte diskuteret i Folketinget i 1980'erne, hvor de borgerlige partier mødte politisk og faglig modstand, der blandt andet var begrundet i:

- Brud med lighedsprincippet
- Problemer med sygehusplanlægningen
- De private sygehuses begrænsning til elektive behandlinger, der var ukomplicerede og forbundet med en sikker indtægt samt manglen på akutberedskab
- Forskning og undervisning ville miste terræn

Områderne gav og giver fortsat anledning til heftige diskussioner, men resultatet af debatten er forankret i bred politisk enighed om, at et offentligt finansieret sygehusystem skal være grundstrukturen i Danmark. Et supplement i form af private alternativer effektueres imidlertid med en række lovmæssige tiltag fra 2002, hvor Folketinget vedtog loven om det udvidede frie sygehusvalg, der gav patienterne retten til at vælge behandling på et privathospital eller behandling i udlandet, såfremt ventetiden oversteg to måneder.⁵⁷

Regeringens bevæggrunde var dels behandlingsmulighederne og befolkningens berettigede krav på den ene side og sygehusenes manglende kapacitet på den anden, der gjorde en flerstrengt indsats nødvendig. Ventetidsproblematikken var hovedindikation for lovforslaget, men indenrigs- og sundhedsminister Lars Løkke Rasmussen, fremhævede samtidig lovforslagets samfundsmæssige betydning. Hensigten skulle tillige være *at give amterne et kraftigt incitament til at sikre egne borgere hurtigere og bedre behandling*⁵⁸, ligesom et yderligere tiltag i en markedsorienteret tendens, var den konkurrence, der måtte blive mellem de offentlige og de private sygehuse.⁵⁹ Lovforslaget blev vedtaget med støtte fra de borgerlige partier og Socialdemokratiet, der pointerede, at deres forslag gik mere i retning af oprustning af det offentliges egne budgetter. Når partiet alligevel stemte for loven, kan det ikke udelukkes, at politikerne har 'fanget' en generel opbakning til øget valgfrihed.

Ventetidsgarantien reduceredes yderligere med en lovændring i 2007 til en måned. Lars Løkke Rasmussen lagde fortsat vægt på kombinationen af ordningen som en patientrettighed og en vis politisk hensigtsmæssighed, og han pointerede, at alle ville få fri, lige og gratis adgang til at vælge et alternativ til det offentlige sygehusvæsen med lovændringerne.⁶⁰ Ventetidsgarantierne etablerede under alle omstændigheder for første gang et privat-offentligt samspil men også konkurrenceforhold mellem sygehusene. Valgfriheden mellem offentlige og private sygehuse har ofte været diskuteret. Flere uafhængige undersøgelser viser en utvetydig opbakning om, at sygehusvæsenet bør være en offentlig opgave. Samtidig ville 44 % allerede i 1994 foretrække et privathospital, hvis de uden be-

taling kunne vælge, og en Gallupundersøgelse fra 1991 viste, at 62 % gik ind for oprettelsen af private hospitaler.⁶¹

Skattesubsidierede sundhedsforsikringer

Sundhedsforsikringer⁶² fik i 2002 en markant rolle i forbindelse med Folketingets vedtagelse af loven om skattefrihed for arbejdsgiverbetalte sundhedsforsikringer. Loven indeholder to centrale betingelser:⁶³

- Forsikringerne skal være et led i arbejdsgiverens generelle personalepolitik og gælde alle ansatte
- Der skal foreligge en lægehenviisning til behandling.

Hensigten med forslaget fremsættelse var, ifølge Venstres skattemi-

Det er efterhånden 21 år siden, at det første danske privathospital, The Mermaid Clinic, åbnede i Ebeltoft og blev startskuddet til en indædt ideologisk kamp mellem tilhængere af privatiseringer og tilhængere af, at det offentlige skal drive servicetilbuddene til borgerne. Hospitalet eksisterede i perioden fra 1989 til 1994, hvor det måtte lukke på grund af økonomiske vanskeligheder. De danske privathospitaler gav generelt underskud helt frem til 2002, hvor daværende Indenrigs- og Sundhedsminister, Lars Løkke Rasmussen, indførte den første behandlingsgaranti på 2 måneder, der var medvirkende til at vende deres økonomiske situation. Billedet viser privathospitalet Hamlet, der i dag er Danmarks største med tre privathospitaler i København og Århus. Foto gengivet med tilladelse fra Privathospitalet Hamlet.

nister, Kristian Jensen, at gøre det mere attraktivt for virksomheder at påtage sig et socialt ansvar og dermed øge den generelle velfærd.⁶⁴ I et velfærdsmæssigt perspektiv er en samlet overvejelse af loven interessant, fordi den indeholder elementer, der kan minde om den forsikringsbase-rede velfærdsmodel, hvor et socialt ansvar er placeret hos arbejdsgiverne, som man ser det i Tyskland. Loven repræsenterer et alternativ, der kan give anledning til at overveje om en relativt overordnet sporafhængighed her afløses af et radikalt brud. Der er imidlertid en væsentlig forskel, idet forsikringerne i Danmark eksisterer supplementært til det offentligt finansierede system og ikke som en erstatning.

Den europæiske kontekst

Velfærdspolitikken, herunder sundhedspolitikken, har traditionelt været et nationalt anliggende og ifølge flere undersøgelser *et område, som mange borgere nødtigt overlader til EU's afgørelse*⁶⁵, men EU har, på trods af begrænsede formelle rettigheder⁶⁶, opnået stigende indflydelse på den danske sundhedspolitik. En række omtalte sager fra 1998 og 2001 har, efter EU-domstolens afgørelser, fastslået, at sundhedsvarer og sundheds-ydelser er omfattet af de grundlæggende principper om EU's indre mar-ked og fri bevægelighed⁶⁷. Som en konsekvens af de retslige afgørelser, har en række udenlandske klinikker, på lige fod med danske privatklinik-ker og hospitaler, indgået aftaler med Danske Regioner om behandling af danske patienter. Det indre marked er en del af EU's strategi for at kunne konkurrere på det globale marked, og når sundhedsvæsenet i gennemsnit udgør 10 % af BNP i medlemslandene, *kan det være meget kompliceret at skille de to fra hinanden eller at anvende subsidiaritetsprincippet konse-kvent i forhold til sundhedssektoren inden for det indre marked.*⁶⁸

Velfærd er ikke kun et dansk eller nordisk fænomen, om end velfærden defineres med udgangspunkt i forskellige kvaliteter og værdier. I et kom-parativt europæisk perspektiv tænkes specielt på, at den kontinentaleuro-pæiske socialforsikringsmodel har været normen for velfærd igennem mange år, medens forsikringsprincippet i sygehusemæssig sammenhæng indtil for få år siden har spillet en mindre central rolle i Danmark end i hovedparten af de øvrige medlemslande⁶⁹, og NPM-inspirerede ideer ses efterhånden i alle landes sundhedssystemer.⁷⁰

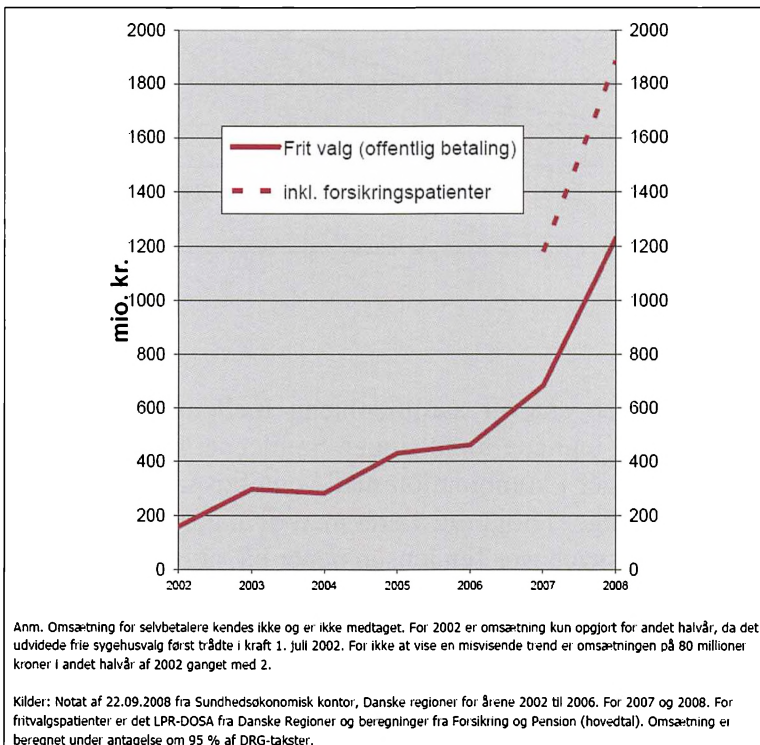
De internationale forhold og EU-medlemskabet er blevet en del af rammebetingelserne for det danske sygehusevæsen, hvis man tager ud-gangspunkt i ovennævnte og domstolsafgørelserne, der samlet set peger på, at vi har bevæget os et stykke i retning af etableringen af et europæ-

isk sundhedsmarked. Den nationalpolitiske konsekvens af udviklingen ser ud til at udfordre medlemsstaternes sundhedspolitiske autonomi eller suverænitet og kan betyde et opbrud i den territoriale afgrænsning af nationale sundhedsydelser. Patienternes muligheder for valg er øget med de europæiske regler, og i relation til patientrollen, kan den øgede integration, kombineret med en stigende bevidsthed om alternative behandlingstilbud og finansieringsmåder, have været medvirkende til at sætte skub i en brugerorienteret tendens. Valgmuligheden som en integreret del af de politiske systemer er under alle omstændigheder kommet tættere på Danmark.

De private udbydere

De private sygehuse fandtes allerede i 1980'erne, men deres betydning var yderst minimal.⁷¹ Nedenstående kurve viser deres omsætning, som er jævnt stigende i perioden fra 2002 til 2007, og indicerer en nøje sammenhæng med de vedtagne love.⁷²

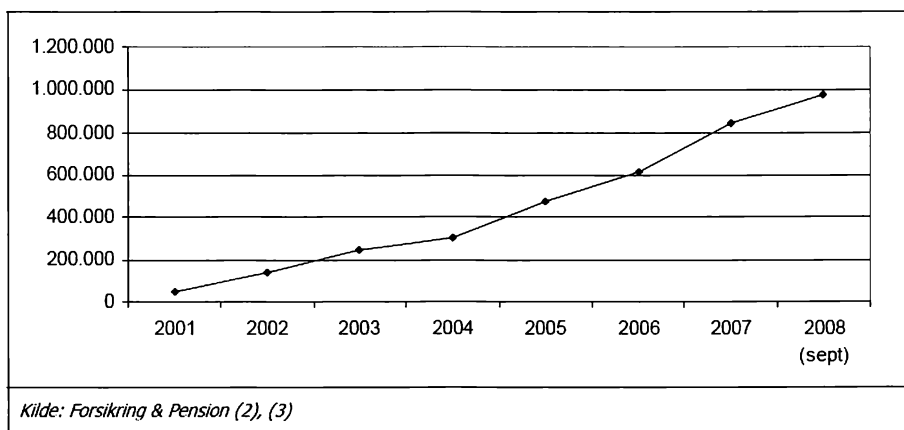
Figur 1. Omsætningen på private sygehuse i Danmark

Privathospitalernes omsætning er fordelt mellem selvbetalende, forsikringsfinansierede og garantipatienter, som er betalt af det offentlige. Den samlede markedsandel har været stigende, alene i perioden fra 2007 til 2008, er den øget fra 2,5 % til 3,9 %, hvilket peger i retning af, at patienterne er begyndt at tage de nye ordninger til sig. For garantipatienter er der tale om en syvdobling i perioden fra 2002 til 2008, hvilket kan afspejle et ændret forbrugsmønster med patienten som den bruger, der har viden, øgede forventninger og krav og efterhånden er blevet opmærksom på mulige alternativer.

De kommercielle sundhedsforsikringer havde en begrænset udbredelse indtil 2002. Nedenstående kurve illustrerer den samlede udvikling i antallet af sundhedsforsikringer fra 2001 til 2008:

Figur 2. Antallet af sundhedsforsikringer i Danmark 2001-2008

Udviklingen tyder på en snæver sammenhæng mellem lovforslagets vedtagelse og antallet af tegnede forsikringer. Samlet set har et stigende antal sundhedsforsikringer i kombination med ventetidsgarantien og offentligt betalte behandlinger i høj grad været med til at generere en efterspørgsel hos de private sygehuse. Tendensen peger på, at borgerne i øget omfang har taget de nye ordninger til sig, men de private udbyderes del af sundhedsvæsenets samlede omsætning er fortsat forholdsvis lav, om end tendensen peger i retning af en stigende markedsandel.

Et institutionaliseret brugerbegreb?

Patienten som styringsincitament

Som udgangspunkt kunne patienten i sundhedspolitisk sammenhæng identificeres i en forholdsvis passiv rolle. Når den omtalte grænseforskudning fra 1970'erne fremhæves og har stor betydning, skyldes det, den især at det ændrede forholdet mellem stat/de politiske aktører og sundhedsvæsenet/de professionelle. En tidligere indiskutabel autoritetstro blev her afløst af de politiske aktørers medvirken, som dem, der fremover gradvis var med til at konstituere patientrollen.

I løbet af 1970'erne og 1980'erne kan rollen i de sundhedspolitiske dokumenter, på trods af øget fokus på patientansvar og aktørstatus, fortsat karakteriseres med patienten i en forholdsvis passiv rolle. Idealpatienten kan, specielt i løbet af 1980'erne, relateres til den økonomisk ansvarlige patient, der skal tage vare på eget helbred og ikke forvente for meget af sundhedsvæsenet. Dokumenterne tager i tiltagende grad udgangspunkt i patienten, men hovedsagelig i en incitamentsstyrende position, idet der kan spores en snæver sammenhæng mellem den samfundsøkonomiske idealpatient, som delvist svar på en række politiske udfordringer. Patienten får efterhånden en central plads i de politiske dokumenter og beskrivelsen af løsningsforslagene. Den implementerede politik eller mangel på samme i den pågældende periode er imidlertid udtryk for, at institutionaliseringen af den ansvarlige patient ikke fandt sted i de konkrete politiske indsatsområder på centralt niveau.⁷³ Konstitueringen af den økonomisk ansvarlige patient fandt snarere sted i en vis erkendelsesfase af en række sundhedspolitiske udfordringer, der ikke afstedkom en væsentlig ændring af patientens aktive eller deltagende rolle.

Et kombineret styringsincitament og et krav i sig selv

Den økonomiske kontekst ændredes i løbet af 1990'erne i retning af en mindre stram udgiftspolitik, hvilket ikke kan udelukkes som en del af forklaringen på, at problemerne og ikke mindst løsningerne ændrede karakter. Zinck Pedersen beskriver meget præcist den sundhedspolitiske udvikling som:⁷⁴

Oplysnings- og opdragelsestankegangen fra 1970'erne og 1980'erne er blevet erstattet af en kommunikations- og dialogbaseret tankegang, hvor patientens stemme får stigende betydning.

Hun konkluderer efterfølgende, at tendensen skaber et langt mere symmetrisk forhold mellem patienten og sundhedsvæsnet. Patienten beskrives nu næsten konsekvent som bruger, og kravene mellem patient og sundhedsvæsen går begge veje. De politiske dokumenter afspejler, til forskel fra tidligere, patienten i en langt mere symmetrisk rolle, som den der har berettigede krav, som systemet må tage til efterretning. Her spiller den vidende patient, specielt fra år 2000, med stor sandsynlighed en væsentlig og central rolle, også i et velfærdsstatsligt perspektiv, fordi viden, kombineret med udviklingens nye muligheder, naturligvis beforder en mere kritisk patient, der sætter systemet under pres.

Der tegnede sig samlet set et billede af en gradvis udvikling fra den passive, objektgjorte patient til den aktive patient med individuelle præferencer, der skulle skabe et pres på systemet. Der er en nøje sammenhæng eller kontinuitet mellem patientforestillingen i de sundhedspolitiske dokumenter og de problemer og udfordringer, der opstår i sundhedsvæsenet i løbet af perioden. Når de sidste årtier i undersøgelsesperioden alligevel adskiller sig forholdsvis markant, er det fordi, der her er en øget konvergens mellem ide og erkendelse og centralpolitiske ændringer, idet man støtter op om patientrollen med en implementeret sundhedspolitik. En række formelle ændringer konverterer patienten som aktør i et mere symmetrisk forhold, idet en udbudsstyring her bliver afløst af en delvis efterspørgselsstyring, endda suppleret med private alternativer. Med loven i 1993 har man for første gang et kombineret styringsmiddel og ønsket om at effektuere valgfriheden som en patientrettighed. Patientens aktørstatus synes fastslået med lovændringerne, idet kravene nu formelt går begge veje.

Vendes blikket udad i et europæisk perspektiv, synes de politiske initiativer og tendenser i EU-sammenhæng at støtte op om brugeradfærd. I den politiske retorik og de politisk vedtagne regler, ser ideen om frit valg og patienten i en brugerrolle efterhånden ud til at være en mere almindelig og institutionaliseret del af tankegangen. Når den internationale sammenhæng bliver aktuel, er det ikke udelukkende i form af EU-regler. De alternative velfærdsmodeller, og her tænkes specielt på den centraleuropæiske socialforsikringsmodel, der implicerer brugeren via arbejdsmarkedet, har en række analogier med de skattesubsidierede sundhedsforsikringer.

Når de private udbydere medinddrages, skyldes det, at en række forholdsvis præcise tal fortæller om, hvorvidt patienterne har taget de lov-mæssige tiltag til sig. Den effektuerede politik synes at have sat sig fast i form af et nyt forbrugermønster efter en latenstid. Det kan i den forbin-

delse ikke udelukkes, at lovændringerne i sig selv har skabt en synergieffekt, idet mulighederne kan have betydet øgede forventninger og krav.⁷⁵ Spørgsmålet er efterfølgende, om de nye patientforestillinger er blevet indlejret så meget i den sundhedspolitiske udvikling, at man kan tale om en institutionalisering. På baggrund af ovennævnte, synes udviklingen at pege i retning af en institutionaliseret brugerrolle, fordi:

- Det er efterhånden almindeligt at tænke på og tale om frit valg hos de sundhedspolitiske aktører, eksemplificeret ved diverse betænkninger, rapporter m.v.
- Den er implementeret som en formel rettighed på centralpolitisk niveau ligesom patienten har fået valgmuligheder i europæisk sammenhæng
- Den er manifesteret i et nyt brugermønster specielt fra 2002. Her spores en forbrugerorientering og individualisering af forholdet mellem patienten/brugeren og behandlingssystemet
- Der er holdningsmæssig opbakning bag ideen

Når begreber som 'bruger' og 'frit valg' er blevet institutionaliseret over tid, er de med til at forme virkeligheden, og spørgsmålet er, hvornår der i sygehusmæssig sammenhæng er skabt et sundhedsmarked, hvor patienten i nogle tilfælde får mulighed for at indgå i et mere ligeværdigt forhold på reelle markedsvilkår.

Patienten i det sundhedspolitiske samspil

Udviklingstendensen peger, ifølge Zinck Pedersen på, at patienten som sundhedspolitisk aktør kun langsomt efter 2000 udfordrer de klassiske sundhedspolitiske aktører.⁷⁶ Heri har hun til dels ret, fordi:

- valgmuligheden eller valgfriheden er begrænset til en række sygdomme⁷⁷
- den offentlige finansiering er betinget af lægehenvvisninger
- de lovfæstede rettigheder eller rammerne er politisk bestemt

Som følge heraf, er det fortsat politikere, læger og djøf'er, der træffer størstedelen af de organiseringsmæssige og ressourceudløsende beslutninger.

Når udviklingen alligevel efter årtusindeskiftet peger i retning af brugeren på mere markante markedsvilkår, er det fordi, sundhedsforsik-

ringerne implicerer patienten i en mere manifest brugerrolle, idet valgfriheden bliver uafhængig af offentlig finansiering. Samlet set er den brugerrolle, der kan forbindes med de private hospitaler og sundhedsforsikringerne, fortsat begrænset, når man tager udgangspunkt i deres markedsandel. Hvorvidt brugerrollen er manifesteret, i form af valgmuligheden inden for de offentlige sygehuse indbyrdes, vil kræve yderligere og nyere data, men tager man udgangspunkt i de første år, var responsen på tilbuddet forholdsvis begrænset.⁷⁸

Spørgsmålet om, hvorvidt brugerrollen indgår i et mere markedsrelateret forhold, kan besvares med både et ja og et nej. Ja, fordi patienten har fået retten til at vælge mellem forskellige udbud, og der er kommet konkurrence mellem udbuddene. Nej, fordi patientens indflydelse i forbindelse med de offentlige udbud fortsat er relativt begrænset i forhold til overordnet økonomi, struktur og styring. De enkelte offentlige sygehuse er underlagt politisk og økonomisk styring, der ikke er analog med betingelserne på et frit marked i traditionel forstand, og her tænkes på den kombinerede rammestyring/DRG ordning. Et egentligt frit marked, hvor brugerne selv betaler, er der ikke tale om, idet den offentlige sektor og sundhedsforsikringerne står for hovedparten af finansieringen. Patienten har via brugerrollen under alle omstændigheder frataget sygehusektoren noget af dens selvbestemmelse og været med til at skabe en markedsorientering inden for en række begrænsede områder.

Ovenstående afspejler et offentligt udbudsstyret system, der er blevet suppleret med henholdsvis private udbud og patienter, der i større grad agerer brugere. Der er således ikke tale om komplementære men supplementære systemer inden for en forholdsvis stabil overordnet struktur, der på centrale områder svarer til det oprindelige spor fra 1970. Når man betragter udviklingen i et stiafhængighedsperspektiv, kan den pege i retning af, at der alligevel synes at være åbnet en række vinduer, der udfordrer eller kan udfordre systemet i dets oprindelige form.

Sygehuspolitikken og de velfærdsstatslige grundprincipper

Den konkrete virkelighed har i undersøgelsesperioden gennemgået en række politiske, økonomiske, teknologiske og internationale forandringer. Som en konsekvens af udviklingen er patientens aktørstatus slået fast med rettigheden til valg, og amternes og regionernes eksistens i sig selv er ikke længere nok. De indgår i stigende grad som udbydere i konkurrence med hinanden og de private sygehuse. Patientrollen kan med

udgangspunkt i de politiske dokumenter, beskrives som den, der blandt andet kan eller har fået mulighed for at:

- kræve, vælge, handle, fokusere på individuelle forløb, prioritere, have forventninger

Patienten indgår i stigende grad som den aktive medspiller, hvis beslutninger bliver taget til efterretning. Spørgsmålet er herefter i første omgang, om den implementerede sundhedspolitik og brugerrollen har haft en væsentlig indflydelse på velfærdstatens princip om fri, let og lige adgang til sygehusbehandling.

Et kombineret valgfriheds- og lighedsideal

Valgfriheden og ligheden diskuteres i mange, både forskningsmæssige og bredere, sammenhænge, ofte som modstridende hensyn. Vallgård og Krasnik fremhæver, at ingen sundhedssystemer er opbygget i overensstemmelse med kun det ene politiske mål men, at vægtningen imellem dem er forskellig.⁷⁹ En række sundhedsøkonomer uddyber i DSI's rapport begreberne 'plan' og 'marked' og sammenligner dem som alternative organiserings- og reguleringsteorier, også i sundhedsvæsenet:⁸⁰

Vi har i Danmark i årtier været vant til "plan" som det overordnede sundhedspolitiske styringsparadigme underkastet en demokratisk beslutningsproces, hvor ikke kun de lovgivningsmæssige rammer, men også de overordnede driftsbeslutninger og prioriteringer, besluttes af folkevalgte politikere. Og til dette paradigme har der været tilknyttet stærke egalitære og lighedsorienterede værdier...Som sådan repræsenterer plan-paradigmet en ideologi, som man kunne kalde socialdemokratisk eller socialistisk eller venstreorienteret om man vil.

Over for dette paradigme står markedsparadigmet som en mere liberalistisk ideologi, hvor organiserings- og reguleringsformen lægger vægt på henholdsvis forbrugersuveræniteten og konkurrence mellem frie udbydere. Individets personlige ansvar kommer til at spille en større rolle i et markedsparadigme, og ideologisk set er de to paradigmer derfor forskellige, når det drejer sig om fri og lige adgang til sundhedsydelse.

Når man skal overveje de lovændringer, der har givet patienterne muligheder for selv at vælge behandlingssted, i et friheds-ligheds perspektiv, afspejler de en bevægelse mod et kombineret markeds- og planparadig-

me. Et system, der på mange områder kan sidestilles med de markeds-lignende betingelser, der i mange år har eksisteret i forbindelse med de praktiserende læger, speciallæger og tandlæger i den primære sektor. På udbudssiden medinddrages både de private og de offentlige sygehuse i et markeds-lignende forhold, som skaber indbyrdes konkurrence. På trods af en øget vægt på markedsparadigmet, hvor valgmuligheden og patientens suverænitet vægtes højt, er der fortsat tale om en udvikling i retning af et kombineret valgfriheds- og lighedsideal, idet valgfriheden formelt set er opretholdt i de vedtagne love⁸¹ og bliver givet i samme udstrækning til alle.

Sundhedsvæsenet er med lovændringerne fortsat indrettet så det afspejler de grundlæggende velfærdsstatslige værdier med fri og lige adgang, men velfærdsprincipperne synes udvidet med en ny dimension i form af muligheden for valg af sygehus, herunder et privat alternativ. Kjellberg m.fl. nævner, at *det virker som om der samtidig eksisterer to reguleringsparadigmer. Et sundhedspolitisk planparadigme for de offentlige sygehuse og et erhvervspolitisk markedsparadigme for privatsygehuse.*⁸² Et udsagn der imidlertid må give anledning til diskussion, fordi de to paradigmer med lovændringerne i højere grad end tidligere er kombineret i et privat/offentligt både samspil og modspil. Frit valg har formelt implementeret en form for konkurrence mellem de private og de offentlige sygehuse men også mellem de offentlige sygehuse indbyrdes. Markedsparadigmet for privatsygehuse er for en stor dels vedkommende reguleret af offentlige takster og betalinger, et argument, der ikke mindst skal findes evidens for i de kvantitative data, der med al tydelighed viser, at det offentlige finansierer en stor del omsætningen. Samlet set kan det derfor konkluderes, at brugerrollen, i forbindelse med frit – og udvidet frit sygehusvalg, kan betragtes som et politisk skabt og delvist kontrolleret system med visse markeds-lignende træk, der forener ligheds- og valgfrihedsidealet.⁸³

En objektiv ulighed

Med vedtagelsen af loven om de skattesubsidierede sundhedsforsikringer forholder det sig anderledes. Medens en formel lighed kan knyttes til de frie valg, er sundhedsforsikringerne ofte knyttet til et ansættelsesforhold, hvilket er ensbetydende med en objektiv ulighed. Det kan forklare, hvorfor debatten om privatsygehuse ikke har været så skarp som debatten om sundhedsforsikringerne. Ligheden er fra politisk side delvis forsøgt opretholdt, idet skattefradragets retten er lovgivningsmæs-

sigt betinget af, at alle medarbejdere bliver tilbudt forsikringen. Den faktuelle ulighed kan være svær at afvise men også at dokumentere⁸⁴, idet emnets forholdsvis nye status kan gøre det svært at skaffe empirisk dokumentation.⁸⁵ Kommuner, offentlige organisationer og fagbevægelsen er i stigende omfang blandt de nye forsikringstagere, hvilket kan pege i retning af et holdnings- og handlingsskift i form af et delvis arbejdsmarkedsbaseret sundhedssystem.

Brugerrollen eller patientrollen udmøntes under alle omstændigheder, i forbindelse med sundhedsforsikringerne, i et parallelt system, der repræsenterer en alternativ finansieringsform. Det kan undre, at antallet af sundhedsforsikringer er steget markant samtidig med, at adgangen til offentlig finansieret behandling med stor sandsynlighed sjældent har været kortere end i forbindelse med den nuværende ventetidsgaranti på én måned. Det kan pege på en yderligere verifikation af frit valg som en væsentlig nyskabelse i velfærdsmæssig sammenhæng samtidig med, at patienterne selv begynder at tage vare på sygdomsbehandling. Brugeren har, under alle omstændigheder med de øgede valgmuligheder og brugen af sundhedsforsikringer, sat skub i en udviklingsproces, der på mange måder har gjort op med det lidt stive offentligt styrede udbudssystem. En væsentlig velfærdsmæssig problemstilling bliver, specielt hvis man

Sundhedsforsikring

Det er vigtigt at have et godt helbred. Og det er vigtigt med en god sundhedsforsikring, hvis du alligevel skulle gå hen og blive syg.

Med en sundhedsforsikring får du hurtigt hjælp på et privathospital i vores store kvalitetssikrede netværk i Norden og Tyskland – hvis du bliver syg eller kommer til skade.

Sundhedsforsikringen dækker udgifter til undersøgelse, behandling, genoptræning og psykologisk krisehjælp.

Sundhedsydelse er blevet en vare. En række forsikringselskaber udbyder og reklamerer for private og erhvervsrettede sundhedsforsikringer. Nedenstående viser en del af forsikringselskabet Trygs hjemmeside og vidner om, at en række forsikringselskabers og patientforeningers hjemmesider, har øget befolkningens vidensniveau om valgmuligheder og sundhedsforsikringer. Tekst fra hjemmesiden gengivet med tilladelse.

tager udgangspunkt i sundhedsforsikringerne, om ingen skal have, hvad alle ikke kan få, ligesom spørgsmålet om, hvorvidt der fortsat kan skabes incitament for at bakke op om et offentligt finansieret sygehussystem, knytter sig til de fremtidige velfærdsstatslige udfordringer. Indtil videre har sporet kunnet sikres politisk, idet ligheden fortsat eksisterer, når der er tale om offentlig finansieret behandling. Spørgsmålet er efterfølgende, hvori består eller om der består velfærds-mæssige udfordringer af mere generel art, der i højere grad knytter sig til brugerrollen/begrebet som helhed.

Holdning versus handling

J. H. Petersen m.fl. karakteriserer velfærdsstaten som en samlebetegnelse for lovgivning, pligter og rettigheder, udtalte normer og sociale institutioner.⁸⁶ Et kompliceret og tæt samspil, hvor normer skaber institutioner, og institutioner skaber normer. Et institutionaliseret offentligt sygehusvæsen skabt over en årrække med baggrund i et udviklingsforløb, der har historisk tradition for skattefinansierede ordninger, er ikke nødvendigvis ensbetydende med urokkelige normer. Den politisk skabte ramme er til dels uændret men suppleret med en række alternativer. Med udgangspunkt i en institutionaliseret eller tilnærmelsesvis institutionaliseret bruger, kommer man med brugerrollens karakteristika derfor ikke udenom, at en række tendenser peger i retning af mere individuelle og private løsninger. Krav og information går begge veje, flere og flere bliver i referenceperioden opmærksomme på muligheden for valg samt oprettelse og brug af sundhedsforsikringer. Hvor man i de første årtier efter 2. verdenskrig var på vej mod den velstand, der i sig selv var målet, peger historikeren, Henrik Jensen, på, at det enkelte individ nu i højere grad får mulighed for at tage udgangspunkt i sig selv.⁸⁷ Brugerrollen afspejler blandt andet individuelle krav og forventninger og medfører spørgsmålet om, hvorvidt den oprindelige værdinorm i form af solidaritet har kunnet opretholdes.

Goul Andersen fremhæver, at velfærdsordningerne har mange andre sider end den traditionelle for – imod velfærdsstaten svarende til borgernes villighed til at betale og tager i den forbindelse udgangspunkt i en teoretisk model om solidaritet og tillid:⁸⁸

Traditionelt har man først og fremmest interesseret sig for dimensionen for - eller - imod velfærdsstaten, altså for borgernes villighed til at støtte velfærdsordningerne og betale de omkostninger, dette kræ-

ver. Men efterhånden har man erkendt, at velfærdsordningerne har mange andre sider... I Danmark er der, inspireret af bl.a. Rothstein... og Svallfors..., udviklet en enkel hovedsondring mellem den grundlæggende, principielle tilslutning til velfærdsstaten ("solidaritet") på den ene side, og tilliden til den praktiske implementering på den anden side... Grundideen er, at det sjældent er villigheden til at betale for solidariske velfærdsordninger, der skaber legitimitetsproblemer, men derimod tilliden til sådanne kollektive løsninger.

Solidariteten udmøntes ikke nødvendigvis i tillid til systemet, hvilket kan skabe incitament hos den enkelte til at vælge individuelle løsninger.

Tendensen peger i retning af, at brugerrollen og valgfriheden sameksisterer med, at man støtter op om det offentlige sygehus som den solide grundstruktur. En umiddelbar divergens mellem befolkningens holdning og handling, har åbenbart ikke nødvendigvis påvirket solidariteten som princip, hvilket kan bekræftes både med befolkningens og politikernes holdning, der fortsat bakker op om velfærdsstaten. Befolkningens holdning er ikke nødvendigvis ensbetydende med et traditionelt skarpt holdningsmæssigt for eller imod, hvis man tager udgangspunkt i ovennævnte teori om borgerne og velfærdsstaten. Et vindue, der i højere grad går i retning af at kombinere de individuelle krav og forventninger med solidariteten, synes at være åbnet med den nye brugerrolle. I velfærdsmæssig henseende peger det snarere i retning af et kombineret mønster end en egentlig udfordring i et stærkt historisk forankret offentligt sygehussystem. Det kan umiddelbart være svært at gennemskue, om det er manglen på tillid, eller om det er valgfriheden eller muligheden i sig selv, der driver de nye mønstre. Her kan især sundhedsforsikringerne og den markante stigning, specielt fordi den forekommer i kombination med en forholdsvis kort ventetid, pege i retning af, at valgfriheden kan være blevet en del af en alment accepteret ordning.

Rettigheden til at vælge - en ny velfærdsdimension

Når man samlet set skal overveje den begyndende brugerrolles mulige konsekvenser i et velfærdsmæssigt perspektiv, vil det være oplagt med et tilbageblik på K. Petersens påstand om, at diskussioner af velfærdsstaten må tage udgangspunkt i dens eksistens. En ny kontekst var skabt efter opbygningen af velfærdsstaten i 1950'erne og 1960'erne. Et offentligt finansieret sygehussystem var realiseret i en økonomisk og politisk stabil

periode efterfulgt af en række udfordringer og problemer i de følgende årtier, hvor implementerede løsninger blandt andet har givet patienten muligheden for valg inden for en række begrænsede områder. De solidariske forestillinger, der var velfærdstatens værdimæssige udgangspunkt, inkluderer med den aktive bruger efterhånden også en form for rettig-hedstænkning.

I nogle sammenhænge betragtes udviklingen primært som politisk skabt. I DSI's rapport fremhæves en engelsk sundhedstjenesteforsker, der har betegnet udviklingen i England i de sidste årtier som en blanding af ideologi, politisk opportuniste og særinteresser i sundhedsprofessionerne snarere end et udtryk for befolkningens udtrykte ønsker eller en særlig økonomisk logik.⁸⁹

The public-private mix that has developed in UK over the decades is the product of ideology, political expediency and professional self-interest, not of deliberate design or economic logic.

En lidt ensidig forklaring i et samlet perspektiv, idet den markedsorienterede diskurs kan være udtryk for, at befolkningen i større grad end tidligere lægger vægt på valgfriheden som et ideal. Befolkningens individualiserede behov er steget i takt med udviklingen, videnskaben og de teknologiske muligheder. Brugeren har et højere vidensniveau, bedre adgang til information, kendskab til behandlingsmuligheder, alternative modeller og markedsretorik, hvilket samlet set uden tvivl giver stigende forventninger, mindre accept af ventetider og peger i retning af individualitet, som kan realiseres via retten til valg.

Det ændrede forbrugsmønster medinddrager valgfriheden og muligheden for at vælge alternative løsninger. Næsten hele befolkningen er holdningsmæssigt imod en generel privatisering men ikke imod valgfriheden i et alternativt øjemed. Dette utvetydige bevis på befolkningens individualiserede brugermæssige adfærd kan medvirke til at skabe evidens for, at valgfriheden er en ny værdi i velfærdsmæssig henseende, og bekræfter samtidig, at værdier må betragtes i forhold til deres samtid.

En vis politisk opportuniste kan dog ikke udelukkes som en væsentlig del af forklaringen på udviklingen. Politikerne modarbejder ikke – men forsøger med stor sandsynlighed at tilpasse sig udviklingen og tendenserne, fordi *sådanne tendenser fanges i et effektivt politisk demokrati*.⁹⁰ Heri ligger til dels forklaringen på, hvorfor den politisk-ideologiske tilgangsvinkel er fravalgt som fokusområde. Området er i sig selv en undersøgelse værdig, fordi det er interessant at kunne konstatere, at

udviklingen har fundet gradvis sted over en lang årrække. En del af den velfærdsstatslige opbygningsfase fandt eksempelvis sted under den borgerlige VKR-regering i 1968-1971⁹¹ med store offentlige investeringer ligesom 1990'erne, under den socialdemokratiske regering, karakteriseres som *New Public Management*-årtiet. Dette gør det svært at placere patientrollens udvikling i et entydigt politisk-ideologisk perspektiv. Tendenserne peger snarere på en vis parathed til forandringer og en mere nuanceret holdning til velfærdsstaten.

I et velfærdsstatsligt perspektiv ser det ud til, at patientkrav og forventninger er en udslagsgivende del i forbindelse med den politiske diskurs, og at disse ikke modarbejdes. Den velfærdsstatslige udfordring går derfor snarere i retning af at sætte grænserne for krav og forventninger. Hvad er acceptable velfærds-mæssige tilbud, maksimale ventetider og hvem og hvad skal behandles, specielt i den prioriteringskontekst, der med stor sandsynlighed er kommet for at blive, hvis man tager den hastige videnskabelige udvikling og begrænsede økonomiske ressourcer med i betragtning. Spørgsmålet er netop her, om brugermønstret går videre end de politiske initiativer. Kan der være en vis selvforstærkende effekt i brugerrollen, som gør det særlig aktuelt med en begrænsningspolitik. Flere forskere, heriblandt Vallgård, påpeger, at der er en sammenhæng mellem udbud og efterspørgsel og fremhæver, at man allerede i 1980'erne var opmærksom på et nyt problem eller en mulig konsekvens af sygdomsopfattelsen: *niveaueet for og den konkrete udformning af sundhedsvæsenets tilbud har en ganske betydelig effekt på befolkningens forbrug*.⁹² Det samlede billede synes at være rykket i retning af udfordringer, der adskiller sig markant fra de oprindelige velfærdsstatslige udfordringer og bærer præg af i stigende omfang at tage udgangspunkt i den enkelte.

Konklusion

Når der er tale om en vis kontinuitet i udviklingen, er det fordi, patienten i hele referenceperioden i tiltagende omfang får en brugerrolle, der tildeles i en incitamentsstyrende hensigt i forbindelse med, at nye problemer og udfordringer opstår. Perioden fra begyndelsen af 1990'erne markerer et skift fordi, der her i højere grad bliver sammenhæng mellem ide og implementeret politik på centralt niveau. Patientrollens incitamentsstyrende funktion i sundhedspolitik sammenhæng suppleres samtidig med retten til at vælge. En aktiv brugerrolle med patienten som den handlende beslutningstager, der gradvis udvikles til også at inkludere private hospitaler og sundhedsforsikringer på udbudssiden. En institutionalise-

ret brugerrolle synes at kunne verificeres på flere niveauer, fordi: der er tænkt på den, den er implementeret som en række love, også i europæisk sammenhæng, flere undersøgelser peger i retning af et nyt brugermønster, og der kan hos befolkningen spores en begyndende holdningsmæssig opbakning til ideen.

Med udgangspunkt i en brugerrolle karakteriseret som den, der har fået valgmuligheder, og som har stigende forventninger og individuelle præferencer, har spørgsmålet om, hvorvidt det har været muligt at kombinere eller forene denne med de velfærdsstatslige principper, været genstand for en afsluttende diskussion. I et stiafhængighedsperspektiv, har udviklingen været ensbetydende med en vis sporbundethed, fordi det grundspor, der blev lagt i 1970'erne med fri og lige adgang til skattefinansieret sygehusbehandling i den offentligt finansierede del af sundhedssystemet, i princippet er uændret. Rammen er suppleret af en række alternativer ikke i komplementære men supplementære systemer, og der er ikke tale om et frit marked i gængs forstand, fordi rammerne for en stor dels vedkommende fortsat er politisk og professionelt styret og bestemt.

Med en institutionaliseret brugerrolle ser udviklingen alligevel ud til at have åbnet en række vinduer. Sundhedsområdet har traditionelt været domineret af solidaritets-, ligheds- og universalitetsidealer. I forbindelse med den sundhedspolitiske udvikling kan det konkluderes, at valgfriheden og ventetidsgarantierne er kombineret i et ligheds- og valgfrihedsideal, fordi de gælder for alle, medens sundhedsforsikringerne kan betragtes som værende ensbetydende med en objektiv ulighed, fordi de kun gælder erhvervsaktive i de firmaer, der tilbyder dem. En vis lighed er fra politisk side forsøgt opretholdt, idet loven betinger, at alle medarbejdere i en virksomhed er indbefattet af ordningen. Analysen og vurderingen af den udfordring, der knytter sig til solidaritetsprincippet, bygger dels på et forholdsvis sparsomt kvantitativt materiale om den samlede politiske opbakning og peger i retning af, at solidariteten efterhånden eksisterer side om side med individualiteten. Befolkningen og politikerne bakker op om det fælles sygehus, men den individuelle præference i form af valgfriheden ser foreløbig ud til at være en ny velfærdsstatslig dimension, fordi brugermønstret, befolkningens holdninger og den politiske diskurs peger i retning af supplementære alternativer. De egentlige velfærdsstatslige udfordringer ser snarere ud til at knytte sig til økonomi og prioriteringer samt fremtidige udfordringer som spørgsmålet om, hvorvidt ingen skal have, hvad alle ikke kan få samt, hvorvidt specielt sundhedsforsikringer svækker begrundelserne for universalistiske offentlige løsninger.

Om sundhedsforsikringerne repræsenterer et egentligt sti-brud, er det endnu for tidligt at svare på, idet det vil kræve yderligere undersøgelser om befolkningens opbakning og svar på fremtidige politiske handlinger. Metoden og repræsentativiteten har været overvejet, idet undersøgelsen bygger på et stort kildemateriale. Her er det vigtigt at understrege, at perioden ikke er kendetegnet af modtendenser. Patientrollen flyttes i hele perioden gradvis i den samme retning, også i den europæiske kontekst.

Litteraturliste

- Abrahamson, Peter og Borchorst, Anette: Den danske velfærdsstats europæiske udfordringer. I: J.H. Petersen og K. Petersen: *13 udfordringer til den danske velfærdsstat*, s. 129-142, 2004.
- Andersen, Jørgen Goul: *Borgerne og sygehusene. Bekymringskultur, individualisering, privatisering*, 2000.
- Andersen, Jørgen Goul: Danskernes opbakning om velfærdsstaten – urokkelig, påvirkelig eller skrøbelig? I: J.H. Petersen og K. Petersen: *13 udfordringer til den danske velfærdsstat*, s. 117-128, 2004.
- Christiansen, Niels Finn og Petersen, Klaus: The Dynamics of Social Solidarity: The Danish Welfare State, 1900-2000. I: *Scandinavian Journal of History*, Vol. 26, No. 3, s. 177-196, 2001.
- Danske Regioner: *EU's indfyldelse på den danske sundhedspolitik*, 2006.
- Folketinget: Lov nr. 1024 af 19/12/1992.
- Folketinget: Sundhedsudvalget (L 49-bilag 16), 1992.
- Folketinget: L nr. 64, Paragraf 20-spørgsmål, 2. samling, 2001-2002.
- Folketinget: L 97, bemærkninger til lovforslag, 2001-2002.
- Folketinget: L 97 (som vedtaget): *Forslag til lov om ændring af ligningsloven*, 2001-2002.
- Folketinget: Sundhedsudvalget (2.samling), besvarelse af spørgsmål nr. 146, 2001-2002.
- Folketinget: Lov nr. 64: *Forslag til lov om ændring af lov om sygehusvæsenet*, som fremsat, 2002.
- Folketinget: Besvarelse af spørgsmål S 6006, 2006-2007.
- Gallup: OMNIBUS, 09-1991.
- Indenrigsministeriet: *Amtskommunalt udgiftspris og styringsmuligheder. Betænkning fra det af Indenrigsministeren nedsatte udvalg om amtskommunalt udgiftspris og styringsmuligheder. Lotz-betænkningen, Betænkning nr. 1123*, 1987.
- Indenrigsministeriet: *Prioritering i sundhedsvæsenet. Betænkning fra sundhedsprioriteringsudvalget, Betænkning nr. 809*, 1977.
- Indenrigsministeriet: *Samordning i sundhedsvæsenet, betænkning nr. 1044*, 1985.
- Indenrigsministeriet: *Sygehusenes organisation og økonomi. Betænkning fra Indenrigsministeriets produktivitetsudvalg*, 1984.
- Indenrigsministeriet: *Ventetider til sygehusbehandling*, 1986.
- Indenrigs- og sundhedsministeriet: *Strukturkommissionens betænkning*. Sammenfatning og bind I og III, Betænkning nr. 1434, 2004.
- Kjellberg, Jakob m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sundhedsvæsenet*, 2009.
- Kolstrup, Søren: Den tidlige danske velfærdsstat i komparativ belysning. I: *Den jyske historiker*. Nr. 82, s. 46-61, 1998.
- Jensen, Henrik: Min broders vogter? Om troen på velfærdsstaten. I: J.H. Petersen og K. Petersen: *13 udfordringer til velfærdsstaten*, s. 29-45, 2004.
- Mørch, Søren: Velfærdsstaten – en moderne spøgelseshistorie. I: Klaus Petersen: *13 historier om den danske velfærdsstat*, s. 71-80, 2004.
- Pedersen, Kirstine Zinck: *Patientens politiske diskurshistorie*, 2008.
- Pedersen, Kjeld Møller: *Sundhedspolitik, beslutningsgrundlag, beslutningstagen og beslutninger i sundhedsvæsenet*, 2005.
- Perspektivplan I: *Perspektivplanlægning 1970-1985: Redegørelse fra den af regeringen i november 1968 nedsatte arbejdsgruppe*, 1971.
- Petersen, Klaus: Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945. I: *Historisk Tidsskrift*, Bind 16, s. 356-375, 1997.
- Petersen, Jørn Henrik, m.fl.: *13 værdier bag den danske velfærdsstat*, 2007.
- Ploug, Niels: Fremtidens velfærdsstat. I: J.H. Petersen og K. Petersen: *13 udfordringer til den danske velfærdsstat*, s. 17-28, 2004.
- Regeringen: *Patienten i centrum – oplæg til et bedre sundhedsvæsen*, 1994.
- Sundhedsministeriet: *Rapport fra Udvalget vedrørende sygehusvæsenets økonomi*, 1994.
- Sundhedsministeriet: *Sundhedspolitisk redegørelse 2000, 2000*.
- Sundhedsministeriet: *Udfordringer i sygehusvæsenet: Betænkning fra Sygehuskommissionen, Betænkning nr. 1329*, 1997.
- Sundhedsstyrelsen: *National strategi for kvalitetsudvikling i sundhedsvæsenet – fælles mål og handleplan fra 2002-2006*, 2002.
- Vallgård, Signild og Krasnik, Allan: *Sundhedsvæsen og sundhedspolitik*, 2007.
- Vallgård, Signild: *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark*, 1992.

Vrangbæk, Karsten: Forandringer i sygehusektoren som følge af frit sygehusvalg. I: M. Antonen og T.B. Jørgensen: *Forandringer i teori og praksis – skiftende billeder fra den offentlige sektor*, 2000.

Vrangbæk, Karsten: *Markedsorientering i sygehusektoren? Opkomst, udfordring og konsekvenser af frit sygehusvalg*, 1999.

Vrangbæk, Karsten og Martinsen, Dorte Sindbjerg: Sporskifte i dansk sundhedspolitik. I: *Økonomi og politik*, Årg. 78, nr. 1, s. 18-30, 2005.

Vrangbæk, Karsten: *Sygehusproblematikkerne. Stormfuldt farvand og muligheder for kurskifte*, 2002.

Noter

- 1 Man kan sætte spørgsmålstegn ved, om udviklingen og dynamikken kan sidestilles med et ægte marked. Det skal i den forbindelse bemærkes, at markedsbegrebet i artiklen er anvendt bredt, idet det ikke udelukkende drejer sig om begrebet i gængs forstand forstået som penge direkte mellem køber og sælger. I artiklen defineres køberen eksempelvis som den, der betaler og kan derfor anvendes om både amter/forsikringsselskaber og patienter, der alle på forskellige niveauer figurerer som direkte betalere.
- 2 Klinikker, speciallæger og praktiserende læger er ofte lønnet af det offentlige efter produktion ligesom, der her eksisterer valgfrihed for patienterne.
- 3 Beskrivelsen stiafhængighedsteorien er hentet fra Vrangbæk, dels fra *Forandringer i teori og praksis – skiftende billeder fra den offentlige sektor*, s. 142 og dels fra *Sygehusproblematikkerne. Stormfuldt farvand og muligheder for kurskifte*, s.25.
- 4 Vallgård fremhæver i *Sundhedsvæsen og sundhedspolitik*, s. 14, at sygehuse har været offentligt ejede i Danmark siden 1700 tallet, hvilket vidner om et historisk spor med en lang tradition.
- 5 En nærmere beskrivelse af velfærdsstatens udvikling kan ses i ovennævnte speciale.
- 6 En række forklaringsmodeller gør sig gældende i debatten om velfærdsstatens dannelse. Forskere er uenige om, hvorvidt man kan tale om et aktørperspektiv, der betragter mennesker eller grupper af mennesker, eksempelvis politiske partier, som de handlende i forbindelse med de velfærdsstatslige tiltag, eller om der er tale om mere strukturmæssige forklaringer som den økonomiske, kulturelle og sociale udvikling. Der er sandsynligvis tale om et gensidigt samspil.
- 7 Mørch: *Velfærdsstaten – en moderne spøgelses-historie*, s. 74.
- 8 Christiansen og Petersen: *The Dynamics of Social Solidarity: The Danish Welfare State, 1900-2000*, s. 178.
- 9 Tallene er hentet fra: Vallgård: *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark*, s. 334-35.
- 10 De borgerlige partier var i slutningen af 1950'erne fremme med et forslag om et alternativ til velfærdsreformen ved at gøre det muligt for folk at forsikre sig på markedsprincipper, men forslaget blev opgivet på grund af politisk uenighed.
- 11 Tiltag, der vidner om, at sundhedsområdet fik større interesse på folketingsniveau, selvom styringen formelt set var overladt til amterne. Allerede her tegner der sig et billede af den øgede top-down styring, der karakteriserer den efterfølgende periode. Relateret til stiafhængighedsteorien, vil nogle hævde, at der her er tale om stibrud, fordi udviklingen peger i retning af en øget central indflydelse.
- 12 Vallgård: *Sundhedsvæsen og sundhedspolitik*, s. 138.
- 13 Kolstrup: *Den tidlige danske velfærdsstat i komparativ belysning*, s. 50.
- 14 Vallgård: *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark*, s. 136
- 15 Nogle få statsligt ejede sygehuse var dog undtaget.
- 16 Tallene er hentet fra Vallgård: *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark*, s. 329-330
- 17 Petersen, Klaus: *Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945*, s. 358.
- 18 Møller Pedersen: *Sundhedspolitik, beslutningsgrundlag, beslutningstagen og beslutninger i sundhedsvæsenet*, s. 233.
- 19 Zinck Pedersen: *Patientens politiske diskurshistorie*, s. 9.

- 20 Petersen, J. H.: *13 værdier bag den danske velfærdsstat*, s. 12.
- 21 Ploug, *Fremtidens velfærdsstat*, s. 22.
- 22 Petersen, Klaus: *Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945*, s. 1.
- 23 PP 1, *Perspektivplanlægning 1970-1985*, s. 35.
- 24 Det skal her bemærkes, at lægerne beholdt deres autonomi ved valg af behandling og teknologi.
- 25 Vallgård: *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark*, s. 191.
- 26 Vrangbæk: *Markedsorientering i sygehussektoren? Opkomst, udfordring og konsekvenser af frit sygehusvalg*, s. 438.
- 27 Den brede politiske konsensus er i flere sammenhænge tolket som en afpolitisering.
- 28 Indenrigsministeriet: *Prioritering i sundhedsvæsenet*, s. 30.
- 29 Zinck Pedersen: *Patientens politiske diskurshistorie*, s. 112.
- 30 Indenrigsministeriet: *Amtskommunalt udgiftspress og styringsmuligheder*, s. 141.
- 31 Indenrigsministeriet: *Sygehusenes organisation og økonomi*, s. 18.
- 32 Der er ikke fuld enighed om, hvorvidt man kan tale om New Public Management som en global tendens.
- 33 Indenrigsministeriet: *Sygehusenes organisation og økonomi*, s. 30.
- 34 Indenrigsministeriet: *Ventetider til sygehusbehandling*, s. 77.
- 35 Indenrigsministeriet: *Sygehusenes organisation og økonomi*, s. 10-12.
- 36 Indenrigsministeriet: *Amtskommunalt udgiftspress og styringsmuligheder*, s. 37.
- 37 Som eksempel kan nævnes Indenrigsministeriets rapport: *Samordning i sundhedsvæsenet*, s. 14.
- 38 Den tendens, der peger på, at patientens forventninger i stigende grad er udgangspunkt for forandringer, kan iagttages i flere af 1980'ernes dokumenter, heriblandt i WHO's mål for europæisk sundhed. Her påpeges samarbejde og brugernes tilfredshed som værende af central betydning eller ligefrem målet for indsatsen. Dokumentet er udarbejdet i en international sammenhæng og peger i retning af, at man arbejder på en række fælles målsætninger.
- 39 Sundhedsministeriet: *Rapport fra Udvalget vedrørende sygehusvæsenets økonomi*, s. 77.
- 40 Regeringen: *Patienten i centrum – oplæg til et bedre sundhedsvæsen*, s. 5.
- 41 Sundhedsstyrelsen: *National strategi for kvalitetsudvikling i sundhedsvæsenet*, s. 9.
- 42 Sundhedsministeriet: *Rapport fra Udvalget vedrørende sygehusvæsenets økonomi*, s. 186. Hensigten skulle være at fremme effektiviteten og implementeres som DRG takster (diagnose-relaterede grundtakster). Et finansieringsprincip, hvor amterne anvendte præstationsbetaling i forbindelse med veldefinerede behandlingsopgaver. DRG takster som en direkte målemetode af sygehusenes produktivitet var allerede nævnt i Lotz-udvalgets rapport i 1987. Først i år 2000 vedtages loven om 90 % bloktilskud suppleret med 10 % takststyring, en lov, der blev yderligere manifesteret som en 80/20 ordning i 2004, DRG var i øvrigt allerede anvendt som metode i Norge fra sidst i 1980'erne.
- 43 Sundhedsministeriet: *Rapport fra Udvalget vedrørende sygehusvæsenets økonomi*, s. 172.
- 44 Sundhedsministeriet: *Rapport fra Udvalget vedrørende sygehusvæsenets økonomi*, s. 174.
- 45 Sundhedsministeriet: *Udfordringer i sygehusvæsenet*, kap. 10, s. 14.
- 46 Sundhedsministeriet: *Udfordringer i sygehusvæsenet*, kap. 9, s. 12.
- 47 Sundhedsministeriet: *Sundhedspolitisk redegørelse*, s. 8.
- 48 Her henvises i forbindelse med Danmark til loven fra 1993 om friere sygehusvalg inden for de offentlige tilbud og loven om behandlingsgaranti fra 2002, lovene omtales nærmere i artiklens afsnit om implementeret politik på centralt niveau.
- 49 Sundhedsministeriet: *Sundhedspolitisk redegørelse*, s. 8.
- 50 Sundhedsministeriet: *Sundhedspolitisk redegørelse*, s. 17.
- 51 Indenrigs- og sundhedsministeriet: *Strukturkommissionens betænkning*, Sammenfatning, s. 79-80.
- 52 Sundhedsstyrelsen: *National strategi for kvalitetsudvikling*, s. 19.
- 53 Amtskommunerne indgik i forbindelse med loven også en driftsoverenskomst med en række privatejede non-profit specialsygehuse om behandlingstilbud.
- 54 Folketinget: Lov nr. 1024 af 19/12/1992, resume, s. 1
- 55 Folketinget: Sundhedsudvalget (L 49 – bilag 16), s. 1.

- 56 Statsminister Poul Schlüter fremhæver, at valgfriheden skulle modernisere den offentlige sektor men samtidig, at den skulle kombineres med professionel vejledning og indikerer her en risiko for, at markedet kunne løbe løbsk.
- 57 Folketinget: L 64, *Som fremsat: Forslag til Lov om ændring af lov om sygehusvæsenet*, s. 1.
- 58 Folketinget: Sundhedsudvalget (2. samling), 2001-2002, besvarelse af spørgsmål nr. 146, s. 2.
- 59 Folketinget: L 64, *Som fremsat: Forslag til Lov om ændring af lov om sygehusvæsenet*, s. 3.
- 60 Folketinget, 2006-07, Besvarelse af spørgsmål S 6006, s. 1.
- 61 Tallene er hentet dels fra Goul Andersen: *Borgerne og sygehusene, bekymringskultur, individualisering, privatisering* og Gallup OMNIBUS, 09 – 1991, spørgsmål 49 og 50.
- 62 Sundhedsforsikringer var ikke et helt nyt fænomen i Danmark. Brugerbetalingsforsikringer, markedsført af non-profit selskabet danmark, har eksisteret siden afskaffelsen af sygekasserne i 1973 ligesom, private sundhedsforsikringer var aktuelle i forbindelse med de første privathospitaler. Udbredelsen af disse var imidlertid begrænset før vedtagelsen om skattefrihed i 2002.
- 63 Folketinget: L 97 (som vedtaget): *Forslag til lov om ændring af ligningsloven*. 2001-02, s. 1.
- 64 Folketinget: L 97, 2001-02, bemærkninger til lovforslag.
- 65 Abrahamson og Borchorst: *Den danske velfærdsstats europæiske udfordringer*, s. 142.
- 66 Når det gælder EU's formelle rettigheder på sundhedsområdet, er de begrænset til folkesundhedens som helhed, idet det behandlende sundhedsvæsen som udgangspunkt er et anliggende for de enkelte medlemsstater. Som følge heraf kan EU i princippet ikke udøve indflydelse på finansieringen, organiseringen og strukturen i de enkelte medlemslande som udtrykt i Amsterdamtraktaten fra 1997.
- 67 Vrangbæk og Sindbjerg Martinsen: *Sporskifte i dansk sundhedspolitik*, s. 25.
- 68 Danske Regioner: *EU's indflydelse på den danske sundhedspolitik*, s. 7.
- 69 Abrahamson og Borchorst: *Den danske velfærdsstats europæiske udfordringer*; s. 131.
- 70 Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sundhedsvæsenet*, s. 38. I rapporten fremhæves det bl.a., at køber-sælger modeller tiltrak sig stor opmærksomhed i England allerede fra sidst i 1980'erne. Mange offentlige sygehuse fungerer som private-public partnerships, medens de nordiske lande har været mere tilbageholdende med reformer.
- 71 Privathospitalet The Mermaid Clinic blev, som det første egentlige privathospital i Danmark, etableret i Ebeltoft i 1989 men måtte lukke efter 5 år p.g.a. økonomiske vanskeligheder.
- 72 Tallene og kurverne er hentet fra Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sundhedsvæsenet*. Det skal bemærkes, at der i forbindelse med privathospitalerne er tale om estimater, da deres præcise omsætning ikke kendes.
- 73 En vis implementering af den samfundsøkonomisk ansvarlige patient har, med stor sandsynlighed, fundet sted via den faglige og professionelle indsats på mere decentralt niveau eller i den daglige omgang med patienterne.
- 74 Zinck Pedersen: *Patientens politiske diskurshistorie*, s. 115.
- 75 Et emne, der ofte debatteres, er et muligt indikationsskred eller overbehandling i forbindelse med de private hospitaler, idet operationsaktiviteten, ifølge flere undersøgelser, i en række år er øget uden at ventetiden er forsvundet. Hvis indikationerne ændres, så den samlede aktivitet stiger, vil ventetiderne ikke nødvendigvis påvirkes. Der mangler endnu, ifølge DSI's rapport, systematiske undersøgelser, der kan be- eller afkræfte påstandene.
- 76 Zinck Pedersen: *Patientens politiske diskurshistorie*, s. 118.
- 77 De sygdomme, der udbydes på de private sygehuse er, som tidligere nævnt, forholdsvis begrænsede.
- 78 En bekræftelse af, at det ikke før indførelsen af det udvidede frie sygehusvalg var lykkedes at reducere ventelisterne kan bl.a. ses i Strukturkommissionens betænkning, Bind III, s. 12. Det skal her pointeres, at behandlingstilbuddene og -mulighederne formentlig i samme periode har været stigende og dermed påvirket ventelisterne.
- 79 Vallgård og Krasnik: *Sundhedstjeneste og sundhedspolitik*, s. 13-14.
- 80 Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sundhedsvæsenet*, s. 40.
- 81 Den reelle lighed er ofte fokus i debatten. DSI's rapport viser, at den sociale bias, i den benyttelse af de private sygehuse, der kan relateres til de udvidede frie valg, er forholdsvis lille, jf.

- Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sundhedsvæsenet*, s. 33.
- 82 Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sundhedsvæsenet*, s. 30.
- 83 Her tænkes på, at brugeren skal have lægehenvi- sning til behandling. Det giver imidlertid anledning til at overveje et andet aspekt, idet mange læger er ansat både i det offentlige og i det private og kan have en vis egeninteresse i en øget produktion.
- 84 DSI præsenterer en foreløbig analyse af forbrugs- mønstret, der viser, at ressourcetsvage personer, i modsætning til de offentlige garan- tipatienter, er underrepræsenterede i forhold til at modtage et forsikringsbetalt ophold på et pri- vatsygehus. Jf. Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sundhedsvæsenet*, s. 12.
- 85 Jf. DSI's rapport, s. 11, hvor der konstateres en objektiv ulighed i fordelingen af de arbejds- gi- verbetalte sundhedsforsikringer, idet 58 % af de privatansatte i 2007 havde en forsikring medens den tilsvarende andel for de offentligt ansatte var 6 %.
- 86 Petersen, J.H. m.fl.: *13 værdier bag den danske velfærdsstat*, s. 11.
- 87 Jensen: *Min broders vogter? Om troen på vel- færdsstaten*, s. 38.
- 88 Goul Andersen: *Borgerne og sygehusene, be- kymringskultur, individualisering, privatise- ring*, s. 5
- 89 Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sund- hedsvæsenet*, s. 41.
- 90 Kjellberg m.fl.: *Privat/offentligt samspil i sund- hedsvæsenet*, s. 41.
- 91 Christiansen og Nørgaard: *Velfærdsstaten i for- handlingsdemokratiets skygge*, s. 105.
- 92 Vallgård: *Sygehuse og sygehuspolitik i Dan- mark*, s. 254.

Fusioner som konkurrencestrategi

– danske svineslagteriers reaktion på tabet af komparative fordele

AF KURT PEDERSEN OG JESPER STRANDSKOV

Danske mejeriers og svineslagteriers internationale succes fra 1880erne og frem er velkendt og beskrevet i dybden. Det er ligeledes velkendt, at impulsen til overgang fra korn- til animalsk produktion stammede fra det internationale prisfald på majs og hvede og den danske afståelse fra toldbeskyttelse. Ved at bygge videre på russiske og amerikanske komparative fordele i kornproduktionen fik danskerne mulighed for at udnytte egne komparative fordele inden for den animalske landbrugsproduktion. Efter 60-70 år havde ændrede relative faktorpriser eroderet den relative fordel bort, og slagterierne kunne belave sig på at forsvinde eller finde en ny varig konkurrencestrategi.

Krumtappen i den strategi, der blev udmøntet fra omkring 1960 var en enestående række af fusioner, der kom i tre bølger, og som blev understøttet af en række procesteknologiske fremskridt Den kooperative forretningsmodel, byggende på vertikal integration, fastholdtes og bidrog med væsentlige konkurrencemæssige fordele, mens koncentrationen på færre produktionsenheder bidrog med teknologibaserede stordriftsfordele. Strukturrationaliseringen mere end opvejede tabet af komparative fordele og erstattede dem med nye konkurrencemæssige fordele, der fastholdt svinekødsbranchen som en væsentlig spiller på verdensmarkedet og i den danske samfundsøkonomi. Artiklen tegner et billede af fusionsstrategien, som reducerede de 77 slagterier, der fandtes i 1960, til 2 i 2007.

Fra et teoretisk perspektiv er slagterihistorien interessant derved, at den bygger bro mellem den klassiske udenrigshandelsteori, hvor det internationale handelsmønster bestemmes af landenes komparative fordele og den nyere teori, hvor det er virksomhedens og industriens evne til at udvikle konkurrencemæssige fordele, der er afgørende for vareudvekslingen.

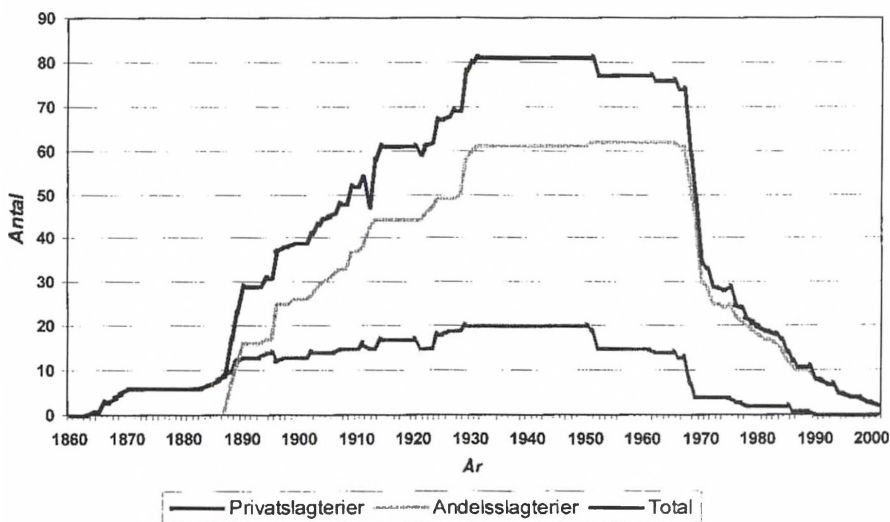
*Indledning*¹

Den danske slagteriindustri blev grundlagt i 1864, da Skibsprovianteeringsforretningen A. N. Hansen & Co. på Christianshavn fik kongelig bevilling til at drive et flæskeslagteri. De følgende 13 år blev der grund-

lagt yderligere en halv snes private slagterier. I 1887 blev billedet ændret med oprettelsen af det første andelssvineslagteri i Horsens. I mellemtiden var Danmark som andre dele af Europa blevet ramt af det store kornprisfald. Regering og Rigsdag ville – eller kunne – ikke bevægelse sig til at følge andre landes beskyttelsespolitik, og kornprisfaldet slog fuldt igennem her, som det gjorde det i Holland.

Den unge andelsbevægelse sejrede som bekendt over privatkapitalisterne i slagteribranchen, og man kan få et indtryk af dynamikken i den unge industri ved at kaste et blik på figur 1, hvoraf det fremgår, at antallet af svineslagterier steg ganske brat, til det i 1920'erne nåede op omkring de 80, hvoraf blot en fjerdedel var private. Den lille etableringsbølge i 1920'erne foregik fortrinsvis i det sydlige Jylland som en konsekvens af grænseændringen.

Figur 1. Svineslagterier i Danmark, 1864-2007.

Billedet holdt sig ret stabilt frem til omkring 1960, da den økonomiske situation i branchen havde udviklet sig ganske negativt. Svaret blev omstrukturering af branchen, og fra 1960'erne og til begyndelsen af 2000-tallet faldt antallet af slagterier fra 75 til 2 (Danske Crown og Tican). Omkring 1990 forsvandt de sidste private slagterier, omend 2-3 mindre privatslagterier skød op efter årtusindeskiftet.

Figuren kan fortolkes som en stigning i antallet af slagterier som konsekvens af de komparative fordele, der blev afløst af et fald, da disse blev

eroderet og en ny overlevelsesstrategi, byggende på strategiske konkurrencemæssige fordele, blev formuleret og implementeret.

Svineslagteribranchen 1887-1960

At der overhovedet kom grøde i slagteribranchen skyldtes en kombination af markedsmæssige og tekniske forhold. Traditionelt blev danske svin eksporteret til det nordlige Tyskland, især Hamborg, hvor de blev forarbejdet til videre afsætning til det tyske marked. Men fra 1860'erne var det blevet klart, at der var betydelige eksportmuligheder til det engelske marked.²

Men den engelske smag adskilte sig fra den tyske, og produktionen måtte lægges om fra fedt flæsk til bacon. Det krævede igen, at der blev udviklet nye svineracer med fast rygspæk, let bov og gode skinker. Foregangsmændene for denne udvikling var private foretagere Philip W. Heyman og Magnus Kjær. Den førstnævnte grundlagde i 1866 Kjøbenhavns Svineslagteri og fik frem til midten af 1880'erne skabt sig et helt lille imperium af svineslagterier i Danmark, samt kortvarigt i Irland og Sverige. Omlægningen mod den engelske løsning blev undervejs fremmet af restriktive tyske toldforhøjelser i 1879 og 1885 og et importforbud to år senere.

De nyoprettede andelsslagterier nærmest fordoblede antallet af danske svineslagterier i løbet af nogle få år, mens antallet af svin kun steg langsomt. Det gav automatisk et kapacitetsproblem – nok havde kornprisfaldet i 1870'erne sænket de variable omkostninger i svineproduktionen, men til gengæld blev man fanget med høje faste omkostninger per slagtet svin. Figuren illustrerer dette, idet etableringen af nye slagterier gik i stå i 1890'erne.

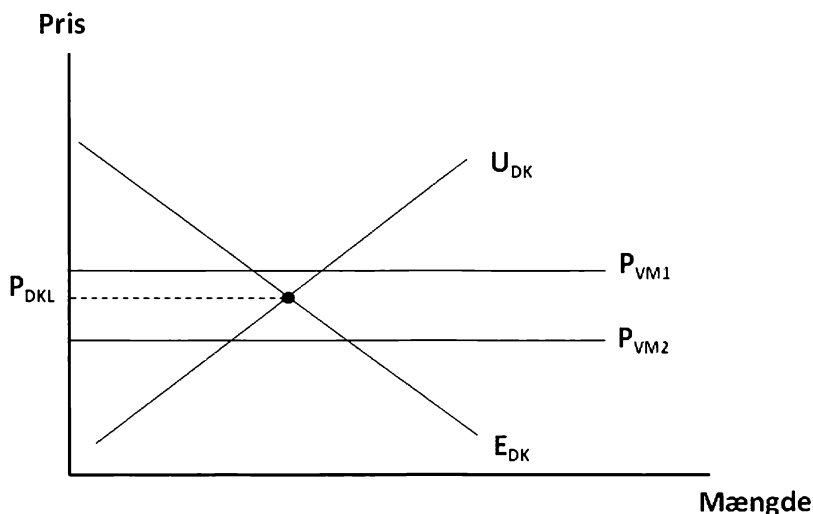
I 1890-1891 var branchen genstand for et interessant forsøg på at skabe Slagteriselskabet Danmark, da der blev udfoldet ganske ihærdige anstrengelser for at fusionere de private slagterier med andelsslagterierne. Til trods for at en række rationelle økonomiske elementer talte for en fusion, endte forhandlingerne resultatløse. Hovedårsagerne var utvivlsomt mistillid mellem parterne og herunder den standende forfatningskamp mellem Højre og Venstre, der også delte de to sider i fusionsforhandlingerne.³

Korninvasionens afgørende rolle skal ikke overses i sammenhængen. Kombinationen af kapitalintensiv hvedeproduktion i USA og brat faldende oversøiske transportomkostninger sænkede verdensmarkedsprisen på hvede med hen imod 40 %. Der var tale om et af de kraftigste eksterne choks, Danmark nogensinde er blevet udsat for.

Danmark var traditionelt et korneksporterende land med hovedvægten på byg (som dog faldt mindre i pris end hvede). Med omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion, hvor kornet via en omvejsproduktion blev reeksporteret som æg, mælkeprodukter eller bacon, udnyttedes det billige input, og det eksterne chok blev forvandlet til et positivt afslagsen. Danmark gik fra at være korneksportør til at være et kornimporterende land. Omlægningen var atypisk for de europæiske nationers reaktion. Kun Holland, Belgien og England modstod sammen med Danmark fristelsen til at beskytte deres landbrug med importafgifter.

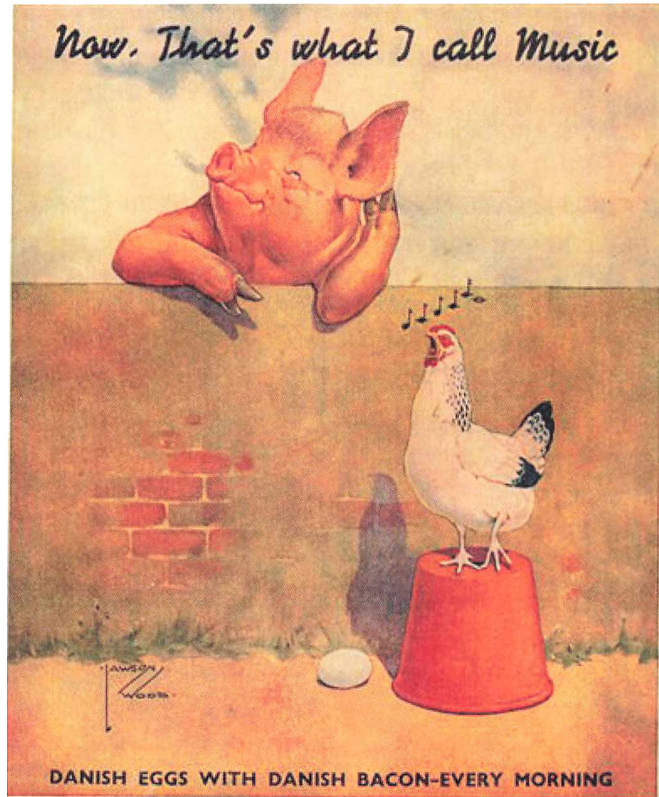
Når virkningen af kornprisfaldet vurderes, skal det tages i betragtning, at landbrugets produktion midt i 1800tallet androg omkring 50 % af det danske BNP, og at det først var i 1880erne dets andel påbegyndte den lange trendmæssige nedgang.⁴ Det var altså den ubetinget førende økonomiske sektor, der blev ramt. Det eksterne chok og den danske absorption kan illustreres på et traditionelt udenrigshandelsdiagram, figur 2.

Figur 2. Konsekvenser af et radikalt prischock.

På figuren ses den danske efterspørgselskurve (E_{DK}) og udbudskurve (U_{DK}) for korn. Inden det billige oversøiske korn kom på markedet, var Danmark korneksporterende, da den danske ligevægtspris (P_{DK}) lå under verdensmarkedsprisen (P_{VM1}). Det billige amerikanske korn reducerede prisen med knapt 40 %, og ved den nye internationale markedspris (P_{VM2}) var den danske efterspørgsel langt større end udbuddet. Hvor den typiske

Lawson Woods
veloplagte tegning,
som i 1930'erne mu-
sicerede 'Danish'
ind i de britiske
husmødres bevidst-
hed. Foto: Dansk
Landbrugsmuseum,
Gl. Estrup.

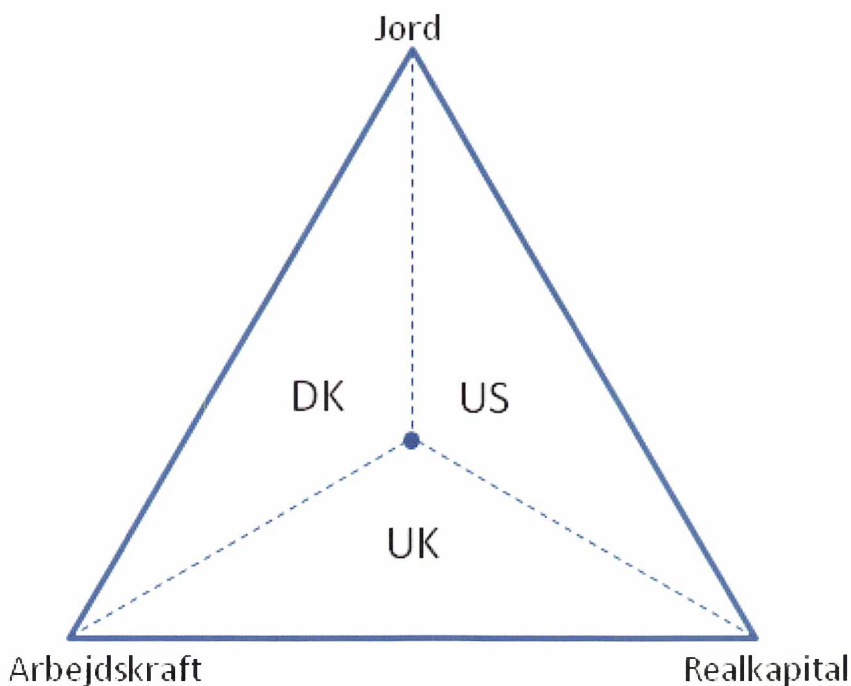

reaktion i de europæiske lande var at belaste importen med en afgift, accepterede de danske bønder den nye verdensmarkedspris, og indrettede sig efter den i produktionen.⁵ Det øgede kreaturhold medførte at større arealer blev udlagt til græsning. Det forskød Edk opad og Udk udad, hvilket forøgede landmændenes fordel af den internationale arbejdsdeling.

Drivkraften bag den nye orden i international handel var de ændrede produktionsforhold. Det var de relative priser på produktionsfaktorerne, der drev udviklingen. Dette kan illustreres i et tre-faktordiagram, som vises i figur 3. Argumentet er, at korn blev fremstillet i USA, som var forholdsvis rigt på jord og kapital; animalske produkter blev fremstillet i Danmark, som var forholdsvis rigt på jord og arbejdskraft; og industriprodukter blev lavet i England, som var forholdsvis rigt på kapital og arbejdskraft. Den eller de faktorer, et land har rigeligt af, aflønnes relativt dårligt. Og de varer, der fremstilles med rigelige og relativt billige produktionsfaktorer, bliver selv billige. Argumentationen springer direkte af konventionel udenrigshandelsteori.⁶

Figur 3 viser situationen omkring 1900. Trekanten har jord, arbejdskraft og realkapital i hvert af sine tre hjørner. Placeringen af landene illustrerer deres faktorudrustning. Med tidens teknologi var det i god overensstemmelse med de relative priser på produktionsfaktorerne arbejdskraft, jord og realkapital, at England (UK) fremstillede industrivarer, der kræver arbejdskraft og kapital, at USA producerede korn, som krævede jord og maskineri, og at Danmark lagde om til animalsk produktion, som især krævede jord og arbejdskraft.

Figur 3. Tre faktor diagram for Danmark, UK og USA.

Det kan ikke overraske, at England med sin relative velstand og hurtigt voksende bybefolkning blev hovedmarkedet for danske animalske landbrugsvarer og erstattede Tyskland.⁷ Netop de danske morgenbordsprodukter havde i perioden en ret høj indkomstelasticitet i England.⁸ Tabel 1 viser den danske succes på de engelske morgenborde, en succes som i øvrigt blev overgået af mejeribrugets smørekseport.⁹

Tabel 1. UKs (inkl. Irland) import af bacon og skinke, 1901-1914.

1000 tons, eller %	Total import (1000 t)	U.S.A. (%)	Canada (%)	Danmark (%)
1901-1905	274	60	13	26
1906-10	255	44	17	36
1911-14	247	35	8	49

Kilde: B.N. Thomsen. *Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. Erhvervshistorisk Årbog, 1965, s. 160.*

Slagteriernes succes var kun én side af de danske landbrugsprodukters popularitet på den anden side af Vesterhavet. Den danske bacon- og smør-eksport indtog en stadig mere dominerende rolle, og i perioden op til udbruddet af 1. verdenskrig stod de tilsammen for godt og vel 60 % af den samlede danske eksport med mejeriprodukterne som de dominerende. Dermed blev det også landbrugets produkter, som i afgørende grad lagde grunden til et finansielt og økonomisk sundere Danmark i perioden. I årene lige før 1. verdenskrig nåede eksportkvoten for flæsk op på 70 % af produktionsværdien, og for mejeribruget 65 %.¹⁰

I litteraturen er der enighed om, at der lå en række faktorer bag den radikale vækst i produktion såvel som produktivitet i dansk landbrug. Markedsmulighederne i England er nævnt, men hertil kom en række forhold på udbudssiden såsom kraftige investeringer i sekundærindustrien, udbredelse af best practice blandt bønderne samt en landbrugspolitik, som tilstræbte at opretholde en betydelig arbejdsstyrke på landet (jordpolitik). Det har også været anført, at de danske landbrugs størrelse, størsteparten af landbrugsjorden tilhørte gårdmænd, der typisk besad omkring 20 hektar, bidrog til satsningen på animalsk produktion. Brugene var for små til rationel vegetabilsk drift.

Den sejrende andelsbevægelses forretningsmodel er velkendt, men skal kort reproducere her af hensyn til den senere udvikling inden for sektoren. Rygraden er den vertikale integration af primær og sekundær aktiviteter, hvor andelshaverne ejede og kontrollerede slagterierne og dermed også produktudvikling og -tilpasning til (eksport)markederne. Historisk skete etableringen af andelsslagterierne primært for at sikre afsætningen af råvarerne samt for i fællesskab at opnå en højere afregningspris. Andelssamarbejdet var værn om selvejet, ligesom andelsformen var et produkt af selvejet samt en videreførelse af dette. Selvstændighed, dispositivefrihed, overlevelse m.v. var en stærk indarbejdet værdi og målsætning for leverandørerne af svin.

Ret tidligt etablerede andelssvineslagterierne internationale salgs- og marketingfunktioner (Salgsforening, Danish Bacon Company m.fl.), hvorved kontrollen over værdikæden blev yderligere styrket. Derved undgik den integrerede bevægelse i nogen grad principal-agent problemer og problemer med asymmetrisk information, der historisk havde præget forholdet mellem leverandører og privatslagterierne. Endelig blev mængden af krydstransporter fra stald til slagteri reduceret – altså en logistisk gevinst.

Som ovenfor antydet gav den fælles målsætning en god baggrund for, at viden omkring animalsk produktion fik frit løb blandt andelshaverne, og endelig blev det fra industriøkonomien velkendte problem i vertikale strukturer, dobbelt-mark-up, undgået som følge af den integrerede værdikæde.¹¹ Omkring 1. verdenskrigs udbrud var det lykkedes slagterisektoren at udbygge de komparative fordele med tekniske, kommercielle og organisatoriske kompetencer. I andelslitteraturen fremhæves ofte endvidere de sociale kompetencer. Det havde varet omkring tre årtier at opbygge en imponerende forretningsmodel, som var hovedleverandøren til Danmarks internationale konkurrenceevne. Landbruget fik rollen som det kapitalimporterende erhverv, der dels bidrog til at finansiere industrialiseringen og i forbindelse hermed skaffe den fornødne valuta til import af maskiner og udstyr. Det skal fremhæves, at også udenlandske virksomheder blev tiltrukket af de danske komparative fordele, og perioden så en lang række etableringer af engelske, hollandske og tyske selskaber.¹²

Rammen omkring den åbenbare internationale succes var den liberale verdensorden, der herskede frem til 1. verdenskrig. Den internationale frihandel og de teknologiske fremskridt gav slagterisektoren de bedste muligheder for at blomstre, også internatonalt. Den 1. verdenskrig og de følgende årtier bød på et meget anderledes handelsregime, som underminerede dansk landbrugseksport til England såvel som Tyskland. I første omgang blev de oversøiske forsyninger forstyrret af den uindskrænkede ubådskrig i 1917. Samtidig medførte de store prisstigninger på landbrugsvarer i Centraleuropa, at eksporten blev omlagt mod Tyskland og at eksporten til Storbritannien blev reduceret.¹³

Den primære landbrugsproduktion led, og svineholdet blev reduceret fra 2 millioner til omkring 400.000. Landbrugets andel af BNP blev dog, på grund af prisstigningerne, liggende på knapt 30 % under verdenskrigen, men faldt i de tidlige efterkrigsår til lige over 20 %.¹⁴ Den tyske kollaps i 1923 udraderede den danske eksport af 'Fleisch und Butter', mens det britisk ledede fødevaremonopson holdt priserne i Storbritannien nede. Her blev situationen dog langsomt bedre, og dansk landbrug påbegyndte en ny opbygning af produktionskapaciteten.

imidlertid en fiasko med meget begrænset søgning, og i 1908 blev den overdraget til FUHU-systemet. Tietgens vision var naturligvis rigtig, og med overraskende lang forsinkelse blev der omsider grundlagt en handelshøjskole i København i 1917. Det var atter FUHU, som var på spil, og foreningen drev skolen indtil 1967, hvor den blev overtaget af den danske stat, som i stigende grad havde stået for finansieringen.⁷

Allerede i 1920 blev HD i Regnskabsvæsen oprettet, og i 1924 fulgte en forløber for det mere almene erhvervsøkonomiske HA-studium. Der var tale om en toårig daguddannelse, hvor de studerende kunne specialisere sig i enten sproglige eller økonomiske discipliner. Det første år var dog fælles og omfattede handelsvidenskab, regnskabsvæsen, bankvæsen og forsikring. Under førstnævnte optrådte det helt nye fag, reklame. Skolens første professor, Max Kjær-Hansen skrev bredt om erhvervsøkonomi, men det var især reklame og salgsorganisation, der havde hans interesse. I Århus havde lokale handelsfolk allerede før 1920 udtrykt ønsket om at få et handelsfakultet til uddannelse af ledere, og deres moralske og økonomiske støtte bidrog til etableringen af universitetets økonomiske institut. Ved etableringen heraf i 1936 blev der ansat nogle markante professorer: Erich Schneider (1936) og Thorkil Kristensen (1939) i driftsøkonomi og Theodor Geiger i sociologi og økonomisk historie. Tre år efter fik byen tillige en handelshøjskole, som siden 2006 har været en del af universitetet.

»Hages Haandbog i Handelsvidenskab«

Der er slående mange lighedstræk mellem årtusindskiftet (2000) og det foregående århundredskifte (1900). I begge perioder var forretningsmanden helten i en verden behersket af global handel og teknologidrevne multinationale selskaber. Kapitalismen regerede og markedsøkonomien havde sejret. Der sporede iøjnefaldende elementer af grådighed og svindel i en bølge af velstand og i begge perioder var en voldsom efterspørgsel efter viden; nok er videnssamfundet et moderne begreb, men i Tietgens forord til førsteudgaven af håndbogen slås en helt moderne tone an:

I vor Tid, da Dampen og Elektriciteten saa afgørende har forandret alle Befordrings- og Meddelelses-Midlers hele Væsen, ere ogsaa Handelens Vilkaar blevne andre end forhen ... Under den voksende Konkurrence er Kundskab bleven den herskende Livsmagt, og nu om stunder vil det derfor blive den klogeste, ikke den rigeste Købmand, der gaar af med Sejren.

Initiativet til udgivelsen af håndbogen er blevet tilskrevet C. F. Tietgen, der angiveligt støttede bogprojektet ved at købe 500 eksemplarer til brug i de nystartede Brockske Handelsskoler.⁸ Det lyder sandsynligt, at Tietgen havde en finger med i spillet og måske også, at det var ham, der betroede Christopher Hage det omfattende arbejde med at udforme håndbogen. De kendte hinanden godt, bl.a. fra Grosserer-Societetets Komite gennem det meste af 1880'erne, hvor Hage tillige sad i Rigsdagen med opbakning fra Tietgen. Hage var liberal konservativ og bevægede sig i sin parlamentariske karriere fra Højre mod Venstre. Han nærrede en fast tro på liberalismen og arbejdede stedse for frihandelspolitikken – i god forståelse med Tietgen og ligesindede industrialister.⁹

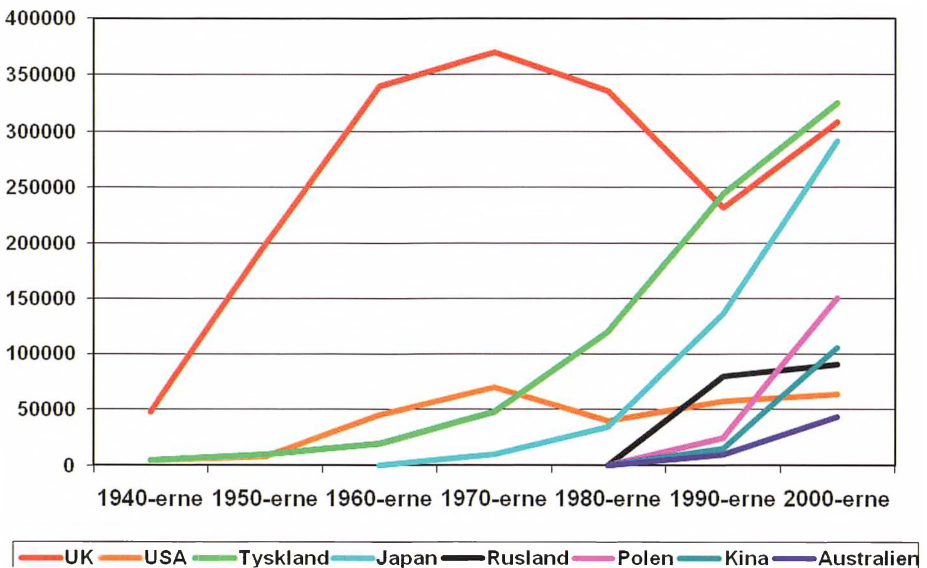
I Grosserer-Societetets arkiv i Erhvervsarkivet findes dog dokumenter m.v., som antyder, at initiativet til håndbogen også var af mere kommerciel natur. I komitéens forhandlingsprotokol ses de første spirer til håndbogen i foråret 1889, da forlæggeren G. E. C. Gad på vegne af Forlagsbureauet i København henvendte sig til komitéen om finansiel støtte til udgivelsen af en *Haandbog i Handelsvidenskab*. Bag Forlagsbureauet stod foruden Gad også de københavnske forlæggere O. H. Delbanco, Jacob Hegel og C. C. Lose. Grosserer-Societetets Komité, hvor Hage ikke længere havde sæde, men Tietgen var formand, vedtog derefter at yde et tilskud på 1.000 kr. årlig i to år og desuden at *stille et tredje Tusind i Udsigt, naar man blev Tilfreds med Værket*. Betingelsen var dog *under Forudsætning af, at en Liste over Forfattere af de enkelte Afsnit forelagdes til Approbation, og Komiteen i det Hele fik Indseende med Værket*.¹⁰ Komitéen overlod det til sekretæren Jul. Schovelin at overbringe G. E. C. Gad mundtlig besked. Formen kan nu synes ligegyldig, men var det ikke. Som forretningsmand ville Gad naturligvis gerne have tilsagnet på skrift. Schovelin skrev derpå en *ren Privat og konfidentiel Skrivelse* til Gad, hvor det finansielle tilsagn blev gentaget, men hvor også det sidste punkt om indsiget med værket blev præciseret.¹¹ Schovelin skrev:

Hvad dette sidste Punkt angaar er her naturligvis ikke Tale om nogen indgribende eller hæmmende Kontrol med Enkeltheder, der selvfølgelig ganske maa overlades til Redacturen og de forskellige Medarbejdere, men man kunde blank ønske at holdes ajour med Stoffets Indsamling, Gruppering og Bearbejdelse for mulig nu og da at kunne give et heldigt Vink eller Raad om Hensigtsmæssigheden af et eller andet, saaledes det naturligt vil kunne fremgaa af velvilligt Samarbejde mellem Redactionen og Komiteen.

brugsmønster inden for EU samt et stærkt faldende britisk baconforbrug medførte en kraftig justering af den danske svinekødsbranches produkt- og eksportsammensætning fra omkring midten af 1980'erne. I 1980'erne opdyrkede man med stor dygtighed Japan som et nyt eksportmarked for danske svinekødshalvfabrikata og udskæringer, som erstatning for det vige- gende britiske forbrug af bacon. Snart fulgte andre asiatiske lande. Med murens og kommunismens fald i begyndelsen af 1990'erne åbnede der sig nye markeder i Østeuropa og Rusland. Og med EU's indre markedsprogram fra 1992, hvis formål var at reducere tekniske handelshindringer inden for det store EU-marked, koncentrerede de danske svineslagterier sig i stigende omfang om de nære eksportmarkeder i Europa, jf. figur 4.

Det blev igennem 1980'erne mere synligt, at der ikke blot skete en strukturudvikling i fremstillingsleddene, men at også aftager- og salgsledene prægedes af koncentrationstendenser og internationalisering. Detailhandelens købermagt voksede på bekostning af de andre led. Også inden for den danske primærproduktion skete en hurtig strukturudvikling. Især fra slutningen af 1980'erne blev landbrugsbedrifterne større, mere industrialiserede og specialiserede. Leverandørerne pressede naturligt på for at opnå høje afregningspriser samt en konkurrencedygtig efterbetaling.

Figur 4. Udviklingen i Danmarks eksport af svinekød på udvalgte lande frem til år 2000. Tons.

Kilde: Danske Slagterier

Svinekødsbranchens øgede internationale konkurrencekraft fulgte to parallelle spor, for det første en radikal effektivisering via strukturrationalisering (dvs. en fusionsproces) og for det andet en opgradering af slagteriernes procesteknologi med indførelse af arbejdskraftsbesparende maskiner og udstyr. De to spor bliver i det følgende behandlet i hver sit underafsnit.¹⁸

Strukturudviklingen – de tre fusionsbølger

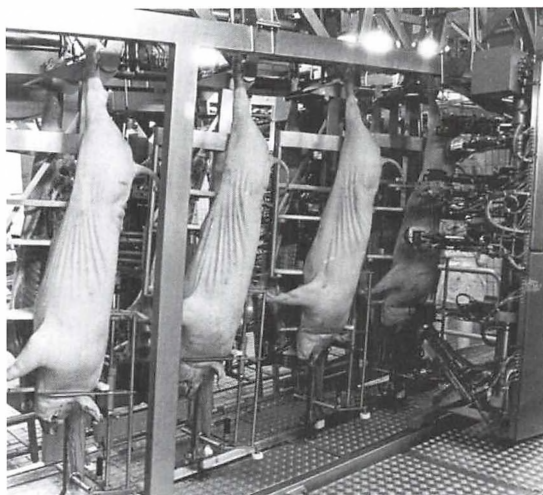
I 1960 var der endnu 62 andelssvineslagterier og 15 private. De private var langt mindre end andelsslagterierne og stod kun for 11 % af de 9,5 millioner årlige slagtninger. I 2010, halvtreds år senere, var der kun to store andelsslagterier tilbage, nemlig Tican (Thisted-Fjerritslev) med omkring 5 % af slagtingerne og det dominerende Danish Crown. I det følgende beskrives den mellemliggende og ganske radikale strukturrationalisering.

Gennem 1960erne blev slagterisektorens struktur debatteret livligt, og der blev arbejdet med sagen i flere brancheudvalg. Der blev udarbejdet rapporter og kapacitetsanalyser, der samstemmende viste, at slagte-, salgs- og markedsføringsomkostningerne per slagtet svin kunne nedbringes betragteligt, hvis slagterierne kunne finde sammen i regionale fusioner. Det var ikke mindst Fællesforeningens ledere, der fungerede som bærere af visionen; i deres optik skulle en række sammenslutninger af produktionssiden rundt om den fælles salgsorganisation, ESS-FOOD, pege i retning af et nationalt slagteriselskab. Argumenterne var klassisk økonomiske: forøget markedsmagt og stordriftsfordele baseret på investeringer i produktionsleddet kunne forbedre både kvaliteten og mængden af svinekødet, og en tættere koordinering af enhederne ville tjene som et bolværk mod fejlinvesteringer i en i forvejen trængt situation.

De nye tanker slog kun langsomt rod. Ikke mindst fordi der blandt andelshaverne fandtes en udbredt lokalpatriotisme, som var naturlig nok i datidens isolerede lokalsamfund. Der var en stærk følelse af solidaritet med det lokale andelsslagteri, i hvert fald så længe det kunne betale en acceptabel afregningspris. Det lokale slagteri var tillige en ikke ubetydelig arbejdsplads, som ydermere tjente til at binde byen og landområderne sammen. Sammen med mejeriet, forsamlingshuset og skolen var slagteriet identitetsbærende.

I forlængelse heraf nærrede andelshaverne i det lokale slagteri en naturlig ængstelse for, at den viden og indflydelse de besad i forhold til slagte-

Klassifikationscenter. Indførelsen af klassifikationscentre i løbet af 1980'erne medførte betydelige investeringer i arbejdskraftbesparende teknologi. Metoden kombinerede avanceret måleteknik og den nye informationsteknologi. Systemet blev videreudviklet i Computer Integrated Manufacturing – et fuldt udviklet informationssystem – i midten af 1990'erne. Foto: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup.

riet nemt kunne gå tabt som konsekvens af en fusion med andre slagterier. I tilfælde, hvor sammenslutningen ville blive med et større slagteri, var ængstelsen naturligt større - udover tabet af indflydelse og identitet var, hvad mange så som andelsbevægelsens rygrad, medlemsdemokratiet, truet. Men også helt håndfaste spørgsmål som den udligning, der skulle finde sted mellem fusionerede slagterier, blev med tiden påtrængende. Solidaritetens grænser var bestemt ved kompensationsgraden til andelshaverne i de stærkere blandt de fusionerede slagterier.

1960'erne forløb stort set med at komme til klarhed over disse helt basale holdninger og problemer, og den første fusion fandt først sted per 1. januar 1968, da seks sjællandske slagterier slog sig sammen; få måneder efter fulgte endnu fem, og Forenede Sjællandske Slagterier (FSA) var en realitet. Den skulle over de følgende årtier blive fulgt af endnu 45 fusioner i tre velafgrænsede bølger.

Første bølge fandt sted i perioden 1969-1978 og omfattede et antal regionale fusioner. Det var især i periodens første år (1969-1972) at det gik stærkt. Antallet af slagteriselskaber blev reduceret fra 52 til 25. Karakteristisk var det, at et antal private slagterier – Koopmans, Factory Holdings og CWS – blev overtaget af andelsslagterier og deres slagtesteder i de fleste tilfælde lukket. Til trods for at antallet af slagtninger stagnerede, og kampen om leveringerne blev skærpet, gik det de følgende år meget langsommere med sammenslutningerne.

Den første bølge blev delvis forårsaget af et påtrængende behov for rationaliseringer og investeringer i arbejdskraftbesparende maskineri som følge af de danske lønningers himmelflugt i 1960'erne; men den kan også

delvis ses som en konsekvens af Danmarks indtræden i EF per 1. januar 1973. Der blev stillet nye veterinære krav, som forstærkede nødvendigheden af at investere i mere kapitalkrævende proces teknologi.

Sammenslutningerne i den første bølge var kendetegnede ved geografisk nærhed mellem de fusionerede slagterier. Fusionspartnerne stammede med enkelte undtagelser fra samme område, enten Sjælland, Fyn eller Jylland. De havde konkurreret om leverandørerne med den årlige efterbetaling (bonus), og kampen om svinene var selvsagt særlig hård i grænseområder, hvor der var nogenlunde lige langt til to eller flere slagterier. Det fremgår ganske klart af materialet, at i stort set alle tilfælde var den reelle begrundelse for, at fusionen blev til noget, at et slagteri havde problemer med efterbetalingen, finansielle vanskeligheder eller manglende kapacitet til at foretage de nødvendige procesinvesteringer. Og det typiske mønster var, at mindre og finansielt svagere slagterier, efter mere eller mindre intern kamp, valgte at slutte sig til et stærkere naboslagteri.

Anden bølge spænder over perioden 1979-1988 og reducerer antallet af slagteriselskaber til 9. Det var en tid med intensiveret kamp om leverancerne, som blandt andet blev ført med anvendelse af kortere bindingsperioder end tidligere. Forskellige overordnede forhold spillede ind på fusionsmønstret. Således voksede antallet af slagtinger over perioden fra omkring 12 millioner til 14 millioner om året, og noteringsprisen for svinekød lå ganske højt indtil midten af 1980'erne. Ikke desto mindre kom især de nyetablerede svineproducenter, blandt andet på grund af de eksploderende jordpriser i økonomisk nød. Der var pletvis tale om en gældskrise, dog primært for nyetablerede svineavlere.

Tidligt i perioden, omkring 1980, begyndte andelsslagteriernes sammenhold i den fælles salgsorganisation, ESS-FOOD, at knage. Gennem årtier havde ESS-FOOD været salgskanalen for alle andelssvineslagterier på det britiske marked. Dette var ganske rationelt begrundet i, at slagterierne var forholdsvis små og nogenlunde lige store. Det gav helt åbenbare fordele for alle at en fælles salgs- og marketingorganisation tog sig af salget og den fælles branding - Danish Bacon, som blev understøttet af en kostbar markedsføringsindsats.

Præludiet til splittelsen var planerne om oprettelse af ferskvarerterminalerne på hjemmemarkedet. Et prestigeprojekt, der omfattede hele den danske landbrugsandelssektor. Diskussionen om terminalerne skabte uro og uenighed, og ikke mindst modstand, i slagteribranchen. Det var dels det omfattende økonomiske engagement, som lå i terminalerne, der splittede. Men måske i endnu højere grad at især de større blandt slag-

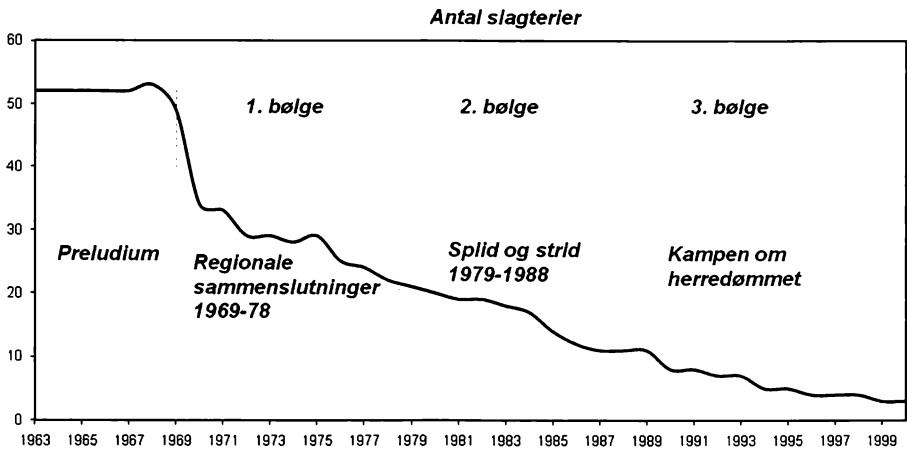
terikoncernerne opfattede planen som et langsigtet tilløb til etableringen af en national dansk koncern (Slagteriselskabet Danmark), orkestreret af brancheforeningen, Danske Slagterier.

Det er hævet over tvivl, at den anden fusionsbølge havde eskaleret interesseudsættelserne på eksportmarkederne og dermed udfordret samarbejdet i ESS-FOOD. De store sammenslutninger var nu blevet stærke nok til at ønske egne internationale salgsorganisationer og afsætningskanaler. Da samtidig fjernere markeder begyndte at spille en markant rolle, spillede det ind at ESS-FOOD traditionelt arbejdede på det britiske marked. De store kødkoncerner ønskede at arbejde mere globalt og på egne strategiske præmisser. Et eksempel var det hurtigt voksende japanske marked for udskæringer. I 1983-1984 opløstes samarbejdet i ESS-FOOD, da fem af de 16 tilbageværende slagteriselskaber i Danmark ønskede at forlade den fælles salgsorganisation. Et senere forsøg i 1988-1989, på at danne et slagteriselskab på basis af de tilbageværende medlemmer af ESS-FOOD strandede imidlertid, men det slagteriindustrielle landskab blev i perioden stærkt præget af dette opgør.

Tredje bølge, der fandt sted i årene 1989-2001, kan bedst karakteriseres som kampen om det nationale herredømme. Baggrunden for denne bølge var problemer inden for konserver- og forædlingsindustrien. Det store Tulip AmbA balancerede på kanten af en fallit, og cirka 10 % af råvaregrundlaget var i fare, da et stort antal svineproducenter deponerede deres leveringsforpligtelse til selskabet. Det blev startskuddet til en række store sammenslutninger, der skabte to dominerede slagterikoncerner Danish Crown og Vestjyske Slagterier. 1990'erne igennem var det disse to selskaber, Danish Crown og Vestjyske Slagterier, der udkæmpede krigen om dominans. Kampen bølgede også henover forædlingsindustrien, hvor det i 1990 etablerede nye Tulip International A/S fik en markant rolle.

Perioden var vidne til en fortsat markant stigning i produktionen af svinekød, der gik fra cirka 15 millioner svin om året i 1990 til godt 20 millioner i år 2000. Det var dels den hårde kamp om leverancerne og dels en konsekvens af tvivlsomme økonomiske dispositioner at antallet af slagterikoncerner blev reduceret til ovennævnte to.

Figur 5. Udviklingen i antallet af slagterier 1960-2000.

Kilde: Danske Slagterier

Teknologiudviklingen

Det blev strejft ovenfor, at strukturudviklingen gik hånd i hånd med opbygningen af et internationalt teknologisk førerskab, som netop forudsatte, at svineslagtningerne fandt sted i større enheder, hvor den nye teknologi kunne bringes til fuld udfoldelse. Et generelt træk var, at den nye teknologi var mere kapitalintensiv end tidligere tiders teknologi og dermed arbejdskraftbesparende. Den nye teknologi kunne tillige ses som en reaktion på øgede veterinærkrav, som i sig selv var en forudsætning for international succes, men den blev desuden en garant for leverings-sikkerhed – rette mængde i rette kvalitet til rette tid – og dermed varige kunderelationer.

Den internationale forarbejdningsindustri, som de danske slagterier leverede til, stillede krav til udskæringerne. De skulle være tilpasset kundens maskineri og teknik, og der arbejdedes kontinuert med denne problemstilling i de danske slagterier og branchens fælles forskningsinstitut, Slagteriernes Forskningsinstitut (grundlagt i 1954). En opskåret gris gik til forskellige markeder; for eksempel bacon til England, forskellige udskæringer til Japan og dåseskinker til USA. Det lykkedes at få fleksibiliteten kombineret med præcision i udskæringerne og derigennem at etablere en stærk konkurrencemæssig fordel. En fordel, som gav sig udslag i, at slagterierne til fulde kunne udnytte prissvingningerne på tværs af de betjente markeder og på den måde maksimere indtjeningen. Ikke mindst ESS-

FOOD opbyggede et effektivt markedsovervågningssystem. ESS-FOOD var tillige dygtige til at definere tekniske standarder inden for opskæringsteknologien, hvilket gjorde det vanskeligt for de internationale kunder (forædlingsfabrikker) at skifte leverandør (switchings-fordele). Da en række nye markeder blev åbnet i Østeuropa og Asien omkring 1990 stod danske svineslagterier således med en klar first-mover fordel. De besad en international salgsorganisation og et tilpasningsdygtigt produktsortiment.

At det lykkedes at erobre den internationale førerposition skyldtes ikke mindst Slagteriernes Forskningsinstitut, Med tiden blev instituttet ikke blot et nationalt, men et internationalt center med spidskompetencer i udviklingen af procesteknologi; mens produktudviklingen forblev hos de enkelte svineslagterier eller slagterikoncerner. Udover slagtingens teknologi forskedes der i transportteknik, fryse- og køleteknik, kvalitetsstyring og miljøvenlige metoder.

Instituttet ydede konsulentbistand til implementering af nye metoder i de slagteenheder, der som følge af de mange fusioner blev større og større. I samarbejde med kunderne blev der udviklet en lang række redskaber til skæring, udbening og så videre.¹⁹ Der blev endelig udviklet nye og mere effektive logistikker i kødproduktionen, som effektiviserede slagteprocessen og forbedrede arbejdsgangen radikalt. Tids- og arbejdsstudier var en del af dette arbejde i 1960erne, hvilket blandt andet resulterede i indførelse af nye lønsystemer med indbyggede incitamenter. I 1970erne var køletunnellen et af de fremskridt, som medførte betydelige gevinster, da den havde den dobbelte virkning, at kødet holdt sig bedre og arbejdsprocesserne kunne effektiviseres. Dette faldt tidsmæssigt sammen med de ret massive investeringer, der fulgte i kølvandet på den første og talmæssigt meget vigtige første fusionsbølge.

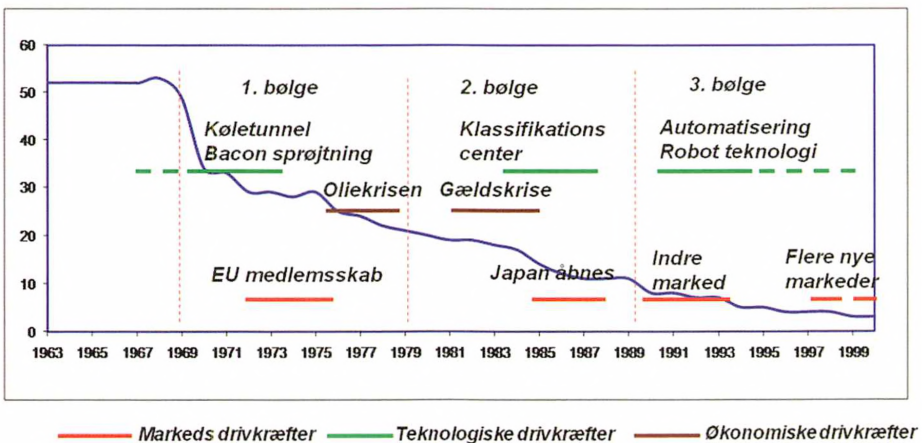
I samme periode stod Instituttet for flere gennembrud i baconproduktionen, hvor slagterierne til stadighed lagde vægt på at opfylde de britiske kunders krav så præcist som muligt. Der blev opfundet nye instrumenter til måling af kødkvaliteten, såsom spækkikkerten og kød/spæk måleren, der blev forløberen for mere avancerede og automatiserede kød/fedt målesystemer. De nye metoder slog igen igennem på økonomien, idet målingen af baconkvaliteten blev bestemmende for afregningsprisen til leverandørerne. Også baconsprøjtemaskinen var én blandt Instituttets mange opfindelser. Senere fandt en tilsvarende udvikling sted, da det amerikanske marked for dåseskinker udviklede sig positivt.

Det store bidrag til den tekniske udvikling i 1980erne var de såkaldte klassifikationscentre, som forbedrede de danske slagteriernes konkurrencefordele væsentligt. Klassifikationscentret var organiseret som en kar-

rusel, hvor kødet blev ført gennem flere stationer. Første station målte kødets anatomiske specifikationer, mens den anden målte kødets kvalitet (fedtindhold, tykkelse m.v. forskellige steder) og et EDB system konverterede al informationen til et enkelt mål: the lean meat percentage. Den sidste station stemplede de fire hovedudskæringer med kvalitetsstempler, herunder sådanne som krævet af EU. Fra 1987 havde samtlige danske slagtehus klassifikationscentre med en kapacitet på 420 svin i timen. Klassifikationscentrene erstattede tungt og monotont arbejde og med deres indførelse var automatiseringsprocessen kommet et langt skridt videre. De medførte at betalinger til leverandørerne blev mere præcise og pålidelige, ligesom de mange data kunne indgå i det enkelte slagteris Enterprise Resource Planning system.

Senere udviklinger har rettet sig mod de dele af slagteprocessen, der ikke er lette at automatisere, ikke mindst udbeningen; efterhånden er automatiseringen drevet så vidt, at der nu arbejder industrirobotter på slagtelinjerne.

Figur 6. Fusionsbølger, markedsforhold og teknologiudvikling.

Kilde: Strandskov (2011).

Konklusion og diskussion

Hundrede år efter, at andelsbevægelsen erobrede sin førende position i Danmarks valutaskabende industrier, skrev Mark Casson i 1998 i en afhandling om entrepreneurship i almindelighed:

...an entrepreneur whose vision of an industry encompasses every activity between raw material input and the distribution of the finished product has a strong incentive to integrate all the stages of production.

Den vertikalt integrerede forretningsmodel var netop helt central i udnyttelsen af de komparative fordele, Danmark nød på den tid. Bønderne oplevede ikke konflikter, ofte baseret på asymmetrisk viden, som de havde haft med privatslagterierne. Solidariteten spillede en rolle, når best practices skulle formidles blandt andelshaverne. Efter den sejrige kamp mod privatslagterierne og den politiske konservatisme var bevægelsen fuld af selvtillid. Bevægelsens visioner var ved at blive indfriet og fremgangen fortsatte i årtier.

Den vertikalt integrerede model blev redningen, da dansk landbrug blev truet på livet i 1950-1960erne. Det var netop det fælles ansvar og ejerskab, som lagde grunden til de fusioner, der betingede udnyttelsen af arbejdskraftbesparende ny teknologi og dermed til hvad der må betegnes som en hurtig strategisk respons. Dermed kom landbruget ud af indtjeningsklemmen bestående af høje faktorpriser og stadig faldende markedspriser på slagteriprodukterne. Oprettelsen og driften af Slagteriernes Forskningsinstitut var et yderligere eksempel på det samarbejdende

Røde pølser i Moskva! På russisk kaldes en hotdog en 'datskij', en dansker. Midt i 1990erne gik Steff-Houlbergs pølser med varmt brød. Foto: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup.

element i branchen. Men fusionerne tilførte også et stærkt konkurrenceelement. Efterhånden som slagteriselskaberne voksede fra at være mindre lokale enheder til at blive større regionale virksomheder begyndte de at konkurrere på de udenlandske markeder. Man stod så at sige sammen om råvarerne (inputsiden), men konkurrerede inden for halvfabrikata (svinekødsudskæringer) og færdigprodukter (dvs. på outputsiden). Dermed blev den traditionelle samarbejdsmodel erstattet med en co-opetition model, hvor man samarbejdede til trods bekrigede hverandre.²⁰

Selv den meget korte fortælling, der her er præsenteret, efterlader ingen tvivl om, at udviklingen siden 1960 har været drevet af skiftende økonomiske og tekniske udfordringer. Den første bølge var en reaktion på overskudskapacitet og øgede veterinære myndighedskrav og dermed forbundne ret omfattende investeringer i ny teknologi. Oliekrisen og den danske inflationære økonomi understøttede omlægningen mod mere kapitalintensiv produktion. Periodens faldende leverancer skærpede kampen om svinene og pressede afregningspriserne i vejret. Slagterierne var landet i en indtjeningsklemme.

Den anden bølge var i høj grad drevet af de konkurrerende regionale slagteriselskabers kapløb om at erobre de nye markeder, der dukkede op omkring 1980. De var nu blevet så store, at de hver især kunne håndtere ganske store investeringer i forbindelse med internationale markedsetableringer. Blandt de strukturelle konsekvenser var ESS-FOODs gradvise sammenbrud. I løbet af den tredje bølge blev branchen omstruktureret til et duopol med Vestjyske Slagterier og Danish Crown i skarp konkurrence. For hurtigt at opnå gunstige placeringer på de nye og lovende markeder voksede de to grupper fortrinsvis gennem fusioner.

Efter årtusindeskiftet er andelsbevægelsen på retur, ikke kun socialt, men også funktionelt. Tilbage er en dominerende slagterikoncern, én af verdens største. Der er ingen grund til at betvivle, at dens konkurrencemæssige forspring, især på teknologisiden, vil kunne fastholdes. Det kan være vanskeligt at få øje på andre væsentlige konkurrencemæssige fordele, og Danish Crown vil dermed komme til at minde om store spillere i internationale industrier. Værdikædeaktiviteterne vil i stigende grad blive spredt geografisk, understøttet af teknologioverførsel fra det danske hovedkvarter.

Afslutningsvis står to spørgsmål tilbage. For det første, ville udviklingen være forløbet væsentligt anderledes, hvis de private svineslagterier havde sejret i 1890'erne, sådan som det var tilfældet i andre lande? Og for det andet, hvis den integrerede model kan siges at have fungeret bedre end alternativerne, hvor meget skyldes så den bevægelse, som i slag-

teribranchen startede det hele tilbage i 1887? Var det primært et hårdt økonomisk skæbnefællesskab, som kaldte på vertikal integration, eller var det den romantiserede andelsbevægelses opbygning af social kapital, der gjorde udfaldet?

Den danske eksportsucces af svinekød på hovedmarkedet, England, tyder på, at den danske forretningsmodel faktisk var de konkurrerende overlegen. Holland og Irland ligger endnu tættere på det engelske marked, og de nordamerikanske konkurrenter tabte til trods for at udviklingen i transportomkostninger over perioden var i deres favør. Den integrerede forretningsmodel må antages at have bidraget til den indiskutable eksportsucces.

Om forretningsmodellen afgørende afhæng af andelsbevægelsens sociale egenskaber – det oftest anvendte begreb er her social kapital – er mere usikkert. Der er rigeligt med økonomisk rationelle argumenter for den integrerede model, og det kan ikke uden videre antages at den sociale kapital ikke var redundant.

Litteratur

- Drejer, A. Axelsen: *Andelsslagterier i Danmark 1887-1934*, 1937
- Drejer, A. Axelsen: *Andelsslagterierne gennem 75 år: 1887-1962*, 1963.
- Hansen, S. Aa: Økonomisk vækst i Danmark, bd. I-II, 1972 og 1974.
- Henriksen, I: Notesamling til dansk økonomisk historie siden 1870, Københavns Universitet, 2006.
- Kjærgaard, Niels m.fl.: *Den danske svinesektors samfundsmæssige betydning*, 2002.
- Pedersen, Erik Helmer, Jacob Jensen, Fleming Just og Lars Scheving: *De første hundrede år: Danske slagterier 1887-1987*, 1987.
- Pedersen, Kurt, Jesper Strandskov og Peter Sørensen: *P. W. Heyman*, 2005.
- Strandskov, Jesper: *Samarbejde, splittelse og sammenslutninger – svineslagteribranchen under forandring 1960-2010*, 2011.
- Sørensen, Peter og Kurt Pedersen: Limits to Scale and Scope. The Failure of a Danish Slaughterhouse Merger in 1890/91 i *Business History*, s. 49:5, 595-624, 2007.
- Thomsen, Birgit N: Andelsbevægelsen og kapitalisterne. Planen om et baconkartel 1890-91. *Festskrift til Povl Bagge*, 1972.
- Vahlun, Svend: *Slagteriernes Forskningsinstitut. Det første 45 år: 1954-1999*, 1999.

Noter

- 1 Forfatterne vil gerne takke en anonym referee for velgennemtænkte kommentarer, der har styrket artiklen.
- 2 Godsejer, etatsråd Edvard Tesdorpf nævnte på et indlæg på det Kgl. Danske Landbrugshusholdningsselskabs årsmøde i 1864 de store muligheder for udførsel af bacon til det engelske marked.
- 3 Birgit N. Thomsen (1972), Kurt Pedersen et al. (2005) og Peter Sørensen og Kurt Pedersen (2007).
- 4 S. Aa. Hansen. Økonomisk vækst i Danmark, vol. II, s. 209-10.
- 5 Danske bønder fastholdt deres frihandelsfilosofi blandt andet med den begrundelse at frihandel muliggjorde import af billigt landbrugsmaskineri. Det er tillige sandsynligt, at forfåtningskrisen umuliggjorde en politisk beslutning om indgriben. Henriksen (2006; 11).
- 6 Fra David Ricardos komparative fordele til Heckscher-Ohlins faktorproportionsteori. Nærmere referencer skulle være overflødige. Argumenterne kan findes i enhver lærebog i international økonomi eller udenrigshandel.
- 7 Det tyske rige indførte beskyttelsestold for landbrugsvarer og opdragelsestold - efter Friedrich Lists - opskrift for industriprodukter. En effektiv alliance mellem junkerne i øst og stålbaronerne i vest, kunne man sige.
- 8 Ingrid Henriksen (2006; 12)
- 9 Vor peer reviewer bemærkede, at USA's store markedsandel forekommer at være i modstrid med argumentet ovenfor. Her må man tage i betragtning, at den klassiske udenrigshandels-teori giver små lande mulighed for vidtstrakt specialisering, mens store lande ikke i helt samme grad drager fordele af de komparative fordele.
- 10 S. Aa. Hansen, Økonomisk Vækst i Danmark, Bind I, side 286
- 11 Begrebet dobbelt mark-up er behandlet i den industriøkonomiske litteratur. Se fx John Lipcynski et al. *Industrial Organization – Competition, Strategy, Policy*, Prentice-Hall 2009, side 521ff.
- 12 Strandkov og Pedersen: *Scandinavian Economic History Review*, 2001.
- 13 E. Cohn. Danmark under den Store Krig, 1926.
- 14 Sættes produktionen i 1914 til 100, faldt den til 87 i 1916, 65 i 1918 og 69 i 1920. S. Aa. Hansen, op. Cit., s. 14
- 15 S. Aa. Hansen, bind II, tabel XIII.4
- 16 Se hertil S. Aa. Hansen, op. Cit., s. 56
- 17 Joakim Lund. Hitlers spisekammer. Gyldendal 2005.
- 18 Fremstillingen bygger på Strandkov (2011), som minutøst gennemgår 46 sammenslutninger og sammenslutningsforsøg i slagteribranchen i perioden 1960-2010. I alt 80 slagteridirektører, bestyrelsesmedlemmer og andre nøglepersoner er blevet interviewet, og forfatteren havde uindskrænket adgang til alle arkiver. Monografien på godt 800 sider beskriver 30 realiserede fusioner og fire strategiske alliancer i branchen – samt 15 mislykkede fusionsforsøg. Det følgende er en ganske kortfattet og summarisk oversigt over de helt overordnede træk i den udvikling, der til syvende og sidst sikrede branchens overlevelse.
- 19 Se Vahlun (1999)
- 20 Begrebet co-opetition betegner virksomhedsrelationer, der dels bygger på konkurrence og dels på samarbejde. For eksempel hvis to bilfabrikker i fællesskab udvikler motorer. De samarbejder om udviklingsarbejdet, men konkurrerer om kunderne. Adam Brandenburger og Barry Nalebuff: *Coopetition: A Revolutionary Mindset that combines Competition and Cooperation*, Doubleday, N.Y., 1996 er hovedreferencen.

Da Århus blev vidensby

Erhvervsudviklingen 1990-2004

AF MICHAEL BRUUN OG JØRGEN FINK

På grundlag af et materiale, der omfatter omkring 200 århusianske virksomheders udvikling i perioden 1990-2004 opridses nogle hovedlinjer i den indflydelse, globaliseringen kunne få i en middelstor europæisk by. I artiklen gennemgås udviklingen på virksomhedsniveau for disse de mest betydningsfulde virksomheder, og der afsluttes med nogle pejlinger, som kan foretages på det grundlag. De 200 virksomheder omfatter ikke hele det århusianske erhvervsliv, men giver alligevel et bredt dækkende billede af udviklingen.¹

Indledning

Oprindeligt var de danske provinsbyer - i hvert fald de af dem, der indtil kommunalreformen i 1970 var købstæder – det naturlige og ubestridte økonomiske centrum i et opland. Det lokale marked havde de for sig selv, beskyttet som de var af den dårlige infrastruktur. De fleste lå ved havet og havde dermed gennem skibsfarten adgang til større markeder, men sejlskibe var langsomme, måtte ligge stille om vinteren og havde begrænset lasteevne. Det satte grænser for den økonomiske aktivitet, og selv de større købstæder var små. Helt frem til midt i 1800-tallet hørte Århus til de større købstæder, men den var langt fra den største by i provinsen.

Situationen ændrede sig, da dampkraften for alvor blev taget i brug fra sidst i 1840'erne. Jernbaner og dampskibe skabte langt bedre transportmuligheder og bandt byerne sammen i et net. De mange små isolerede lokalmarkeder rundt om købstæderne blev nu integreret til regionale eller nationale (landsdækkende) markeder. De større markeder skabte bedre muligheder for at udnytte den nye produktionsteknologi, og industrien begyndte at brede sig. Bearbejdningsgraden var gennemgående begrænset, og produktionen var råvaretung. Korn- og foderstoffer, dampmøller, brødfabrikker, bryggerier og vegetabilsk olie og margarine blev vigtige industrier. Der udviklede sig også en jern- og maskinindustri, som med tiden specialiserede sig i køleudstyr og jernbanemateriel som de vigtig-

ste brancher. Markedsstørrelsen blev begrænset af varernes beskedne holdbarhed og bærbarhed og af den forholdsvis omkostningstunge transport.

Jernbanerne og industrialiseringen skabte en ny dansk bystruktur, hvor de bedst beliggende købstæder fik økonomiske opgaver i forhold til de omkringliggende købstæder. Der opstod et byhierarki, hvor Århus, Odense, Ålborg og til dels Esbjerg udviklede sig til landsdelscentre. Århus blev fra begyndelsen af 1870'erne den største provinsby og nåede i 1940'erne op på et indbyggertal på over 100.000.

Efter 2. verdenskrig ændrede situationen sig igen. Bilismen og udbredelsen af køleteknikken til husholdningerne øgede mange varers effektive holdbarhed og bærbarhed. Det skabte basis for massemarkeder på et nationalt – og i stigende grad et overnationalt – niveau. Bearbejdningsgraden lå gennemgående højere, og udviklingen gik fra råvaretunge til videnstunge produktioner. Udviklingen tog yderligere fart, da IT gjorde det muligt at automatisere også de mere komplicerede produktionsprocesser, og gjorde det muligt at kommunikere samtidigt over hele kloden og overføre betydelige datamængder på kort tid. De nationale markeder blev nu i stigende grad integreret til kontinentale eller globale markeder. Det er en markedsudvikling – slagordsagtigt sammenfattet som globaliseringen – som bystrukturen må tilpasse sig parallelt med, hvad der skete, da jernbanerne skabte nationale markeder.

Globaliseringen har betydet en vældig udfordring til de bestående strukturer, og bystrukturens tilpasning er en igangværende proces. Den har skabt usikkerhed i mange byer, fordi forandringstakten er voldsom og retningen fortsat uklar. I nærværende artikel bliver processen fulgt med Århus som eksempel.

Det empiriske materiale, artiklen er baseret på, er imidlertid ikke tilvejebragt med henblik på en systematisk afsøgning af de centrale drivkræfter i udviklingen, og det er derfor ikke muligt at komme dybere ind på alle de områder, som fremhæves i den teoretiske litteratur. Her er der trods teoretisk forskellige udgangspunkter en samstemmende opfattelse af, at erhvervsudviklingen under den tiltagende internationalisering bliver bestemt af styrkeforholdet mellem modsatrettede kræfter.² Der er centripetale kræfter, der koncentrerer produktion og erhvervsliv i storbyer i vækstregioner, og der er centrifugale kræfter, der modvirker dem. Det ligger i teorierne, at det er de centripetale kræfter, der er de udfarende, og at koncentrationstendenserne kun begrænses, fordi de udløser reaktive kræfter, der aktivt prøver at modvirke koncentrationen. For en by af Århus' størrelse er de centripetale kræfter en ud-

fordring, der truer med at tømme byen for erhvervsaktivitet bortset fra den rent lokale. Interessen vil derfor samle sig om de reaktioner, der kan bremse en centripetal udvikling. Peter Maskell, der vel er den danske forsker, der grundigst har behandlet internationaliseringens påvirkning af erhvervsstrukturen, peger her først og fremmest på virksomhedernes muligheder for at foretage en markedsheterogenisering. Når internationaliseringen skaber stadig større markeder, kan der ligge en overlevelsesmulighed for virksomhederne i at identificere delmarkeder, hvor de kan erobre en konkurrencedygtig position, om ikke på anden måde så ved at de får dette delmarked for sig selv. Som faktorer, der kan bruges til en sådan heterogenisering, nævner han produkttilpasning, leveringssikkerhed, leveringshastighed og produktkvalitet.³ Hermed er han imidlertid inde på spørgsmålet om virksomhedernes valg af strategi, og det falder uden for hvad materialet til nærværende artikel kan belyse.

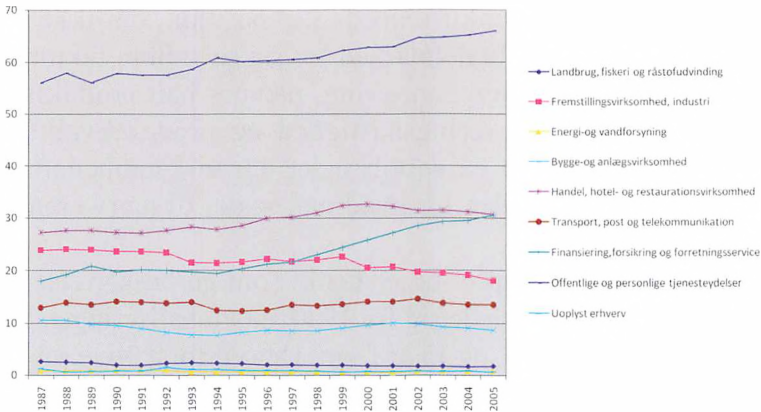
Den er i sit hovedsigte deskriptiv og er tænkt som en beskrivelse af hvordan byens erhvervsliv udviklede sig fra 1990, da globaliseringen for alvor begyndte at blive et begreb, og 15 år frem. Der vil først blive set på beskæftigelsesudviklingen, hvor hovedspørgsmålet var, om mængden af nye job kunne opveje tabet af gamle. Dernæst gennemgås udviklingen sektor for sektor med hovedvægt på forskydningen mellem industri og service. Det sker med omtale af, hvordan det gik en lang række af byens virksomheder, og med særligt henblik på, om de kunne bevare deres selvstændighed. Når der lægges særlig vægt på selvstændigheden, sker det ud fra en opfattelse af, at det er vigtigt for et lokalområde, at der findes et erhvervsliv, der føler et lokalt tilhør, og som vil engagere sig aktivt i lokalområdets udvikling, både økonomisk og kulturelt. Endelig rides nogle hovedlinjer op i lyset af de udfordringer, som globaliseringen skaber.

Beskæftigelsesudviklingen

Figur 1 viser jobudviklingen inden for de i alt otte hovedbrancher som Danmarks Statistik opererer med:

Figur 1 Beskæftigelses udvikling i Århus by i perioden 1987-2004 (1.000 jobs).

Beskæftigelse i antal 1000 jobs. Alle brancher

Kilde: Michael Bruun: På forkant af den globale erhvervsudvikling. Vækst i Århus 1990-2004. 2009

Det er kun udviklingen inden for den private sektor, der omtales i denne artikel, men til sammenligning indgår den offentlige sektors beskæftigelse også i figur 1 (den øverste kurve). Man kan se, at den offentlige sektor var langt den største, og at beskæftigelsen dér konstant var stigende. Den egentlige erhvervsstruktur havde i 1987 handel og fremstillingsvirksomhed som de to største sektorer, mens forretningservice, transport/kommunikation og byggeri udgjorde en mellemgruppe. I bunden rent beskæftigelsesmæssigt lå de to sektorer landbrug og forsyningsvirksomhed.

Frem til omkring 1993 bevægede de private sektorer sig nogenlunde parallelt, og beskæftigelsen var stort set uforandret. Men derefter skete der forskydninger. Forretningservice voksede og overhalede først fremstillingsvirksomhed i 1994 og dernæst i 2005 handel m.v.

Kurverne er selvfølgelig også mere eller mindre præget af den generelle konjunkturudvikling, hvor højkonjunktoren 1994-2000 endte med dot.com-krisen og en efterfølgende lavkonjunktur 2001-2003/2004. Det er i øvrigt byggeriet, der har den mest konjunkturfølsomme beskæftigelsesudvikling.

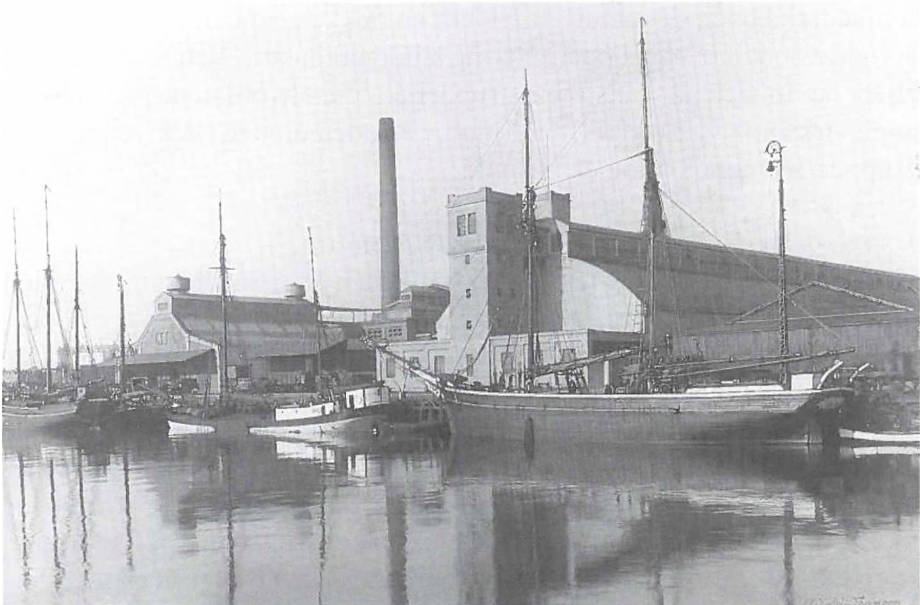
I den viste periode ændrede byen sig som sagt endeligt fra at være en industri- og handelsby til at være en by præget ikke alene af forretnings-service, men også direkte af videnbaserede virksomheder og institutioner. Det gjorde sig for så vidt også gældende i den offentlige sektor, der var domineret af undervisnings- og sundhedsområderne.

De enkelte sektorer

I det følgende gives en beskrivelse af de enkelte sektorer udvikling. Beskrivelserne udgøres af en række virksomhedshistorier, koncentreret om de virksomheder, der udgjorde rygraden i den pågældende branche. Derved opnås en meget bredt dækkende beskrivelse af forløbet.

Landbrug, fiskeri og råstofudvinding

Denne sektor omfatter de tidligere så dominerende primære erhverv. Ved periodens begyndelse udgjorde den imidlertid kun under 2 % af byens samlede beskæftigelse og det endda med vigende tendens. Området var

Aarhus Oliefabriks betydning for byen var meget stor og nåede sin forholdsmæssige kulmination i 1930'erne, hvor beregningerne viste, at de direkte og indirekte virkninger af virksomhedens aktivitet betød, at den var eksistensgrundlag for 1/3 af byens befolkning. Billedet viser havnefabrikken, som blev opført under 1. verdenskrig. Foto i Erhvervsarkivets billedsamling.

dog ikke uden en vis dynamik - specielt byens gartnerier med deres produktion af potteplanter samt frugt og grønt udviste væksttal.

Det kan måske virke overraskende, men sektoren bidrog – om end indirekte - også til byens forandring til vidensby. I 1972 etableredes således i Århus Landbrugets Rådgivningscenter med de danske landmænd som ejere (en brugerejet og brugerstyret forening). Centerets opgaver skulle være at rådgive den enkelte landmand om alt lige fra planteavl til husdyrhold, maskinudrustning og driftsøkonomi (i samarbejde med en række lokalcentre). Beskæftigelsen i centeret voksede støt i den aktuelle periode og var ved dennes slutning nået op omkring de 500 medarbejdere, hvoraf en stor del havde en videregående uddannelse bag sig.

Danmarks Statistik har registreret denne beskæftigelse – ikke under landbrug og fiskeri – men under offentlige og personlige tjenesteydelser (som en arbejdsgiver- og erhvervsorganisation).

Fremstillingsvirksomhed

Baggrunden for denne sektors beskæftigelsesmæssige tilbagegang i perioden og reducerede dominans er nedenfor beskrevet via en række virksomhedsskæbner, der naturligt falder i en række grupper, De traditionelle industrielle hovedgrupper, næringsmiddelindustri, metalindustri m.v. bliver her inddelt på tværs i fem grupper alt efter, hvordan de pågældende nøglevirksomheders udvikling forløb. Desuden omtales de nye industrigrupper, bioteknologi og elektronik.

1. Virksomheder, der lukkede helt ned i perioden

Til denne gruppe henregnes de virksomheder, hvor såvel administration (inkl. salg, marketing m.v.) som produktion i byen ophørte i perioden. Samtidig forsvandt det pågældende produkt/den pågældende serviceydelse helt fra markedet.

Århus Maskinfabrik var blevet grundlagt i 1925 og havde udviklet sig til en mellemstor nichevirksomhed, der producerede højkvalitets havnekraner. Anden generation havde overtaget virksomheden i 1954 og havde fortsat den stabile udvikling med produktion og salg af en fire - fem af de store kraner om året. I 1988 var virksomheden blevet solgt til en investorgruppe domineret af lønmodtagerkapital, og samtidig blev den omdannet til et aktieselskab, men bare fem år senere, i 1993 var det hele imidlertid slut. Virksomheden var ellers i fuld gang med at opføre en større fabriksbygning på havnen, og staben var udvidet. Desværre svandt virksomhedens ordrebeholdning ind til næsten ingenting. Allerede i 1991 blev

der indledt redningsaktioner, og i den forbindelse spillede en stor mulig ordre til Skt. Petersborg Havn en central rolle. Det lykkedes ikke trods store anstrengelser, som kommunen tog aktivt del i, og virksomheden måtte erklæres konkurs.

Den 1. april 1993, lige inden Århus Maskinfabriks endelige konkurs, blev firmaets nye fabriksbygning på havnen overtaget af Aarhus Flydedok, som også overtog maskinfabrikkens serviceaktiviteter.

Aarhus Flydedok blev oprettet i 1945 på grundlag af en større flydedok, som tyskerne havde efterladt i Korsør. Aarhus Flydedok startede med skibsreparationer, men efterhånden kom egentlige nybygninger også på programmet (kemikalieskibe). Virksomheden voksede op gennem 1950'erne og 1960'erne og havde i 1993 omkring 800–1.000 medarbejdere. Det var en af byens store arbejdspladser. Men i slutningen af 1990'erne kom også Aarhus Flydedok i alvorlige vanskeligheder, og igen var der tale svigtende ordretilgang kombineret med et russisk eventyr (nogle nybygninger til en russisk kunde, der ikke havde finansieringen i orden) samt et ejerskab, der via Dansk Erhvervsinvestering og Lønmodtagernes Dyrtidsfond delvis var præget af lønmodtagerkapital. I 1999 gik værftet konkurs og opløstes, idet dog en aftale med det danske søværn om vedligeholdelse af ubåde blev opfyldt via fortsættelsen af en lille selvstændig enhed. Den lukkede i 2007.

Korn- og Foderstof Kompagniet, KFK: I 1896 havde storkøbmænd i Århus og Randers etableret KFK. Et kornhandelsfirma der de følgende mange år voksede støt dygtigt ledet gennem krige, vekslende konjunkturer, forbud og kontrol. Virksomheden var således i 1980'erne, dvs. lige før periodens start et af Danmarks største private handelsforetagender med næsten 2.000 medarbejdere og med hovedsæde i Viby ved Århus. Virksomheden rådede på dette tidspunkt også over diverse fabrikker med produktion af blandt andet foderstofblandinger til landbrugets husdyr, men også til kæledyr. Blandt andre aktiviteter leverede KFK også gødningsstoffer, der importeredes fra Norsk Hydro. Sidstnævnte overtog i begyndelsen af 1980'erne aktiemajoriteten. Det skete i forbindelse med et større økonomisk opgør inden for gødningsbranchen.

I 2002 besluttede Norsk Hydro at sælge KFK og således sætte punktum for 106 års virksomhed. Ved salget blev virksomheden splittet op i en række delaktiviteter, der blev solgt hver for sig. Selve virksomheden forsvandt. Dette drastiske skridt kom efter et kort men dyrt, delvis mislykket forsøg på at ændre virksomhedens forretningsområde markant med henblik på at puste nyt liv i såvel indtjening som aktiekurs. Det er ikke klart, om Norsk Hydro havde en bestemt hensigt med opsplittningen,

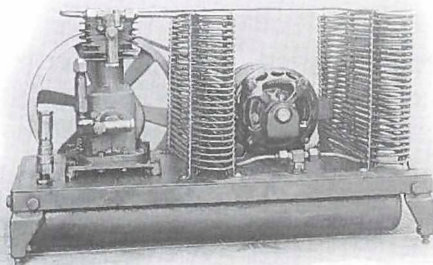
men firmaet ville tydeligvis ud af foderstof/grovvarebranchen for ikke at konkurrere med de mange kunder i branchen, som firmaet leverede til. Det eneste der overlevede i Århus var produktionen af petfood (foder til kæledyr), som blev overtaget af koncernen Vital Petfood.

FDB's fabrikker i Viby: Siden 1906 havde FDB drevet produktion i Viby af tovværk, sæbe, kemiske produkter, margarine og forskellige madvarer. Fra 1970'erne begyndte FDB imidlertid at centralisere og på længere sigt nedlægge produktionen. Centraliseringen foregik på nordisk plan, og indebar blandt andet, at den teknisk-kemiske produktion i 1976 blev overtaget af det fællesnordiske firma Nordtend. Men centraliseringen løste ikke problemerne, og virksomheden besluttede fremover udelukkende at satse på detailhandel, dvs. at produktionen derefter blev afviklet. Det sidste led, der forsvandt i Viby var margarinefabrikken, som blev lukket i begyndelsen af 1990'erne.

Danvalve /Danfoss Industrial: Danvalve blev startet i 1985 som et datterselskab til det lokale ikon, kølevirksomheden Th. Sabroe. Danvalve producerede ventiler og andre komponenter til industrikøleanlæg. I 1996 blev Danvalve overtaget af Danfoss koncernen og fik navnet Danfoss Industrial Refrigeration. Den blev tilknyttet Nordborg-virksomhedens automatik division, og Danfoss besluttede at koncentrere hele sin produktion af køleventiler i Århus. Virksomheden udvidede og havde i 2000 omkring 200 medarbejdere. Men nogle få år senere ændredes denne beslutning radikalt, og ved periodens slutning i 2004 var produktionen på vej ud af byen blandt andet til Kina og Brasilien/Mexico. I 2007 forlod de sidste fabrikken i Hasselager.

APV Nordic A/S (APV Pasilac)/Invensys APV: I 1987 blev den midtjyske systemleverandør Danish Turnkey Dairies (spin-off fra det hæderkronede ingeniørfirma Bruun og Sørensen)⁴ overtaget af det engelske ingeniørfirma APV (Aluminium Plant and Vessel Company Ltd.) som også i 1993 købte den århusianske producent af iscrememaskiner Technohoy, som dog hurtigt blev solgt videre til amerikanske WCB Ice Cream. Danish Turnkey Dairies blev til APV's Århus afdeling med knap hundrede medarbejdere og blev APV koncernens nordiske hovedsæde, samtidig med at projekteringen af mejerier, bryggerier m.v. fortsatte i Århus. I 1999 blev APV imidlertid en del af et endnu større engelsk ingeniørfirma under navnet Invensys med over 50.000 medarbejdere. En multinational koncern der leverede procesudstyr og systemløsninger primært til fødevarerindustrien. Efter et par år med underskud besluttede Invensys i 2002 at lukke helt ned i Århus og koncentrere sine danske aktiviteter om afdelingerne i Silkeborg, Kolding og Albertslund.

I mellemkrigstiden begyndte Thomas Ths. Sabroes Maskinfabrik at fremstille en ny type kølemaskine. Den blev fremstillet i serieproduktion og solgt under navnet Kryos. Den fandtes i forskellige størrelser. Billedet viser model 1927 beregnet til små proviantanlæg. Foto i Erhvervsarkivets billedsamling.

2. Flytning af såvel produktion som administration og udvikling

Fælles for alle disse virksomheder (primært fødevarer virksomheder) var, at de på et tidspunkt var blevet overtaget af en international koncern ofte med et hovedsæde langt fra Århus. I forbindelse med 1990'ernes kamp om markedsandele inden for netop fødevarerindustrien gennemførtes koncentrationer og nye fusioner, der var blevet nødvendige, hvis fødevarerindustrien som leverandør skulle kunne hævde sig i forhold til de stadigt stærkere detailhandelskæder. Det drejede sig om virksomhederne Danpo, Frisko Sol Is, Schulstad Brød, Ceres, Tulip samt Coca Cola.

Frisko Sol Is og Coca Cola: I slutningen af 1990'erne lukkede to af Århus' store produktionssteder for delikatesser, nemlig Coca Cola tapperierne og Frisko Sol Is. Sidstnævnte var et af den multinationale (hollandsk-britiske) koncern Unilevers produktionssteder for iscreme i Europa. Ved lukningen mistede Århus et par hundrede arbejdspladser. Århusafdelingen havde ellers omkring 1990 medvirket markant til udviklingen af en international succesrig innovation: den såkaldte magnumfamilie af ispinde med et specielt chokoladeovertræk (tykt og af høj kvalitet). Men lige meget hjalp det. Unilever lukkede sin produktion i Århus og koncentrerede sig om nogle få andre fabrikker i Europa.

En udvidelse midt i 1990'erne havde i øvrigt måttet opgives på grund af en forurenede nabogrund.

For Coca Cola tapperiernes vedkommende var det ejerne Carlsberg bryggerierne, der besluttede at flytte produktionen til det nye bryggeri i Fredericia. Coca Cola tapperiet i Århus var blevet oprettet et par år efter 2. verdenskrig med eneret vest for Storebælt. I 1980 var de to tapperier øst og vest for Storebælt blevet fusioneret under det fælles navn Dadeko, men i 1992 trådte så Carlsberg ind som hovedaktionær.

Schulstad Brød og Ceres: Ceres Bryggerierne blev fra starten i 1856 anlagt som et stort bryggeri, og det var det eneste af byens mange bryggerier, der overlevede. Det voksede op gennem 1900-tallet og blev en af byens dominerende virksomheder med flere hundrede medarbejdere. I 1989 dannedes Bryggerigruppen A/S som en fusion mellem Bryggeriet Faxe og Jyske Bryggerier (en fusion fra 1976 mellem Ceres i Århus og Thor i Randers). Hermed var Danmarks næststørste bryggerikoncern dannet - med hovedsæde i Faxe. Det fik betydning for den videre udvikling. I perioden 2000-2004 var Bryggerigruppens beskæftigelse nogenlunde konstant med omkring 1.000 medarbejdere, heraf de 350 i Århus. For Ceres hang den pæne udvikling sammen med en betydelig eksport til Italien. Bryggerigruppen skiftede i 2005 navn til Royal Unibrew. Som et led i rationaliseringen besluttede koncernledelsen at lukke produktionen i Århus i 2008 og koncentrerede produktionen i Odense og Faxe.

I 1970'erne og 1980'erne kom der en stærk koncentration af rugbrødsproduktionen i Danmark.

Vinderen af dette spil blev den københavnske producent Schulstad Brød (grundlagt 1917 og senere overgået til svenske ejere). Schulstad havde i 1980'erne overtaget brødfabrikken Magdalenemøllen i Brand, og efter at den konkurrerende brødfabrik Rutana havde måttet indstille produktionen, var den i begyndelsen af 1990'erne den eneste tilbageværende brødfabrik i Århus med cirka 80 arbejdspladser. På trods af en succesrig innovation, (markedsført som 'det gode brød') besluttede koncernen i 1997 at flytte byens produktion og administration til fabrikkerne i Pandrup og Holstebro. Igen var det kampen om markedsandele på et vigende marked, der spillede ind. Ligesom for Frisko Sol Is' vedkommende blev innovationen en salgssucces og gav ønsker om en lokal udvidelse, der dog viste sig umulig.

Tulip og Danpo: I 1990 var Tulip International blevet etableret som en af Europas største forædlingsvirksomheder (bacon, dåseskinker, pålæg, pølser). Der var tale om en sammenlægning af virksomhederne Nordmeat, Danepak, Tulip samt Århusvirksomheden Jaka. Sammenslutningen havde fået hovedsæde i Århus. I 1998 fik slagterigiganten Danish Crown fuldt ejerskab over Tulip International, hvilket efterfølgende blev styrket, da Danish Crown overtog Vestjyske Slagteriers forædlingsaktiviteter ved fusionen med Vestjyske Slagterier i 1999. I 2002 besluttede Danish Crown imidlertid at trække hovedsædet til Randers fra Århus, og i henholdsvis 2005 og 2007 lukkede firmaet også produktionen helt ned i Århus, der dermed havde mistet 5-600 arbejdspladser i branchen over 10-15 år.

For Danpo A/S, Danmarks største fjerkræslagteri med produktionssteder rundt om i landet, gjaldt en lignende historie. Ved periodens begyndelse havde Danpo sit koncernhovedsæde i Århus. De omfattende strukturrationaliseringer inden for dansk fødevarerproduktion i slutningen af 1900-tallet skabte imidlertid turbulens på området. Samtidig fik dansk fjerkræproduktion store problemer med salmonella og beslægtede sygdomsfremkaldende bakterier. Det medførte, at Danpo blev overtaget af det svenske landmandsejede Kronfågel Holding i 1995. I den forbindelse blev Danpos hovedsæde flyttet væk fra Århus til Farre ved Give. Århus var blevet endnu et fødevarerhovedsæde fattigere.

Det kan synes overvældende, at ikke mindre end seks forholdsvis store fødevarer virksomheder valgte helt at afvikle deres tilstedeværelse i byen (bortset fra lidt lagerkapacitet i nogle tilfælde). Det skete som led i den forstærkede kamp om markedsandele, som den voksende internationalisering har ført med sig med øget stordrift og udflytning af arbejdspladser til lavtlønsområder. Det er karakteristisk, at beslutningerne i alle seks tilfælde blev truffet uden for Århus.

Retfærdigvis skal det siges, at én stor fødevarer virksomhed har oprettholdt sit hovedsæde i byen. Det er Europas største mejeri, Arla Foods, som det nærmere vil blive beskrevet nedenfor.

3. Ændret status fra hovedsæde til filial

Degraderingen fra hovedsæde til filial var i visse tilfælde ledsaget af en flytning af en del af virksomhedens produktion og forskellige administrative aktiviteter. Følgende virksomheder vil som nøglevirksomheder illustrere denne type udvikling: Crisplant, Tetrapak Hoyer, Technohoy, Århus Stiftstidende, Elopak, Århus Oliefabrik, Danisco Ingredients (Grindsted Products) og T.C. Electronics.

Crisplant var blevet etableret i 1951 som en klassisk lokal iværksættervirksomhed (transportanlæg til fødevarer sektoren). I 1992 skiftede virksomheden ejere, idet den blev solgt til ledelsen (management buy-out). Alt tegnede lyst og lykkeligt, men efter kun fire gode år, gik det galt på grund af svigtende ordrer. Virksomheden blev solgt i 1999 til den engelske ingeniørkoncern FKI og efterfølgende opsplittet i to enheder: Kosan Crisplant (gasfyldningsanlæg) og FKI Logitex Crisplant (transportanlæg til lufthavne m.v.). Begge var stadig filialer af den engelske storkoncern FKI.

O. G. Hoyer og Technohoy gennemløb en tilsvarende udvikling. O. G. Hoyer (iscrememaskiner) var allerede i 1969 blevet overtaget af svenske Alfa Laval. I 1991 blev Alfa Laval overtaget af den endnu større, ligele-

des svenske koncern Tetra Pak og O. G. Hoyer blev nu til Tetra Pak Hoyer - en filial af en filial. I 1997 indledtes udflytningen af arbejdspladser til lavtlønslande, samtidig med at udvikling og salgsfunktionen styrkedes i Århus. Virksomheden Technohoy blev startet i 1991 som en protest spin-off fra O. G. Hoyer. Dens skæbne er beskrevet ovenfor.

Også for to af byens ældste virksomheder Århus Stiftstidende og Elopak gav perioden 1990-2004 store ændringer i ejerskab og produktion.

Ved periodens begyndelse havde Århus Stiftstidende stort set monopol på det lokale nyhedsstof. Det ændrede sig radikalt, da Jyllands-Posten i 1998 startede udgivelsen af tillægget JP Århus (samt midlertidigt JP København). Tre år forinden var Århus Stiftstidende nemlig blevet en filial af Jyllands-Postens primære konkurrent, Det Berlingske Officin, der på det tidspunkt i øvrigt var norsk ejet og siden blev engelsk ejet i 2005.

Jydsk Papirlager fra 1910 startede i 1967 en produktion af mælkekartoner efter det amerikanske patent Pure Pack. Virksomheden havde forinden skiftet navn til Schouw-packing. I 1987 overtog norske Elopak 50 % af aktiekapitalen. Fem år senere ændrede virksomheden navn til Elopak Danmark og var nu hovedleverandør af mælkekartoner til det danske marked. I 2006 blev virksomheden helt overtaget af norske Elopak og endnu en filial var dermed skabt.

Århus Oliefabrik og Grindsted Products begge to store producenter af fødevaringredienser mistede i perioden status som henholdsvis hovedcenter og hovedsæde.

Århus Oliefabrik var ligesom KFK en af byens store, gamle virksomheder. De var begge blevet etableret i slutningen af 1800-tallet, Oliefabrikken i 1871. Virksomheden var blevet en af byens dominerende arbejdspladser. I den her behandlede periode frasolgte oliefabrikken sin sojakage-produktion til det amerikanske firma Central Soya, som dog bevarede denne produktion i Århus som filial. I 2005 efter en del moderniseringer og et kortvarigt navneskift til Århus United fusionerede virksomheden med konkurrenten Karlshamn til ÅrhusKarlshamn. Hovedsædet flyttede til Malmø.

Tilsvarende gik det Grindsted Products (fødevaringredienser og enzymer). Virksomheden havde i 1951 flyttet sit hovedsæde og laboratorium fra Grindsted til Århus. Produktionen var forblevet i Grindsted. I 1959 var fødevarikoncernen Danisco så blevet ene-ejer af virksomheden, der dog fortsat centrerede produktion og udvikling af ingredienser i Århus og Grindsted. Det ændrede sig i løbet af perioden, idet koncernen her valgte hovedsageligt at satse på netop ingredienser og enzymer. Det skete blandt andet via opkøb af udenlandske producenter i henholdsvis

Californien og Finland. Samtidig med købet af finske Cultor Food Service i 1999 rykkede det administrative center for fødevaringredienser og enzymer til København.

Den sidste af de her nævnte industrivirksomheder, som falder i denne kategori, er den spændende elektronik virksomhed T. C. Electronics. T. C. Electronics er endnu et eksempel på den klassiske iværksætterhistorie. Her med to teknologiske iværksættere, der startede i 1976 med at udvikle elektronisk udstyr til lydbehandling - først til eget brug. Trods teknisk succes gik firmaet konkurs i 1989, men blev reddet i to omgange - sidste gang i 1993 med en management uddannet medinvestor som økonomisk redningsmand og ny leder. I 1998 blev T. C. Electronics årets vækstskaber i Midt- og Østjylland og var nu blevet et internationalt førende firma inden for digital signalbehandling (blandt andet lyden til storfilmen Titanic blev lavet på udstyr fra T. C. Electronics). Efter et mislykket forsøg på at udvide i Århus (en lokalplan kom i vejen) udvidede virksomheden i England blandt andet via opkøb. I 2002 dannedes så koncernen T. C. Group med hovedsæde i England.

De otte beskrevne virksomhedsskæbner illustrerer igen en af periodens dominerende tendenser inden for industriens internationalt konkurrerende hovedgrupper: Kampen om markedsandele og ønsket om stordriftsfordele og betydelige omkostningsreduktioner. I alle de nævnte beskrevne tilfælde ændrede den århusianske virksomhed sin status til nu kun at være en ren filial under en større koncern med hovedsæde langt fra byen. Det var dårligt nyt for byens erhvervsfremmeoperatører med deres ønske om en så positiv udvikling af beskæftigelsen som muligt. De afgørende beslutninger om de pågældende virksomheders fremtid blev nu truffet i koncernhovedsæder andre steder. Nye teknologiske og forretningsmæssige muligheder eller trusler kunne hurtigt gøre den lokale virksomheds aktiviteter uinteressante med lukning eller flytning som resultat. De tidligere nævnte forløb omkring lukningerne af KFK, Frisko Sol Is, Coca Cola tapperierne, Schulstad brød samt Ceres bryggerierne var eksempler på denne effekt.

4. Virksomheder med markant styrkede aktiviteter også lokalt

Følgende virksomheders udvikling bidrog til, at industriens beskæftigelsesmæssige tilbagegang trods alt ikke blev værre end de cirka 18 %, som fremgår af figur 1: Arla Foods, Cotas Computers (Vestas), Lindberg Optik og Jyllands-Posten.

I 1988 skiftede Mejeriselskabet Danmark (hovedsæde i Århus siden 1974) navn til det internationale MD Foods - en koncern (mælk, ost, smør

m.v.) med over 6.000 ansatte og en milliardomsætning. Koncernen var siden 1970 opbygget gennem en række fusioner mellem flere mindre danske mejeriselskaber. I 1990 var der to store mejeriselskaber i Danmark nemlig MD Foods (nr. 1) og Kløver Mælk (nr. 2). De to selskaber havde i 1992 nødtvunget etableret et udstrakt produktionssamarbejde, men konkurrerede alligevel salgsmæssigt på livet løs. Det ophørte i 1999, da MD Foods og Kløver Mælk fusionerede med MD Foods som det fortsættende selskab. Med den efterfølgende fusion i 2000 med Sveriges næststørste mejeriselskab Arla (igen med MD Foods som det fortsættende selskab, nu under navnet Arla Foods) blev selskabet Europas største mejeriselskab og det med hovedsæde i Århus. Et efterfølgende forsøg i 2005 på en fusion med det hollandske mejeriselskab Campina mislykkedes. Her var ellers hovedsædets placering i alvorlig fare, idet det blev vedtaget under fusionsforhandlingerne, at det kommende hovedsæde skulle ligge i København.

Det skal tilføjes, at den beskæftigelse, som Arla bidrog med i Århus i perioden, primært lå inden for det administrative og forretningsudviklende felt. Selve produktionen foregik på mejerier rundt omkring i Danmark og senere også i Sverige – heraf kun en beskedent del i Århus. Det var med andre ord de videnbaserede jobs, der blev placeret i Århus. År 2000 havde Arla Foods således en beskæftigelse på i alt cirka 820 i byen fordelt på 550 i hovedsædet, 220 på Brabrand mejeri samt 50 i forsøgs- og udviklingscentret i Brabrand. Der var altså kun cirka 220 jobs i produktionen ud af i alt 820 jobs. (Koncernens beskæftigelse var i alt cirka 4.000 medarbejdere i moderselskabet - et tal der med diverse datterselskaber øges til cirka 14.000 globalt).

Forløbet minder noget om udviklingen omkring slagterigiganten Danish Crown og datterselskabet Tulip International med den forskel, at Tulip Internationals hovedsæde flyttede fra Århus til Randers. Desuden lukkede slagterierne også deres kødforarbejdning (Jaka) i byen ned i to omgange.

For Cotas Computers vedkommende var det også en fusion, der medførte en markant styrket position i Århus. Men her var det fusion med et udenbys selskab, nemlig vindmøllefabrikken Vestas, der overtog Cotas Computers. Cotas Computers (Technology) var blevet etableret i 1979 – endnu en klassisk iværksætterhistorie, denne gang med Jydsk Teknologisk Institut som modervirksomhed. Allerede i 1987 leverede Cotas Computers sine første computerstyringer til vindmølleindustrien. Det blev til flere, og i 1999 overtog Vestas helt Cotas Computers (med lidt over 100 medarbejdere). I 2003 blev det til en regulær fusion med Vestas

Wind Systems som det fortsættende selskab. I 2007 opførte Vestas Wind Systems et 18.000 m² stort udviklingscenter i Århus, der skulle kunne rumme op mod 500 udviklingsjobs. I 2011 flytter den store vindmølleproducent så sit hovedsæde til Århus. Alt sammen et resultat af Århus' evne til at stille vidensressourcer til rådighed fra ingeniørhøjskole og universitet (Aarhus School of Engineering).

Jyllands-Postens udvikling er også en af periodens succes historier om end mere betinget end Vestas og Arla. Avisen var blevet grundlagt i 1871 og gennemløb de næste mange år en bevæget historie. Perioden 1990-2004 blev præget af to markante tiltag, nemlig etableringen i 1998 af tillægget JP Århus (og JP København) samt fusionen i 2002-2003 med Politikens Hus til koncernen JP/Politikkens Hus A/S. Det var en klar økonomisk styrkelse af avisen i kampen med blandt andet det Berlingske officin.

I sammenligning med ovenstående var Lindberg Optik en mere entydig beskæftigelsesmæssig gevinst for byen. Den var blevet startet af en lokal optiker i 1985 med en produktion af det revolutionerende letvægtsbrillestel AIR Titanium (efter flere års materiale tekniske undersøgelser).

Det blev navnlig i perioden 1990-2004, at virksomheden udviklede sig stærkt, idet den gik fra en beskæftigelse på 13 medarbejdere i 1992 til over 300 otte år senere. De fleste ansat i produktionen.

Samtidig bevarede virksomheden sit lokale ejerskab.

5. Virksomheder der i perioden bevarede deres selvstændighed, produktion og lokalisering uændret

De tre fødevarer virksomheder Carletti (chokolade), Frima Vafler (vafler til iscreme), samt Defco Foods (kødpålæg m.v.) er eksempler på en sådan status quo. Alle tre er mellemstore virksomheder (80-150 medarbejdere), der havde held til at klare sig i den hårde konkurrence med velkendte produkter. Carletti som den suverænt ældste stammede helt fra 1918, hvorefter fulgte Frima Vafler fra 1958, mens Defco Foods kom til i 1982. Carletti og Frima Vafler var i øvrigt ved periodens udgang tilknyttet samme holdingselskab, Givisco A/S.

Også producenten af kyllingeslagterier, familiefirmaet Linco Food Systems, og af mobile kransystemer, Højbjerg Maskinfabrik klarede sig nogenlunde uændret igennem perioden, hvor de var nogle af byens største virksomheder med flere hundrede ansatte hver.

Hertil hører også forsvars- og elektronikvirksomheden Terma, en iværksættervirksomhed fra 1945, der efter et begivenhedsrigt forløb leverer overvågningssystemer til såvel militæret som det civile marked. Hertil kommer deltagelse i diverse rumforskningsprogrammer. Terma

havde i perioden 1969-1980 en række skiftende ejere, men har fra 1980 hørt under Thomas B. Thriges Fond i Odense. Terma har selv erhvervet en virksomhed (CRI) i Birkerød i 1997 og Per Udsens virksomhed i Grenå i 1998 og oprettede i 2004 en afdeling i USA, så i én forstand er den en koncern med hovedsæde i Århus, og i en anden forstand er den en virksomhed ejet af en fond i Odense. Den afgørende indflydelse – forstået som retten til at sælge eller lukke virksomheden ligger under alle omstændigheder uden for Århus.

To områder repræsenterede helt nye forretningsmuligheder inden for industrien. Det var bioteknologi og elektronik

6. Periodens små bioteknologiske virksomheder

De fire små bioteknologiske virksomheder Danish Myo Technology (fra 1986), DNA Technology (fra 1992), Loke Diagnostics (fra 1997) samt Unisense (ligeledes fra 1997) minder i deres udvikling i perioden meget om hinanden. Alle blev de etableret med et idegrundlag baseret på en kommercialisering af know-how opnået via forskning på Århus Universitet, henholdsvis Århus Universitetshospital. Den nære tilknytning til disse institutioner bevarede via arbejdet med muskelanalyser, DNA-molekyler, diagnosticeringsudstyr, mikrosensorer m.v. I betragtning af virksomhedernes udvikling og status ved periodens udgang lignede de bestemt ikke vækstvirksomheder med deres tilsammen under 50 medarbejdere i 2004 og begrænsede markedspotentiale. Fra politisk side var der store forventninger til bioteknologi, og virksomhederne fremstår som endnu nogle eksempler på politikernes ”bio-darlings”, der ikke ville vokse, men bioteknologi er endnu så ny, at der vil kunne vise sig vækst- og udviklingsmuligheder, som ikke kan forudses i dag.

7. Elektronik og Pc'er

Scanvægt havde ved periodens slutning udviklet sig til en af byens store teknologisk avancerede virksomheder med omkring 225 medarbejdere (ultimo 2004). Scanvægt var blevet etableret i 1932 som en traditionel vægtfabrik med fødevarerektoren som hovedmarked. I 1978 introduceredes et innovativt intelligent sorteringssystem, som blev et af virksomhedens centrale produkter. Familieejerskabet kom imidlertid under pres fra midten af 1990'erne og sluttede i 2006, hvor virksomheden blev solgt til den islandske koncern Marel.

Denne delbranche indeholder også en række virksomheder med direkte tilknytning til computerteknologien, herunder de personlige compu-

tere. Således blev IT-virksomheden Memory Card Technology etableret i 1992. Den lavede supplerende hukommelseskort til blandt andet IBM's pc'er. Virksomheden voksede eksplosivt og havde allerede otte år efter starten over 250 ansatte (noget Scanvægt havde været 50 år om at opnå). I 2000 brast IT-boblen imidlertid, og prisen på de såkaldte integrerede kredse faldt kraftigt. Det knækkede virksomheden, der efter et salg til amerikanske Dataram endte med at blive lukket 2005.

Four Leaf Technologies leverede også komponenter til computere og computernetværk. Den var etableret 10 år før Memory Card Technology, men voksede langsommere (106 medarbejdere i 2004), selvom den i 2002 blev kåret som årets danske 'entrepreneur of the year'. I 2004 blev virksomheden solgt til den franske it-distributør Logix.

En tilsvarende skæbne overgik IT-virksomheden Telebit Communications, der var et spin-off fra Jydsk Telefon, etableret i 1992 for at udnytte den store know-how, som var blevet skabt i et samarbejde mellem Jydsk Telefon og Regnecentralen (det danske IT-ikon) om udvikling af det pakkekoblede netværk PAX-Net, en forløber for internettet. I 1999 blev Telebit Communications købt af den store svenske telekoncern L. M. Ericsson, som var interesseret i det lille firmas internationale ekspertise inden for internetprotokoller og trådløs kommunikation. Virksomheden blev efterhånden en ren teknisk afdeling i den store koncern og havde ultimo 2004 cirka 100 medarbejdere. I 2008 blev det så den finsk-svenske IT-koncern Tieto (Enator), der overtog ejerskabet, og medarbejderstaben blev i 2009 mere end halveret. Teleindustrien havde det svært.

At være et lille firma i pc-branchen var ikke overraskende svært. I slutningen af 1980'erne var de to små århusianske producenter af pc'er (hardware), Amitech og Blue Line blevet etableret på klassisk iværksætter vis. Amitechs beskæftigelse kulminerede omkring 2002 (på det tidspunkt Danmarks største producent af pc'er) med cirka 70 medarbejdere. Ved udgangen af perioden var dette tal faldet til 50. Virksomheden var på det tidspunkt på vej over i produktion af ren underholdningselektronik. Blue Line, der satsede på pc'er til industrielt brug, løb ind i økonomiske vanskeligheder og måtte samtidig neddrose fra 30-35 medarbejdere til under ti.

Energi og vandforsyning

Denne sektor var beskæftigelsesmæssigt langt den mindste med beskedenne 600-700 jobs. Alligevel var den betydningsfuld for stort set alt, hvad der ellers foregik.

Derfor skal andelsselskabet NRGi's udvikling i perioden kort omtales. NRGi blev dannet som et andelsselskab i 2000 ved en fusion mellem de kommunale el-selskaber fra Århus, Ebeltoft og Grenå samt det lokale energiselskab ARKE. NRGi blev etableret som resultatet af den daværende regerings ønske om at privatisere og liberalisere hele den danske el-sektor. Det betød, at NRGi efterfølgende valgte at ekspandere uden for sit oprindelige forretningsområde og engagerede sig i såvel detailhandel som el-installationsforretninger blandt andet via opkøb af el-installationskæden ELCON med næsten 300 medarbejdere. Endelig etablerede NRGi datterselskaberne NRGi Fibernet A/S samt Wupti.com.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Byggesektoren var den femtestørste i Århus, hvad angår jobskabelse. Den oplevede en vis koncentration blandt virksomhederne. Allerede ved periodens start var en række af byens større entreprenørvirksomheder blevet afdelinger i nationale eller internationale koncerner. For disse gjaldt nu, at de i perioden gennemlevede en række ejerskifter eller fusioner, der medførte, at koncernhovedsæderne ofte rykkede længere væk fra Århus. Det gjaldt de lokale afdelinger af Rasmussen og Schiøtz, Højgaard og Schultz, H. Hoffman og Sønner, C. G. Jensen, Semco Danmark samt ISS Securitas plus Falck (der af Danmarks Statistik regnes til denne sektor).

I begyndelsen af 1990'erne flyttede Rasmussen og Schiøtz en del aktiviteter fra Århus til Kolding, da firmaet havde valgt Kolding som center for aktiviteterne i Vestdanmark. Men samtidig købte firmaet det 150 mand store lokale entreprenørselskab Thomassen og Eliassen og var således stadig markant til stede i Århus. I 1996 købte den svenske storkoncern NCC det danske Rasmussen og Schiøtz, hvis århusianske afdeling blev en endnu mindre brik i den ny ejerkoncern.

Også Højgaard og Schultz samt H. Hoffmann og Sønner havde ved periodens start store afdelinger i Århus. I 2000 overtog den norske koncern Veidekke så H. Hoffman og Sønner, der blev til Hoffman A/S. I 2001 fusionerede Højgaard og Schultz med Monberg og Thorsen til MT Højgaard. Ved periodens udgang beskæftigede de to Århus-afdelinger 700-800 medarbejdere tilsammen.

Den sidste af de store spillere på det danske entreprenørmarked, Skanska, fyldte ved periodens udgang kun forholdsvis lidt i Århus (cirka 70 medarbejdere). Før 1998 hed firmaet C. G. Jensen (dog ejet fra 1961 af svenske Skanska), men skiftede navn til Skanska Jensen og senere i 2000 til Skanska Danmark.

De fire store, dominerende entreprenørselskaber H. Hoffman og Søner, Rasmussen og Schiøtz, Højgaard og Schultz samt Monberg og Thorsen var alle blevet etableret i tiden mellem 1. og 2. verdenskrig eller endnu tidligere. Det skete i København og var præget af miljøet omkring Den polytekniske Lærestanstalt. Afdelingerne i Århus blev derfor født som filialer med den dertil hørende sårbarhed.

Falck og ISS Securitas, begge med store afdelinger i Århus, blev via en række fusioner indbyrdes samt med de engelske vagtselskaber Group 4 og Securicor dels til et nyt Falck, ejet af en kapitalfond, dels vagtselskabet G4S (Group4 Securicor) med hovedsæde i London. Samtidig blev el-installationsfirmaet Semco Danmark i 1996 en del af den svensk-norske koncern Bravida, som så i 2004 samlede sine aktiviteter i Århus i et større domicil. I 2006 blev Bravida ligesom Falck overtaget af endnu en kapitalfond.

Parallelt med udviklingen hen imod filialer af store og ofte fjerne koncerner omfattede perioden også en udvikling hvor enkelte lokale koncerner voksede op. Det gjaldt virksomheder som Per Aarsleff, Jorton/Hustømmerne samt EL:CON.

Såvel Per Aarsleff som Jorton manifesterede sig i perioden som stærke landsdækkende virksomheder med et rodfæstet hovedsæde i Århus. Per Aarsleff havde blandt andet deltaget i de store brobygningskonsortier omkring Øresundsbroen og Store Bælt, hvortil kom at virksomheden videreudviklede en opgravningsfri metode til renovering af kloakrør (den såkaldte strømpemetode).

Jorton havde allerede i 1970'erne og 1980'erne markeret sine ambitioner om at være en landsdækkende murer- og entreprenørvirksomhed ved at oprette en række afdelinger rundt om i landet. I 2001 gennemførtes en tilpasning af koncernstrukturen med oprettelsen af et holdingselskab, der også kom til at eje en anden af byens kooperative virksomheder nemlig Hustømmerne.

Fra en beskeden lokal el-installationsforretning voksede EL:CON i løbet af perioden op til en landsdækkende koncern med hovedsæde i Århus. Den blev som sagt i 2004-2005 købt af NRGi og havde på det tidspunkt 240 medarbejdere, heraf de 150 i Århus.

Byggebranchen bestod herudover af et stort antal små virksomheder, der oftest kun betjente et meget lokalt marked.

Handel samt hotel- og restaurationsvirksomhed

I hele perioden var denne sektor den næststørste med hensyn til at skabe

beskæftigelse, kun overgået af offentlige og personlige tjenesteydelser, der jo var i en klasse for sig. I 2005 mistede branchen denne status, idet den blev overhalet af vidensbranchen forretningservice. I det følgende vil kun branchens handelsvirksomheder blive behandlet. Det drejer sig om engros- og agenturhandel samt detailhandel. Virksomheder registreret inden for engroshandel havde dog ofte en betydelig produktion og dertil svarende teknologisk know-how.

En gros- og agenturhandel

Her falder de omtalte virksomheder i fire grupper: tøj, fødevarer, elektronik og diverse:

1. Tøjfirmaerne. I begyndelsen af 1990'erne kom de to tøjfirmaer i Århus, Hummel (sportstøj, startet i Hamburg i 1927) og Red and Green (fritidstøj, startet i Århus 1983) i økonomiske vanskeligheder, men midt i 1990'erne vendte billedet. Hummel var da flyttet fra Skanderborg til Århus, et rekonstrueret Red and Green den modsatte vej. Samtidig var en række nye firmaer blevet etableret. Det drejede sig om Vila (tøj til modne kvinder), Blues Original (i første omgang herretøj) samt Sisters Point (pigetøj - køb, brug og smid væk). Senere kom firmaerne Metropol og Contrast Kids også til.

Tøjet produceredes for en stor dels vedkommende i Østen eller Øst-europa - dvs. havnen blev en vigtig del af virksomhedernes logistik. Umiddelbart kunne denne udvikling ligne starten på en egentlig tøj-klynge i Århus. Dette er senere blevet forstærket i 2007, hvor den globale tøjkoncern Bestseller besluttede at oprette et større forretningscenter på Århus Havn.

2. Fødevarer og grønt. Periodens hovedbegivenhed inden for denne delbranche var dramaet omkring GASA. Andelsselskabet Gartnernes Salgsforening var blevet etableret i 1929 i Århus og havde udviklet sig til en landsdækkende grossist- og auktionsvirksomhed for frugt, grønt og blomster (fra 1963 med navnet GASA). I 1994 blev virksomheden op-splittet i to. En for frugt og grønt og en for det store marked for blomster (potteplanter). I 2000 dannedes så GASA Group, en koncern for salg af blomster og med hovedsæde i Århus. Den flyttede i 2004 til Odense og GASA blomster i Århus degenererede til en filial. GASA Nord Grønt (den mindste af de to oprindelige GASA Århusvirksomheder) havde dog fortsat sit hovedsæde i Århus.

Af øvrige virksomheder skal nævnes Hansen Gruppen (ost, fra 1899), Plantas (potteplanter, fra 1979), Tamaco (kødgrossist, fra 1963). For disse virksomheder gjaldt, at perioden ikke gav de store ændringer. Ved periodens udgang var de stadig ejet af iværksætteren selv eller hans familie. Beskæftigelsesmæssigt havde Plantas og Tamaco mest vind i sejlene (i alt cirka 150 ansatte ultimo 2001).

3. Elektronik. Ser vi på IBM's udviklingsforløb i Århus, er der ingen tvivl om, at afdelingen her har haft stor betydning for byens erhvervsudvikling inden for edb (it, itk). Det gælder helt fra computerens barndom, hvor IBM etablerede sig i Århus i 1951 og frem til i dag (2010). Da IBM i løbet af 1990'erne drejede over i retning af ren servicevirksomhed, satte de igen en del af dagsordenen i Århus ved at købe dels Mærsk Data i 2004 og dermed de to århusianske IT-virksomheder LEC (Landbrugets Edb Center) og Accure (sundheds-IT) dels EDB-Gruppen med en stor afdeling i Århus. I begyndelsen af 1990'erne var salget af pc'er i øvrigt blevet en stor succes (blandt andet på grund af IBM's tøven) for den århusianske iværksættervirksomhed Dana Data, der medio 1990'erne kom op på flere hundrede medarbejdere. De er næsten væk i dag.

Detailhandel

I denne hovedbranche beskrives kun hovedsæderne for butikskæder og supermarkedskæder og ikke de enkelte butikker og udsalgssteder. Hvad angår hovedsæder, må Århus i øvrigt siges at have fået sin ikke helt lille andel af udviklingen først med Dansk Supermarked og senere med Jysk (sengetøjslager).

Allerede i 1960 var Jydsk Supermarked blevet etableret og havde åbnet den første Føtex butik i Århus. Omkring 20 år senere bestod virksomheden, der nu hed Dansk Supermarked og havde A. P. Møller koncernen som medejer, af hele fire kæder/aktieselskaber. Det drejede sig om: Bilka A/S, Føtex A/S, Netto A/S samt administrationsselskabet Dansk Supermarked A/S. I begyndelsen af perioden etablerede Dansk Supermarked sig i England og Tyskland, senere kom Polen og Sverige til. 15 år senere, ultimo 2004, var Århus således hjemsted for en koncern med 30.000 medarbejdere på verdensplan.

Historien om Jysk Sengetøjslager minder en del om historien om Dansk Supermarked - blot forskudt i tid. Jysk Sengetøjslager åbnede sin første butik i 1979 i Århus - næsten tyve år senere end Jydsk Supermarked. Allerede i 1984 begyndte Jysk Sengetøjslager at ekspandere i udlandet, og i

2002 valgte koncernen at samle sine hovedsædeaktiviteter i Århus. Samtidig blev virksomheden nr. 2 i konkurrencen 'World entrepreneur of the year'. Der var nu tale om en butikskæde tæt på de 1.000 forretninger og 8.000 ansatte på verdensplan.

I 1996 valgte den tyske varehuskæde (byggemarkeder) Bauhaus at placere sit skandinaviske servicecenter i Århus. På det tidspunkt havde Bauhaus været i Danmark i otte år. Bauhaus' historie (etableret i 1960 i Mannheim) var en tysk udgave Jysk Sengetøjslagers historie.

Transportvirksomhed, post og tele

Byens transportvirksomheder (land-, skibs-, lufttransport)

Hvad angår landtransportvirksomhedernes udvikling i Århus faldt den i perioden i fire dele:

For det første satte udviklingen omkring DSB i Århus sit præg her. Arriva overtog i 2003 togdriften fra DSB på en stor del af det østjyske og midtjyske banenet. Samtidig styrkede DSB sin togvedligeholdelse i Århus gennem etableringen af et klargøringscenter for den italienske togproducent AnsaldoBredas IC 4 tog. Det var dog kun en beskedent aktivitet sammenlignet med den, der indtil begyndelsen af 1990'erne var foregået på DSB's centralværksteder ved banegården. Endelig solgte DSB sin stykgodsforretning til Århus-virksomheden Viktor Sørensen, som dermed blev den største vognmandsforretning i Danske Fragtmænd.

For det andet blev andelsselskabet Danske Fragtmænd etableret i Århus i 1990 blandt andet med udgangspunkt i Århus Fragtmandscentral fra 1933. Ideen med Danske Fragtmænd var at opbygge et landsdækkende netværk bestående af en række fragtterminaler betjent af netværkets ejere - de lokale fragtmænd. Dette initiativ hang sammen med en liberalisering af transporterhvervet i 1989.

For det tredje lukkede store transportører som Samson Transport (1997) og DFDS Transport Group (2007) ned i Århus. Det skyldtes, at begge transportfirmaer var blevet overtaget af det fremadstormende københavnske transportfirma DSV (De sammensluttede Vognmænd fra 1976), der så i 2007 besluttede at koncentrere sine aktiviteter omkring to centre - et nyt i Ringsted samt et eksisterende i Horsens.

Endelig som den fjerde del af udviklingen omkring byens landtransportører, havde en række selvstændige vognmandsforretninger (ofte med flere hundrede ansatte og med hjemsted i Århus' omegn) udviklet sig kraftigt. Det drejede sig om firmaer som Frode Laursen, EKV samt 3V Transport, som havde specialiseret sig i transport af henholdsvis

dagligvarer, byggematerialer, foder samt diverse byggelementer. De voksede pænt i perioden, og EKV måtte flytte til en nabokommune for at skaffe plads. Det samme gjaldt Frode Laursen blot mange år tidligere.

For byens skibsfart skete der dramatiske ting og det under en beskæftigelsesmæssig rolig overflade. DSB måtte således i begyndelsen af 1990'erne opgive to nye store, meget dyre færger, Niels Klim og Peder Pårs, der sejlede på ruten Århus-Kalundborg. Det skete i første omgang til fordel for de mere primitive Ask og Urd. DSB-rederiet blev senere privatiseret og indlemmet (1997-1998) i rederiet Scandlines, der efterfølgende helt opgav den århundrede gamle rute (blandt andet som følge af Storebæltsbroens åbning i 1998 og det deraf følgende reducerede marked). I mellemtiden var de såkaldte hurtigfærger dukket op (1994-1996) til besejling af Kattegat. Konkurrencen her mellem Scandlines og Mols-linien endte med Mols-liniens overtagelse af færgefarten på Kattegat. Ud over hurtigruterne Odden-Ebeltoft/Århus genetableredes færgeruten Århus-Kalundborg med langsomme kombifærger.

Århus Havn udbyggede i perioden sin position som Danmarks største containerhavn. Udviklingen blev blandt andet præget af containerrederiet Unifeeders store vækst samt Mærsk Lines etablering af et nyt knudepunkt (terminal) på Århus Havn i 2002. Hertil kom, at det lokale (Mærsk-ejede) rederi Thor Jørgensen efter mange års tilløb endelig blev en integreret del af Mærsk rederiet, Mærsk Agency, i 2004. Det hæderkronede navn Thor Jørgensen forsvandt. Samtidig med disse tiltag udbyggedes Århus Havn dramatisk. I 1997 var den endelige masterplan for havnens udvidelse blevet godkendt og tiltrådt af Århus byråd. Arbejdet gik i gang året efter og var planlagt til et 25-årigt forløb. Med henblik på at opnå en tilsvarende forbedring af infrastrukturen for flytrafikken afprøvede Århus Kommune i samarbejde med det lokale erhvervsliv i perioden 1997-1999 mulighederne for at få etableret en international lufthavn i nærheden af Århus (en flytning af den eksisterende lufthavn til en mere central beliggenhed i forhold til kundegrundlaget). I 1998 lykkedes det at få såkaldte 'letters of intent' fra fire internationale koncerner, der ville bygge, finansiere og drive en sådan ny lufthavn efter FBOT-modellen (Finance, Build, Operate and Transfer). Efter tyve år ville ejerskabet af lufthavnen blive ført tilbage til myndighederne. Lige meget hjalp det. Blandt andet på grund af stærk amtslig modstand blev projektet skrinlagt. Et senere forsøg med en grøn lufthavn i 2003 led også politisk skibbrud.

Kommunikation

Telekommunikationsbranchen i Århus domineredes af et enkelt selskab, nemlig Jydsk Telefon. Det mistede i perioden sin selvstændighed ved først at blive et datterselskab og derefter en afdeling i enhedstelefon-selskabet Tele Danmark, som ved periodens udgang (nu under navnet TDC) stadig havde en cirka 3.500 medarbejdere i byen.

Ved periodens begyndelse omkring 1990 var det således Jydsk Telefon, der optrådte i rollen som lokomotiv for byens udnyttelse af den nye teknologi indenfor IT- og telekommunikation. Selskabet var veldrevet, stærkt innovativt og havde en god økonomi. Selskabet havde forstået at udnytte sin position som koncessioneret selskab med monopol på telefondriften i Jylland nord for Kongeåen, herunder en for selskabet gunstig takststruktur. Den stærkt innovative profil kunne aflæses i udviklingen af den jyske telenetstruktur gennem tidlige investeringer i automatiske telefoncentraler 1953-1972 og i de efterfølgende computerstyrede centraler fra 1974 og fremefter. Hertil kom udviklingen af en række teknologisk avancerede teleprodukter, herunder det meget velfungerende datanet PAXNET. Her havde Århus i et kort øjeblik muligheden for et industrieventyr. I stedet udviklede det sig i Silicon Valley blandt andet med udviklingen af verdenskoncernen Cisco.

Jydsk Telefons avancerede produkter blev udviklet i tæt samarbejde med dansk lokaliserede virksomheder, for eksempel det danske regnemaskineikon og pionerfirma Regnecentralen samt radio og tv producenten Bang og Olufsen i Struer. I løbet af perioden ændrede Jydsk Telefons situation sig imidlertid fuldstændigt. Selvstændigheden forsvandt, og selskabets aktiviteter endte med at blive en del af en meget stor amerikansk-ejet koncern, SBC Communications. I 2004 solgte så denne koncern sine aktier i TDC, og efter en tid på Børsen endte selskabet med at blive købt (på nær nogle få procent) af fem amerikanske kapitalfonde, som til formålet havde dannet Nordic Telephone Company. Denne drastiske udvikling blev i starten styret af den danske stat. I 1995 blev de to sidste af de regionale telefonselskaber KTAS og Jydsk Telefon endelig opløst og indlemmet i det statslige Tele Danmark. Jydsk Telefons gamle mare-ridt om et statsligt enhedstelefonvæsen var midlertidigt virkeliggjort. Det afløstes dog hurtigt af en privatisering, som endte med, at Jydsk Telefon var degenereret til en afdeling af et udenlandsk ejet selskab.

Parallelt med denne udvikling fandt en liberalisering sted af den europæiske telesektor med en række opkøb og fusioner på kryds og tværs af landegrænserne til følge. Jydsk Telefons rolle som lokomotiv for en innovativ IT-udvikling forsvandt selvsagt midt i 1990'erne. Etableringen af

Tele Danmark Internet i 1994 i Århus på århusiansk initiativ var vel den sidste udløber af denne innovative rolle.

Forretningservice

Væksten i sektoren Finansiering, forsikring og forretningservice 1994-2004 skyldtes ifølge Danmarks Statistiks tal udelukkende væksten i brancherne IT- servicevirksomhed, Forskning og udvikling samt Anden forretningservice. Det var netop de brancher, der i tidens politiske debat blev fremhævet som fremtidens nye videnbaserede brancher. Branchen Finansiering og forsikring havde tilsyneladende en stabil beskæftigelse, hvilket dog dækkede over store indre forskydninger i branchen.

De to hovedbanker Den Danske Bank og Privatbanken involverede sig i hver sin række af fusioner og overtagelser/overdragelser, som foreløbig er endt med de to store banker Danske Bank og skandinaviske Nordea. For Århus fik forløbet den dramatiske konsekvens, at man mistede sin lokalbank, Provinsbanken, som blev fusioneret ind i Danske Bank. Det medførte yderligere, at et omfattende byggeri af et stort kongrescenter midlertidigt gik i stå i begyndelsen af 1990'erne. Først efter en massiv indsats fra byens borgmester og embedsmænd lykkedes det at få byggeriet i gang igen, og i 1996 kunne man så indvie det 50.000 m² store Scandinavian Center.

Fra nært beslægtede brancher bidrog følgende to lokale virksomheder også markant til byens beskæftigelse i perioden, nemlig biludlejningsfirmaet Østergaard biler og ejendomsmæglerfirmaet Hans Vestergaard. Begge var klassiske iværksættervirksomheder startet i Århus i 1954 henholdsvis 1993. De udviste i perioden en pæn vækst (til i alt 300 medarbejdere tilsammen) og blev begge en del af et større internationalt netværk. Østergaard Biler (på det tidspunkt Danmarks største biludlejer) blev i 1997 overtaget af franske Europcar, mens Hans Vestergaard udover at ekspandere kraftigt i Danmark såvel som i Sverige blev medlem af den internationale ejendomsmæglerkæde Colliers.

Vi vender nu tilbage til de tre brancher, der tilsammen udgør hovedgruppen Forretningservice, hvis vækst jo i perioden så rigeligt opvejede tilbagegangen i industriens beskæftigelse.

IT- servicevirksomhed

Virksomhederne indenfor IT-service faldt naturligt i fire grupper:

1. Pionererne (regnemaskiner og mainframes)

2. Egen avl - første bølge fra 1980'erne
3. Tilflyttere - filialer
4. Egen avl - anden bølge periodens små IT-entreprenører.

Beskæftigelsesmæssigt var det de to første grupper, der kom til at præge perioden med hele 84 % af de fire gruppers samlede beskæftigelse, mens for eksempel de små IT-virksomheder fra 1990'erne kun bidrog med cirka 6 % (målt ultimo 2004). Ting tager tid.

1. Pionererne

I 1963 havde den danske regnemaskinevirksomhed, Regnecentralen etableret en afdeling i Århus. Det skete blandt andet for at betjene det store jyske telefonselskab, Jydsk Telefon. Sammen med dette selskab udviklede Regnecentralen de følgende år en række avancerede ITK-produkter, blandt andet et søgesystem til telefonnumre, og et pakkekoblet datanet: PAXNET. Alligevel kom Regnecentralen fra slutningen af 1970'erne i gentagne økonomiske vanskeligheder og var ved periodens start reduceret til en almindelig edb-service afdeling af et britisk-japansk edb-firma, ICL Data (ejet af japanske Fujitsu). I 2002 blev ICL Data så endelig til Fujitsu services med hovedsæde i London og med blandt andet den lille afdeling i Århus. Alt i alt en tankevækkende skæbne.

Omtrent samtidig med at Regnecentralen kom til Århus, etablerede landbrugets organisationer Landbrugets Edb-Center (LEC) i samme by. Der var tale om et klassisk IBM-baseret servicebureau, der løste opgaver for landmændene såvel som for fødevarevirksomhederne. Ved periodens start husede Århus således et af Danmarks største privatejede edb-servicebureauer med over 700 medarbejdere. I 1999 var fordelene ved et stærkt branchespecifikt edb (IT)-servicebureau imidlertid næsten væk (main frame løsninger var afløst af pc løsninger). Landbrugets organisationer solgte derfor deres aktier i LEC til Mærsk Data. Århus havde mistet hovedsædet for en stor IT-virksomhed og i stedet fået endnu en afdeling af et københavnsk firma. Det blev værre endnu set ud fra en erhvervsfremmende synsvinkel. I 2004 blev Mærsk Data og søsterselskabet DM Data solgt til IBM's to selskaber Global Services samt IBM Service Delivery Center med hovedsæde i USA. I 2002 havde LEC (Mærsk Data) i Århus oprettet sundheds-IT datterselskabet Accure. Hermed bidrog LEC (Mærsk Data) til opbygningen i Århus af en central klynge af IT-sundhedsfirmaer. De andre medlemmer i denne stærke nationale klynge var WM-data (inkl. B-data), CSC Scandihealth samt Systematic, som alle vil blive kort omtalt nedenfor.

I 1974 besluttede Kommunedata at gå ind i sundheds-IT og oprettede en afdeling i Århus nær Århus Kommunehospital. I forbindelse med opsplitningen af Kommunedata i 2000 blev denne afdeling overtaget af det amerikanske IT-firma CSC (Computer Science Corporation) via Amtsrådsforeningen. CSC Danmark havde hovedsæde i København, men enheden CSC Scandihealth havde domicil i Århus. Her havde firmaet ambitioner om at blive ikke alene et skandinavisk center for sundheds-IT, men et europæisk.

Et noget specielt forløb udspandt sig omkring softwarevirksomheden CCI Europe. I 1975 havde Aarhus Stiftsbogtrykkeri købt californiske CCI (Computer Composition Inc.). Baggrunden var, at Jydsk Telefon havde udtrykt ønske om, at redigering og trykning af deres telefonbøger skulle automatiseres. Fire år senere, altså i 1979, etableredes så CCI Europe i Århus. Virksomheden udviklede sig over de næste 10-15 år til at blive en af verdens førende udviklere og leverandører af redigerings- og annoncesystemer til avisindustrien globalt. I 2001 flyttede CCI Europe ind i et 16.000 m² nyt hovedsæde syd for Århus by, og året efter skiftede moderkoncernen navn fra det over to hundrede år gamle Aarhus Stifts-

*I 2001 opførte Stibo sit nye hovedsæde i Holme ved Århus. Bygningen er tegnet af det århusianske arkitektfirma Arkitema og er blevet præmieret. Den står som monument over to af de succeshistorier, som udgør en del af Århus bys erhvervshistorie.
Foto: Stibo.*

bogtrykkeri til det internationale navn Stibo, der i længere tid havde været brugt som navn på afdelinger og datterselskaber. Ultimo 2004 havde firmaets to IT-divisioner, Stibo Catalog og CCI Europe over 600 medarbejdere i byen og bidrog derfor til byens profil som vidensby.

2. Egen avl – første bølge

Virksomhederne i gruppen Egen avl - første bølge blev alle etableret i 1980'erne (enkelte tidligere) og bidrog ligeledes væsentligt til byens nye profil som vidensby (betydeligt mere end virksomhederne fra 1990'erne). I 1983 var DanaData blevet etableret som et spin-off fra Akademisk Boghandel ved Aarhus Universitet. Forretningsideen var salg og service af de nye forholdsvis uprøvede pc'er. I 1994 var DanaData nået op på 4-500 medarbejdere i Århus og København og havde nu også software såvel som hardware i udbudet. I 1997 indviede DanaData et nyt stort domicil på 10.000 m² i Århus. På det tidspunkt var virksomheden blevet et datterselskab af Tele Danmark, men allerede året efter blev DanaData solgt videre til den norske IT-koncern Ementor. Ved periodens udgang var virksomheden stadig en stor afdeling af Ementor Danmark. Men det varede kun kort. I 2006 ophørte det tidligere så markante DanaData med at eksistere som samlet enhed - nu opsplittet i to små filialer af hver sit IT-firma (Topnordic og Traen Informationssystemer). Den bristede IT-boble havde givet for store sår.

En tilsvarende skæbne led to af de andre lovende virksomheder fra den første bølge af egen avl, nemlig Columbus IT Partner (CITP) og Interconsult. I 1994 overtog svenske WM-data det århusianske konsulentfirma Interconsult (fra 1960'erne) med dets 45 medarbejdere. I 2004 overtog WM-data så igen en århusiansk IT-virksomhed, nemlig sundheds-IT virksomheden B-Data, hvis medarbejdere blev indlemmet i WM-datas healthcare afdeling i Århus (med cirka 200-300 medarbejdere ved periodens slutning).

CITP var blevet etableret i 1989 af en studerende på Handelshøjskolen i Århus. Ideen var at opbygge et servicebureau omkring tilpasning og salg af økonomistyringssystemet Concorde fra københavnske Damgård Data. I 1993 var virksomheden blevet landsdækkende men stadig med hovedsæde i Århus (50-60 medarbejdere). I 1998 gik virksomheden på fondsbørsen og blev samtidig udpeget som årets gazelle-virksomhed, Danmarks hurtigst voksende virksomhed. På det tidspunkt var hovedsædet for længst flyttet til København og et fremstød på det store amerikanske marked i gang. Virksomhedens servicering af den offentlige sektor i Danmark var dog stadig placeret i Århus. Det sluttede i 2004, hvor virksom-

heden solgte sine kommunale aktiviteter til KMD (den ikke sundhedsfaglige del af Kommunedata), der i 2000 langt om længe havde etableret sig i Århus med en filial, idet firmaet havde overtaget Århus Kommunes IT-afdeling. Herefter var det internationale IT-firma CITP fortid i Århus.

I modsætning til udviklingsforløbet for DanaData, Interconsult og Columbus IT Partner, hvor den for Århus så lovende start efter en opblomstring var falmet betydeligt, forblev IT-virksomhederne Systematic og Cryptomatic i Århus med såvel hovedsæde som ejerskab. Systematic udviste langt den største vækst i perioden. Virksomheden var blevet etableret i 1985 af en datalogistuderende fra Aarhus Universitet. Systematic Software Engineering (det fulde navn) leverede software til i første omgang det danske militær (søværn og senere hær og luftvåben). I 1998 rundede virksomheden de 150 medarbejdere og salg til udenlandsk militær var kommet til. I 2000 fik Systematic også et civilt ben at stå på, idet virksomheden involverede sig stærkt i sundheds-IT nemlig den elektroniske patientjournal. I perioden voksede Systematic til cirka 400 medarbejdere - langt de fleste med længerevarende uddannelser og langt de fleste placeret i Århus.

Cryptomatic mindede i sin start om Systematic, etableret af en universitetsmedarbejder i 1985 og det med IT-software på programmet, men udviste i perioden langt mindre vækst og sluttede med en 30-40 medarbejdere. Idegrundlaget var en matematisk snedig måde (baseret på primtal) at kryptere på, dvs. forvanske følsom datakommunikation af sikkerhedsmæssige årsager. Ved periodens udgang var iværksætteren flyttet til Cambridge (Cambridge Science Park) for at lede salget på det britiske marked samt benytte sig af chancen for at leve i dette engelske universitetsmiljø.

3. Tilflyttere - filialer

Virksomhedsfilialer etableres ofte af hensyn til lokale og regionale markeder og/eller til rekrutteringen af kvalificerede medarbejdere. Det er formentlig grunden til, at de har en tendens til at skabe mindre vækst end de allerede eksisterende lokale virksomheder, der via opkøb også får filialstatus. De mest markante filialer etableret udefra i perioden var KMD Århus, EDB-Gruppen, Oracle, RTX Telecom samt Superusers.

De to største af filialerne, nemlig KMD Århus og EDB-Gruppen blev etableret omkring 2000. I dette år besluttede Århus Kommune sig til at udlicitere hovedparten af sin IT-afdeling. Opgaven blev vundet af KMD (den kommunale del af Kommunedata, som havde skiftet navn til KMD samtidig med at Kommunernes Landsforening i 2000 havde overtaget ejerskabet). KMD oprettede ved den lejlighed en stor filial i Århus.

Af hensyn til rekrutteringen af kvalificerede medarbejdere havde servicebureauet EDB-Gruppen i Herning etableret en afdeling i Århus. (IBM havde i øvrigt i 1993 overtaget aktiemajoriteten i firmaet). Det så noget mere beskedent ud for de tre øvrige filialetableringer. Oracles' (stor amerikansk producent af databasesoftware) århusianske filial blev etableret 2002-2003, da Oracle Danmark valgte at flytte sit jyske kontor fra Vejle til Århus. Det skete ifølge virksomhedens eget udsagn for at komme tæt på det århusianske vidensmiljø, ikke mindst IT-vækstcenter Katrinebjerg.

Hvor Superusers var et spin-off fra Regnecentralen, var RTX Telecom et spin-off fra mobilklyngen i og omkring Aalborg. Superusers etablerede i 2000-2001 en lille afdeling uden for Århus, primært med konsulent- og kursusvirksomhed rettet mod de jyske kunder. RTX etablerede samme år en filial i Udviklingsparken i Århus. Ifølge virksomheden skete det udelukkende for at kunne rekruttere kvalificerede medarbejdere.

4. Egen avl - anden bølge. Periodens små entreprenører

Som tidligere nævnt bidrog periodens IT-iværksættervirksomheder kun meget beskedent til den vækst i videnvirksomhederne, der medførte, at denne branche ikke alene overhalede industrien, men også handelen som den næstmest jobskabende branche. De nye små virksomheders vækst var beskedent. De mest markante nye virksomheder fra perioden var virksomheder som Cad People, Eastfork Object Space/Trifork (EOS), Elbek og Vejrup, Dansk Internet Rådgivning (DIR), Key2Know, Minerva samt Trapeze.

Brugen af internettet blev i slutningen af 1990'erne en del af idegrundlaget for mange af de nye virksomheder. DIR blev startet i 1997 med henblik på at rådgive kunderne med at etablere webløsninger, dvs. løsninger med brug af internettet. I 2001 måtte DIR radikalt ændre sit forretningsgrundlag til at blive et rent datasikkerhedsfirma.

Løsning af såvel administrative som ledelsesopgaver blev startgrundlaget for Minerva Danmark – et spin-off fra den lokale HP-afdeling. Elbek og Vejrup blev startet året efter Minerva, dvs. i 1996. Idegrundlaget var at levere løsninger omkring økonomistyringssystemet Navision, dvs. man blev en konkurrent til CITP. Elbek og Vejrup opnåede trods alt en vis beskæftigelse i perioden (cirka 60 medarbejdere ultimo 2004). Key2Know udviste ligesom Minerva Danmark og Elbek og Vejrup en evne til at komme ud over det rene enmandsvirksomheds stadie. Alle tre år efter starten i 2000 fik virksomheden et gennembrud ved leveringen af et videndelingssystem til Århus Kommune. Virksomheden voksede således til omkring 35 medarbejdere i 2004.

De sidste iværksættervirksomheder, som skal nævnes, fik alle karakter af nichevirksomheder, der leverede løsninger til helt specielle formål. Det drejede sig om TR Group (Trapeze) fra 1991, Cad People fra 1993 samt EOS fra 1996. Den ældste TR Group blev etableret som et spin-off fra det lokale rådgivningsfirma PLS Consult. Ideen var at lave edb-løsninger til den kollektive trafik. Virksomheden blev via Kommunedata i 2000 solgt til det lille amerikanske softwarefirma, Trapeze Software. I 1993 etablerede tre århusianske iværksættere firmaet Cad People med henblik på at levere 3D-visualiseringer til arkitektfirmaer. Et forretningsgrundlag, der efterhånden som udviklingen skred frem, blev ændret til mere generelle visualiseringer og kommunikationsløsninger. Ligesom for Trapezes vedkommende faldt Cad Peoples beskæftigelse noget i slutningen af perioden (til 20-30 medarbejdere). EOS fra 1996 ville levere Java-baserede softwareløsninger også kaldet objektorienteret software til sine kunder samt arrangere store Java-konferencer i Århus. I 2007, dvs. efter periodens udløb gik selskabet på Børsen under navnet Trifork. Beskæftigelsen var vokset til hele 80 medarbejdere.

Forskning og udvikling

Denne branche er suverænt den mindste (omfattende kun 800 ansatte og 26 virksomheder i Århus) af de brancher, der tilsammen udgør hovedgruppen Forretningsservice. Branchen omfattede dog vigtige virksomheder som Jysk Teknologisk Institut og Alexandra Instituttet samt bioteknologiske virksomheder som International Food Science Center, Borean Pharma, Aros Applied Biotechnology samt PipelineBiotech.

Teknologisk Institut blev grundlagt i København i 1908; Jysk Teknologisk Institut i Århus i 1943. Begge institutter (statsstøttede) udviklede sig efterfølgende til institutioner med flere hundrede ansatte og en indbyrdes rivalisering. De blev i 1990 af staten tvunget til at fusionere til Dansk Teknologisk Institut (DTI) med hovedsæde i Tåstrup ved København. Samtidig blev det direkte statstilskud skåret ned fra at være 70 % af budgettet til kun 10 %. De teknologiske institutter skulle i langt højere grad finansiere driften via projektmidler fra såvel private som offentlige kunder (ofte det sidste). I midten af 1990'erne kom DTI i store økonomiske vanskeligheder, og medarbejderantallet faldt fra de hidtidige cirka 1.500 til under det halve nemlig 750 ultimo 2004. Lidt under halvdelen heraf var tilknyttet afdelingen i Århus. I 1999 ændrede man navnet til Teknologisk Institut. Overtagelsen af Jysk Teknologisk Institut var tilendebragt og en filial af københavnske Teknologisk Institut kommet i stedet.

Også i 1999 blev forskningsselskabet Alexandra Instituttet etableret i IT-byen Katrinebjerg i det nordlige Århus. Det blev et fornemt eksempel på den såkaldte Triple Helix- model dvs. et stærkt samspil mellem Århus Universitet, erhvervslivet samt de lokale myndigheder (primært Århus Kommune, men også det daværende Århus Amt bidrog). I 2006 opnåede Alexandra Instituttet status som godkendt teknologisk serviceinstituttet (GTS) på linje med Teknologisk Institut, men havde dog stadig kun forsknings- og udviklingsprojekter indenfor IT. Alexandra Instituttet oprettede i øvrigt en afdeling i København.

De tre biotekfirmaer, Aros Applied Biotechnology (fra 2000), Pipeline Biotech (fra 1999) samt International Food Science Center (fra 1991) havde alle forretningsgrundlag baseret på udførte analyser og forskningsaktiviteter for deres kunder, dvs. for andre firmaer og organisationer som led i disses egne forskningsaktiviteter. Alle tre firmaer havde stadig ultimo 2004 beskedne antal medarbejdere (tilsammen omkring 35). De omtalte forretningsgrundlag indebærer da ej heller mulighederne for en fremtidig vækst op på et højere niveau. Borean Pharma var således branchens eneste eksempel på en biotekvirksomhed med muligheder for at gå gennem perleporten til den egentlige farmaceutiske industri eller at blive et Novo Nordisk in spe. Virksomheden blev etableret i 1997 af to forskere fra Århus Universitet og beskæftigede sig udelukkende med udvikling af ny medicin rettet mod udbredte sygdomme og lidelser. Udviklingen blev finansieret af private venturefonde. Allerede i 2004 udtalte Borean Pharmas ledelse dog til Århus Kommune, at de lokale erhvervsfremmeaktørers drøm om et nyt Novo Nordisk var en illusion. Det ville nemlig kræve en investering af en størrelsesorden, som kun kunne opnås ved en placering i nærheden af for eksempel Boston eller Cambridge. Disse forudsigelser kom til at holde stik.

I 2006 solgte investorerne (ventureselskaberne bag Borean Pharma) datterselskabet Proteopharma til medicinalkoncernen Roche. Året efter lukkede de så den resterende del af Borean Pharma, idet firmaets patenter og rettigheder blev overført (solgt) til en amerikansk venturefond. Det, som den lokale presse havde kaldt *den slumrende århusianske biotekverdens absolutte flagskib*, var væk.

For god ordens skyld: små bioteknologiske firmaers problemer med at vokse meget ud over de 10–20 medarbejdere var ikke kun et århusiansk fænomen. Det gjaldt hele den danske biotekbranche.

De projektorienterede biotekvirksomheder det vil sige de virksomheder, der havde et egentligt vækstpotentiale, fandtes dog næsten udelukkende i Københavns området (Borean Pharma var en undtagelse fra

denne regel). Det skyldtes den massive koncentration af store gamle medicinalfirmaer i hovedstadsområdet og den hertil knyttede lettere adgang til venture kapitalens repræsentanter. Men selv her hørte det til sjældenhederne, at en biotekvirksomhed passerede den omtalte ”perleport” til den egentlige farmaceutiske industri.

Anden forretningsservice

Denne branche med det bureaukratiske navn ’Anden forretningsservice’ repræsenterede langt den overvejende del af byens videnvirksomheder. Det vil sige de virksomheder, der skabte netto omkring 12.000 nye arbejdspladser i perioden. Det drejede sig primært om advokatfirmaer, revisionsfirmaer, reklamebureauer, virksomhedsrådgivere, rådgivende ingeniørvirksomheder samt arkitektvirksomheder. En af hovedtendenserne i disse branchers samlede udvikling var en udstrakt internationalisering/globalisering, der medførte, at oprindeligt selvstændige lokale virksomheder, ofte af en pæn størrelse og tyngde, blev dele af mere eller mindre verdensomspændende netværk og/eller internationale virksomheder. Det gjaldt mest gennemgribende for de århusianske revisionsvirksomheder og reklamebureauer. Der er i vid udstrækning tale om en form for franchise-tagning, dvs. at tilslutningen til de verdensomspændende kæder mere får karakter af at nyde godt af et anerkendt firmanavn end egentligt tab af selvstændighed.

Det landsdækkende århusianske revisionsfirma Seier-Petersen fusionerede således allerede i 1990 med amerikanske Price Waterhouse. Da så Price Waterhouse og Coopers Lybrand fusionerede i 1998, forsvandt navnet Seier-Petersen helt, og Århus havde i stedet fået en afdeling af et af verdens største revisions- og rådgivningsfirmaer. Noget tilsvarende gjaldt Århusafdelingerne af tre andre af verdens største internationalt dækkende revisionsfirmaer, KPMG, Ernst & Young samt Deloitte. Alle havde ved periodens slutning store afdelinger i Århus (hver omkring 100-150 medarbejdere).

For reklamebureauerne var udviklingen tilsvarende. Her igangsatte en enkelt virksomhed en knopskydning og skabte dermed i første omgang en lokal klynge af reklamevirksomheder i Århus.

I 1967 etableredes således NP/Marketing i Århus (iværksætterne baghed Nielsen og Prehn). Sammen med knopskydningsvirksomhederne fra begyndelsen af 1970’erne blandt andet NP3 Communications og Media-centralen gav det reklamebranchen et stærkt fodfæste i byen. NP/Marketing blev allerede i 1982 til NP/Grey, da amerikanske Grey købte sig ind i firmaet. I 2001 forsvandt så NP’et ud af navnet der blev til først

Grey Århus og dernæst Uncle Grey. Samtidig var virksomheden blevet medlem af Grey Global Group og havde et halvt hundrede medarbejdere.

Rent beskæftigelsesmæssigt udviklede NP3 Communications og Mediacentralen sig noget mere markant i perioden. I 2003 var NP3 Communications blevet medlem af en international bureaugruppe og havde samtidig ændret navnet til Recommended Denmark. Året efter flyttede de næsten 100 medarbejdere ned på havnen, og det adresseskifte signalerede vækst og succes.

I 1995-1996 var virksomheden Media blevet udpeget som Danmarks største mediebureau med en koncernomsætning på over en milliard kroner. I 1999 blev virksomheden medlem af det verdensomspændende mediebureau Mediaedge. Virksomheden havde på det tidspunkt lidt under 100 ansatte.

Den århusianske advokatbranche havde i perioden gennemlevet en udvikling analog til denne udvikling i reklamebranchen om end knap så geografisk vidtrækkende. Flere af de store lokale firmaer fusionerede med dominerende københavnske advokatfirmaer. Ud af Århus' fem største advokatfirmaer blev de fire i perioden dele af københavnsk dominerede fusioner med de københavnske navne som dem, der blev ført videre (Bech-Bruun Dragsted, Kroman og Reumert, Gorrison, Federspiel og Kirkegaard samt De la Cour). De fire nævnte firmaer dækkede i 2004 op mod halvdelen af den samlede beskæftigelse i byens advokatbranche.

Virksomhederne inden for ledelse og managementrådgivning var ligesom den øvrige del af branchen anden forretningsservice delt i få store og mange små (meget små) rådgivningsfirmaer og ligesom for den øvrige branche gjaldt, at deres udvikling stod og faldt med deres evne til at tiltrække dygtige og veluddannede medarbejdere. Byens største managementrådgivningsfirma PLS Consult (nu Rambøll Management) leverede en klar illustration af ovenstående. Firmaet var blevet etableret allerede i 1968 under et andet navn på en ide om den offentlige sektors stigende behov for rådgivning kombineret med en tæt kontakt til undervisere på Aarhus Universitet og Handelshøjskolen i Århus. Tredive år senere var det blevet til Danmarks største konsulentfirma med det offentlige som hovedkunde. Firmaet blev i 1981 overtaget af det københavnske ingeniørfirma Rambøll og Hanneman, og fik ved den lejlighed navnet PLS Consult. Det bevarede dog en høj grad af selvstændighed med oprettelsen af egne kontorer i København, Hamborg, Berlin, Stockholm, Oslo og Bryssel. Medarbejderantallet voksede til over 200 ved periodens udgang - hovedsagelig videnmedarbejdere. Rambøll knyttede efterhånden PLS Consult tættere til moderselskabet, og navnet ændredes ad to om-

gange til Rambøll Management, der nu var blevet en division i Rambøll, som i øvrigt selv havde forkortet sit navn.

Ved siden af PLS Consult hørte firmaet AS 3 Employment til de af byens managementrådgivningsfirmaer, der udviklede sig kraftigt i perioden. I årene 1998-2004 gik selskabet fra 12 medarbejdere til hele 140. Ikke underligt at AS 3 (Aktieselskab med 3 ejere) i 2001 blev udpeget som en af Jyllands hurtigst voksende virksomheder (gazelle-virksomhed). AS 3 var involveret i rådgivning af virksomheder ved reduktioner, fusioner, opkøb m.v. samt genplacering af fyrede topledere.

Delbranchen formgivning og industrielt design var i såvel Århus som på landsplan præget af mange små enkeltmandsforetagender. Branchen havde i perioden en beskæftigelsesmæssig overrepræsentation i Århus i forhold til landsgennemsnittet. De to største virksomheder var brillefirmaet Pro Design International og designfirmaet (rådgivning) Designit med henholdsvis 70 og 30 medarbejdere i 2004. Designit var blandt de fem største designbureauer i Danmark og Pro Design var, efter en lidt omtumlet tilværelse i slutningen af 1990'erne, sammen med bykollegaen Lindberg Optik de eneste brilleproducenter i Danmark med betydelig eksport ved periodens udgang.

Rådgivende ingeniører: Omkring halvdelen af de beskæftigede i den århusianske rådgivende ingeniørbranche var tilknyttet de fire store filialer af førende københavnske rådgivende ingeniørfirmaer. Det drejede sig om filialer af Rambøll Danmark, Carl Bro, Cowi samt Birch og Krogboe. Selvom Århus fremstod som en vidensby, var det alligevel karakteristisk, at byens dominerende rådgivende ingeniørfirmaer var filialer af københavnske firmaer. En del af forklaringen på denne struktur må søges i det forhold, at disse virksomheder alle var blevet etableret lige efter 2. verdenskrig omkring miljøet på det daværende Polyteknisk Lærestanstalt (nu Danmarks Tekniske Universitet). Et miljø som på det tidspunkt ikke fandtes magen til andet steds i landet. I begyndelsen af perioden havde Århus et selvstændigt rådgivende ingeniørfirma, Abrahamsen og Nielsen, med en vis styrke og potentiale. Firmaet endte dog også med at blive en filial af en københavnsk ingeniørkoncern, Niras gruppen.

Abrahamsen og Nielsen stammede fra 1968 og havde klaret sig udmærket på de lokale og regionale markeder, men fik i 1980'erne stigende problemer med at klare sig i konkurrencen med såvel de helt store ingeniørkoncerner som de helt små meget fleksible enkeltmandsforetagender. Abrahamsen og Nielsen havde en mellemstørrelse, som gav de nævnte konkurrencemæssige vanskeligheder. I begyndelsen af 1990'erne havde

virksomheden et vist held med en målrettet indsats rettet mod de tidligere kommunistiske lande i Østeuropa, navnlig Polen. Det skete efter et ledelses- og ejerskifte, der netop gav den nødvendige know-how. I 1996 var det imidlertid slut, idet firmaet blev solgt til det københavnske ingeniørfirma Nelleman, Nielsen og Rauschenberger (som var endnu et spin-off fra Polyteknisk Lærestanstalt). Dette firma skiftede så navn i 2000 til Niras. Niras havde dermed fået to rådgivende filialer i Århus - nemlig den netop nævnte samt et stort ledelsesrådgivningsfirma: Nelleman konsulenterne, som i 2000 blev til Niras konsulenterne. Niras konsulenterne havde ligesom Rambøll management en selvstændig position inden for moderfirmaet, der var en københavnsk ingeniørkoncern. Et tegn på Århus' styrke som vidensby? Nelleman konsulenterne var i øvrigt blevet startet som et Århusbaseret rådgivningsfirma finansieret af ingeniørfirmaet Nelleman, der på det tidspunkt var et stort Aalborgfirma. Dette firma var så i 1992 blevet overtaget af Nielsen og Rauschenberger.

Århus havde også haft et andet stort ingeniørfirma, nemlig Bruun og Sørensen, der stammede tilbage fra 1893. Det opløstes imidlertid i begyndelsen af 1980'erne, hvilket affødte en hel del små spin-offs, heriblandt et fortsættende stærkt formindsket Bruun og Sørensen Energiteknik, der fortsatte arbejdet med den danske fjernvarme-infrastruktur. Det blev i 2000 overtaget af københavnske Cowi. De lokale ingeniørfirmaer, Bascon og Intertec var eksempler på nogle af de overlevende spin-offs fra Bruun og Sørensens sammenbrud (med henholdsvis 65 og 25 medarbejdere ultimo 2004).

Arkitektvirksomhederne: I 2003 offentliggjorde fagtidsskriftet *Erhvervsejendom* en liste over de 15 største tegnestuer i Danmark målt på det gennemsnitlige antal fuldtidsansatte i seneste årsregnskab. De to største tegnestuer var fra Århus, nemlig C. F. Møllers tegnestue samt Arkitema, samtidig med at hele syv af de 15 tegnestuer var århusianske. Fire år senere, i 2007, optrådte hele fire af de syv nævnte arkitektfirmaer på en liste, denne gang over de ti stærkeste arkitektfirmaer, målt på omsætning og antal ansatte, i Skandinavien. Listen var en svensk brancheoversigt, og de fire nævnte århusianske arkitektfirmaer var C. F. Møllers tegnestue, Arkitema, Schmidt, Hammer og Lassen samt 3xN (3 x Nielsen).

For de århusianske arkitektvirksomheders vedkommende havde perioden styrket deres forankring i byen, som dermed var blevet hjemsted for flere af Danmarks og Skandinaviens største arkitektvirksomheder. Det var i klar modsætning til udviklingen inden for den beslægtede branche, rådgivende ingeniører. Den iøjnefaldende forklaring på denne forskel var oprettelsen i 1965 af Arkitektskolen i Århus. Denne skole blev efter-

følgende udgangspunktet for mange nye spin-offs ligesom Polyteknisk Lærestanstalt (Danmarks Tekniske Universitet) havde været det for de rådgivende ingeniører 15-20 år tidligere.

Udviklingen af den århusianske arkitektklynge i perioden kan beskrives som en tostrengt udvikling. Den ene streng tager sin start i 1934, hvor C. F. Møller og Kay Fisker etablerede tegnestue i Århus. De havde vundet arkitektkonkurrencerne om Århus Kommunehospital og Aarhus Universitet. Kay Fisker forlod den århusianske tegnestue allerede i 1945, mens C. F. Møller blev og udbyggede tegnestuen i Århus. I 1965 blev han den første rektor for den nyoprettede Arkitektskole i Århus. Arkitektskolestrengen havde fået sin begyndelse. Allerede i 1969 kom den første succesrige spin-off fra Arkitektskolen i Århus, idet fem nyuddannede arkitekter startede Arkitektgruppen K/S (kaldet gulddrengene på grund af de mange vundne konkurrencer). I 1994 etablerede Arkitektgruppen en afdeling i København og tog i 2002 navneforandring til det mere fremadrettede Arkitema. I 2004 nåede beskæftigelsen op på omkring 230 medarbejdere. Det var efter en fusion med det århusiansk-københavnske arkitektfirma AA Arkitekterne.

Starten af tegnestuerne Schmidt, Hammer og Lassen og 3 x Nielsen i 1986 mindede om starten af Arkitektgruppen blot med en forskydning på næsten 20 år. Mens Arkitektgruppen havde været præget af 1968-oprørets diskussioner, havde Schmidt, Hammer og Lassen tilsvarende taget senere tiders etiske værdier vedrørende miljø ind i deres idegrundlag. Ved periodens udgang havde de to tegnestuer Schmidt Hammer og Lassen og 3 x Nielsen lidt over 100 medarbejdere hver, dvs. de lå størrelsesmæssigt i kategorien lige efter de ældre, C. F. Møller og Arkitema. I periodens begyndelse startede endnu to arkitektvirksomheder efter den klassiske arkitektskolestreng nemlig CUBO arkitekterne og kvindearkitektfirmaet Pluskontoret (40 henholdsvis 12 medarbejdere ved periodens slutning).

Den anden streng i udviklingen af den århusianske arkitektbranche var i perioden repræsenteret ved tegnestuerne Friis og Moltke (fra 1954), Kjær og Richter (fra 1971) samt Aarhus Arkitekterne (fra 1986 under navnet Falch og Larsen). En fristende hypotese kunne være, at denne streng groft sagt udgjorde byens arkitektbranche, som den ville have set ud uden C. F. Møllers Aarhus Universitet og uden Arkitektskolens oprettelse. Friis og Moltke havde en storhedsperiode i 1960'erne og 1970'erne, hvorimod årene 1990-2004 var en mere stille periode for firmaet, som havde cirka 50 medarbejdere i 2004. Noget tilsvarende kunne siges om Kjær og Richter. Aarhus Arkitekterne illustrerede måske i endnu hø-

jere grad denne anden streng - den kontinuerte streng. I årene efter 1986 havde Falch og Larsen opbygget et kreativt miljø blandt andet gennem fusionen i 1996 med Salling Mortensens Tegnestue, hvorved firmaet blev til Aarhus Arkitekterne og der blev knyttet tråde tilbage til de markante Århus-arkitekter Høegh-Hansen og Hack Kampmann, altså til tiden før 2. henholdsvis 1. verdenskrig. Den kontinuerte streng! Året efter etablerede Aarhus Arkitekterne sig i øvrigt i København.

Ved periodens udgang beskæftigede byens arkitektfirmaer omkring 1.200-1.300 medarbejdere fordelt på cirka 300 tegnestuer, en beskæftigelse på niveau med byens rådgivende ingeniørfirmaer. Men som tidligere skrevet med den interessante forskel, at mens hovedparten af beskæftigelsen inden for de rådgivende ingeniørfirmaer hidrørte fra filialer af københavnske koncerner, kom arkitektfirmaernes beskæftigelse primært fra firmaer med hovedsæde i Århus og ofte med filialer i København. Inden for arkitekturen fremstod Århus som hovedstad.

Globaliseringen

Der er givet forskellige definitioner på globaliseringen, en funktionel integration af geografisk adspredte aktiviteter, eller i økonomisk forstand en integration af varemarkeder, arbejdsmarkeder og kapitalmarkeder.⁵ Globaliseringen som fænomen lader sig ikke indfange i så kortfattede definitioner, men i forhold til den økonomiske side af globaliseringen, som står i centrum for interessen her, peger de på noget vigtigt.

Globaliseringen repræsenterer en økonomisk dynamik, der er langt kraftigere end den politiske, sociale og kulturelle. Det har skabt øget usikkerhed og skabt indtrykket af noget kalejdoskopisk: Det går stærkt, men ingen ved, hvor vi er på vej hen.

Det er blevet en udfordring for lande og byer, der oplever pludselige og dybtgående forandringer. Når markederne ændrer sig så afgørende, må geografien tilpasse sig. Man har talt om, at internettet ophævede afstande, og talt om 'death of distance',⁶ men det er en kliche, for selvom produktion nu kan foregå mange steder, er den nødt til at foregå nogle steder, og de vil nødvendigvis have en bestemt geografisk placering. Så fysiske afstande er stadig en økonomisk faktor, men det, at produktion så let kan flyttes fra et sted til et andet, har bidraget til at lokaliseringsfaktorerne har ændret sig. Det betyder, at bystrukturen også vil ændre sig.

I globaliseringsforskningen tales der om, at der findes tre verdensbyer, London, New York og Tokyo, og at mindst én af børserne er åben døgnet rundt i én af de tre byer, og man har peget på 30 byer, deraf 10 i Europa,

som har en koncentration af hovedsæder eller større regionale hovedkontorer. Blandt dem er København og Stockholm.⁷ Her kan man skimte omridset af en ny bystruktur, der er under udvikling, men det er endnu ikke muligt at tegne dens konturer med sikkerhed.

Hvad betyder det for en middelstor by som Århus? Hvilke muligheder har den for at tilpasse sig?

Inspireret af Michael Porters teorier fremhæves erhvervsklynger ofte som en mulighed. En klynge kan skabe økonomiske fordele gennem externalities,⁸ og en klynge må nødvendigvis have en betydelig geografisk koncentration og altså være en fordel for det område, hvor den findes. Klynger opstår forholdsvis tilfældigt, men de udvikler sig nødvendigvis kumulativt, ellers ville de ikke blive til klynger. Men klynger er sårbare, og deres vilkår kan når som helst ændres ved tilstrækkeligt radikale forandringer af marked, teknologi eller kompetencer.⁹ Klynger vil typisk

Broen over Mindet i Århus, åmundingen, som var den oprindelige havn, forbandt havnen med jernbanenettet og var krumtappen i det, der havde skabt grundlag for byens hurtige vækst siden midten af 1800tallet: kombinationen af en god havn og jernbanen. I baggrunden af billedet ses de to konkurrenter, Korn- og Foderstofkompagniets silo til venstre og Jydsk Andels Foderstofforetnings silo (de fem søstre) til højre. Helt ude til højre ses kanten af Aarhus Dampmølle. Det var samspillet med landbruget, som ville have gjort Århus til dansk landbrugshovedstad, hvis ikke et snæversynet borgerskab havde forhindret andelsbevægelsen i at etablere sit hovedkvarter i byen. Foto fra 1920erne i Erhvervsarkivets billedsamling.

også være særligt knyttet til de indledende faser af en ny teknologisk udvikling. Så klynger i sig selv sikrer ikke et område mod pludseligt tab af arbejdspladser. I Århus talte man om en fødevareklynge i 1990, det gør man ikke mere, allerhøjest i datid. Der findes ikke længere en industriel produktion af margarine, rugbrød, øl, kødkonserver, is. Hovedsædet for et meget stort mejeriselskab er ganske vist i byen, men kun med begrænset produktion af mejerivarer.

Der er blevet peget på, at ejendomsformerne spillede en rolle, og at ikke mindst andelsejet rummede en sikkerhed mod overtagelse af udefrakommende interesser. Det gør det måske også, forudsat at andelshaverne ikke omdanner selskabet til et aktieselskab, som det er sket med Danish Crown for nylig, men der ligger ikke nogen sikkerhed heri for at erhvervsaktiviteten opretholdes. FDB afviklede sin produktion i Viby, Danish Crown, der overtog Tulip, flyttede kontoret til Randers og lukkede efterfølgende produktionen i Århus, grovvarerelskabet Den lokale Andel gik konkurs i 2010, LEC blev solgt til Mærsk og er efter flere yderligere salg stærkt reduceret, og GASA er delvis flyttet til Odense.

Men andelsejet har måske nok spillet en positiv rolle for, at Arla fortsat har sit hovedsæde i byen, og NRGi, Jorton og Landbrugets Rådgivnings Center er eksempler på andelsejede virksomheder, som har overlevet perioden indtil nu.

Den mest virksomme lokalisering faktor ser ud til at have været videnproduktion. Uddannelses- og forskningsinstitutionerne har bidraget markant til udviklingen. Ikke mindst arkitektfagets stærke stilling springer i øjnene. Det vil potentielt kunne tiltrække virksomheder fra byggeindustrien. Men også IT-byen på Katrinebjerg har været lokalisering og ført aktivitet til byen, som næppe var kommet ellers. Imidlertid er IT-teknologiens indledende udviklingsfase ved at være afsluttet, og det er et spørgsmål, om den på længere sigt vil kunne danne basis for mange iværksættervirksomheder. Man må nok forvente en konsoliderings- og koncentrationsfase, som ikke nødvendigvis er til fordel for en middelstor jysk provinsby.

Til gengæld vil der kunne åbne sig nye udviklingsmuligheder inden for andre teknologier. Her står nanoteknologi som et muligt område, og det forekommer også for tidligt at afskrive bioteknologiens muligheder, da begge teknologier endnu er i deres vorden.

Ser man på de enkelte industrielle hovedgruppers udvikling, er det tydeligt, at jo mere arbejdsintensiv produktionen er, jo større er tilskyndelsen til en udflytning. Det er Danvalve et eksempel på, men også Tetra Pak Hoyer og for så vidt også Invensys og Danish Crown. Det har ramt metalindustrien, som traditionelt var en af de store hovedgrupper.

Man kan endelig se på markederne, og først se på forbrugsvaremarkederne. Inden for dagligvaremarkedet er produktionen af mærkevarer gået meget markant tilbage. Ganske vist har som nævnt Arla sit hovedsæde i byen, men produktionen foregår andetsteds, så der er tale om en næsten udryddelse af den industrielle dagligvareproduktion. Derimod har der på distributionssiden vist sig en glædelig udvikling, idet både Dansk Supermarked og Jysk har hovedsæde her i byen. De kan stå som eksempel på de såkaldte køberdrevne netværk, og på det felt har udviklingen altså været tilfredsstillende.

Inden for udvalgsvarermarkedet har der ligeledes vist sig en positiv udvikling, idet en række tøjfirmaer har etableret sig med hovedafdeling i byen. Produktionen er i vidt omfang forlagt til lavtlønslande, men design og distribution varetages i Århus. Udvalgsvarerområdet rummer potentielt muligheder baseret på design, om end den medfølgende produktion ikke nødvendigvis vil blive lokaliseret i Århus.

Investeringsgodemarkedet falder i to dele. Boligområdet og varige forbrugsgoder. Hvad det sidste angår, er mulighederne ikke specielt gode. Derimod er boligområdet nødvendigvis lokalt forankret. Det indebærer imidlertid ikke nogen garanti for, at de lokale virksomheder ikke vil kunne komme til at indgå som afdelinger af mere omfattende koncerner. Det har været tendensen inden for entreprenør- og anlægsområdet, og det har så småt bredt sig til den håndværksmæssige del af byggeriet, hvor Bravida overtog Semco Danmarks afdeling, men denne udvikling vil kunne brede sig til alle de gamle håndværksfag. Der er tydeligvis plads til forbedringer af produktiviteten i byggeriet.

De bedste muligheder ligger måske inden for B2B markederne. Der er en stigende tendens til opsplnitning af produktion i en lang række deloperationer, som udføres af underleverandører, og på det punkt vil den forholdsvis veluddannede arbejdsstyrke kunne skabe muligheder. Det vil imidlertid ske i stadig konkurrence med en lang række andre byer.

Pejlinger

Mærkevarerproduktionen er gået tabt. Forretningsservice, der er et stort og voksende område har i vid udstrækning fået form af, at byens virksomheder er blevet franchisetagende dele af nationale eller internationale firmaer. Landbrugsklyngen, der endnu i 1990 fremstod som et område, der skulle satses på, er på det nærmeste forsvundet. Den arbejdsintensive produktion er under udflytning til lavtlønsområder.

I periodens løb er netto seks hovedsæder forsvundet fra byen. Deri er der for så vidt ikke noget mærkeligt. Hovedsæder og hovedkontorer kræver en strategisk god beliggenhed og har en tendens til at samle sig i klynger.¹⁰ I den udvikling har en by som Århus ikke store chancer, men kan dog glæde sig over, at der også er kommet nye til, og at Vestas har truffet beslutning om at placere sit hovedsæde i Århus fra 2011.

Men tabet af hovedsæder betyder ikke alene tab af administrative og strategiske arbejdspladser, men også tab af erhvervspolitisk dynamik inden for den pågældende branche.

Tabel 1. Koncernhovedsæder i Århus 1990 og 2009.

	1990	2009
Fortsatte	MD Foods	Arla Foods
	Tulip International	
	Aarhus Oliefabrik	
	KFK (Korn og Foderstof Kompagniet)	Vital petfood (ny)
	Danpo (Kyllingeslagteri)	
	Århus Stiftsbogtrykkeri	Stibo
	Th. Sabroe (Køleteknik)	
	EL:CON	EL-CON
	Per Aarsleff	Per Aarsleff
	GASA Århus	
	Olieselskabet OK	Olieselskabet OK
	Scanvægt	
	Dansk Supermarked	Dansk Supermarked
	Danske Fragtmand	Danske Fragtmand
	Jydsk Telefon	
	Provinsbanken	
	Østergaard Biler	
	Jydsk Teknologisk Institut	
	Seier-Petersen (revision)	
	Nye	
		K.E. Mathiessen (legetøjskoncern)
		Jysk
		Hans Vestergaard (ejendomsmægler)
		Systematic (IT)
I alt	19	8 + 5 = 13

Anm.: Koncernhovedsæder er her forstået bredt som hovedsæde for en virksomhed med aktiviteter fordelt på flere geografiske lokaliteter og med i alt over hundrede medarbejdere.

Der er en voksende konkurrence mellem byer og lande om de multinationale selskabers investeringer, og mange byer gør krav på at udgøre verdens midte.¹¹ Men samtidig er der en klar bevidsthed om det skrøbelige i sådanne investeringer. På grund af de multinationale selskabers løser lokale forankring og deraf følgende mangel på loyalitet i forhold til lokalområdet, er der en stadig frygt for, at de nedlægger deres lokale afdeling. Det har for eksempel ramt Irland under krisen fra 2008. De multinationale selskabers tilstedeværelse i et område kan imidlertid have forskellige former. Der er forskel på, om der alene sigtes mod at forsyne lokalområdet som en 7-eleven forretning, en G4S-afdeling m.v., eller om tilstedeværelsen tager sigte på større markeder end det lokale, sådan som tilfældet var med Unilevers Frisko Sol is og som det nu er tilfældet med AarhusKarlshamn og York Refrigeration, der nu hedder Johnson Controls, men fra 2005 igen har brugt navnet Sabroe som *brand*. Det er naturligvis særlig virksomheder af sidstnævnte type, som bekymringen gælder, fordi en eventuel nedlæggelse af aktiviteten får ubehagelige beskæftigelsesmæssige virkninger.

Set med Århus' øjne ligger de bedste muligheder for ikke at blive hængt af udviklingen i en forbedring af infrastrukturen. Det er for besværligt at komme til og fra Århus. Lufthavnsbetjeningen er dårlig og den mest realistiske måde for at få den forbedret er formentlig ved hjælp af en Kattegatbro, så man kan nå Kastrup Lufthavn på en time. Ligeledes må forbindelsen til Hamborg gøres hurtigere gennem en elektrificering af banen fra Fredericia.

Dernæst må den alsidige forsknings- og undervisningsaktivitet videreføres og udbygges, ikke med henblik på at blive verdens eller for den sags skyld Danmarks bedste til alting, men for at sikre et niveau, som gør byen til en attraktiv samarbejdspartner.

Den usikkerhed, som globaliseringen har skabt er formentlig kommet for at blive, i hvert fald i en overskuelig fremtid. Det klogeste man kan gøre er formentlig at tage udgangspunkt i det og være indstillet på hurtige forandringer og tilpasninger, og ikke tage noget for givet. I forhold til en global/kontinentaleuropæisk bystruktur er Århus' placering ikke den bedst tænkelige, men byens forholdsvis høje vidensniveau rummer muligheder.

Men det er naturligvis tankevækkende, at den hurtigst voksende gazelle-virksomhed i byen på et tidspunkt var AS3, der levede af genplacering af fyrede topledere.

Noter

- 1 Fremstillingen bygger på den langt mere detaljerede rapport *På forkant af den globale erhvervsudvikling. Vækst i Århus 1990- 2004* udgivet 2009 på Institut for Økonomi/Center for Erhvervshistorie og med Michael O. Bruun som forfatter. Heri gives også mere udførlige beskrivelser og angivelser af kilderne til de mange oplysninger.
Der eksisterer forfatterne bekendt ikke et sammenligneligt materiale fra andre byer, og derfor foretages der ikke nogen komparativ analyse.
- 2 Se for eksempel Peter Maskell: *Nyetableringer i industrien – og industristrukturens udvikling*. København, 1992 og P. Krugman: What's new about the new economic geography? *Oxford Review of Economic Policy* 14,2 1998 s. 7-17 og Roberto Ezcurra m.fl.: The Dynamics of Industrial Concentration in the Regions of the European Union. *Growth and Change* 37,2 2006, s. 200.229.
- 3 Peter Maskell: *Nyetableringer i industrien – og industristrukturens udvikling*. København, 1992, s. 38-44.
- 4 Spin-off: en virksomhed startet af tidligere medarbejdere i en virksomhed i samme eller beslægtet branche.
- 5 Peter Dicken: *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. 4. udgave. Sage, London, 2004. s 12 og Michael Bordo m.fl. (ed.): *Globalization in historical perspective*. The University of Chicago Press, 2003. s. 1.
- 6 Se diskussionen i Nicholas Crafts and Anthony Venables: *Globalization in history: A geographical perspective*, s. 323-369 i Michael Bordo m.fl. (ed.): *Globalization in historical perspective*. The University of Chicago Press, 2003, s. 356f.
- 7 Peter Dicken: *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. 4. udgave. Sage, London, 2004. s 240.
- 8 Externalities: et udtryk fra økonomien, der betegner forhold (som oftest fordele), som den enkelt virksomhed ikke kan tilegne sig.
- 9 A.J. Scott: The geographic foundation of industrial performance i *Competition and change* 1, 1995, s. 51-66. Citeret efter Peter Dicken: *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. 4. udgave. Sage, London, 2004. s. 24.
- 10 Peter Dicken: *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. 4. udgave. Sage, London, 2004, s. 239ff.
- 11 Peter Dicken: *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. 4. udgave. Sage, London, 2004, s. 269f og 308.

Mercantilia (1950-1956)

– tidsskrift eller skoleblad?

AF KURT PEDERSEN

I et længere perspektiv har de højere læreanstalter ændret sig ganske markant; det gælder ikke mindst spillereglerne for forskningen. Publicering er alfa og omega, og artikler – helst i internationalt anerkendte tidsskrifter – stort set det ene saliggørende. Tidsskrifterne indgår i en global medieindustri, og ejerskab af et prestigetidsskrift er et betydeligt aktiv.

Det vil næppe være mange nuværende medarbejdere ved Århus School of Business (ASB) bekendt, at den unge læreanstalt Handelshøjskolen, som blev grundlagt i 1939, i starten af 1950erne gjorde et forsøg i netop denne retning: man udgav 1950-1956 sit eget tidsskrift under navnet Mercantilia.¹

Der var tale om et seriøst magasin i eksemplarisk layout og typografisk kvalitet. Men det blev hurtigt glemt og er end ikke nævnt i HHÅs 50 års jubilæumsskrift fra 1989. Dets liv blev kort, om dets læserskare ved vi lidet, og end ikke oplagsstørrelsen angives i de enkelte numre. Men vi kan konstatere, at bladets skribenter var en snæver og sluttet kreds, der stort set uden undtagelse var ansat på fuld- eller deltid ved Handelshøjskolen. De omfattede i deres totalitet følgende:

Docent, cand. polit. H. J. Hansen, adjunkt (senere professor i regnskabsvæsen) G. Graversen, lektor, cand. mag H. Perregaard, lektor, statsautoriseret revisor P. Seier-Petersen, ekspeditionssekretær (og lærer ved HHÅ) Aage Madsen, økonomisekretær (senere professor) Th. Herborg Nielsen, dommerfuldmægtig Knud Berlin, lektor (senere professor) Niels Nielsen, universitetslektor (senere professor ved HHÅ) P. Sloth Carlsen, statsautoriseret revisor og lærer ved HHÅ, O. B. Jensen, samt landsretssagfører H. Herschend. De i alt 12 bidragsydere producerede i alt 46 artikler samt en enkelt anmeldelse i bladets levetid.

Redaktionsudvalget bestod i hele perioden af H. J. Hansen, som underviste i udenrigshandel og G. Graversen. I periodens første del endvidere af H. Perregaard, som undervejs blev afløst af Niels Nielsen. Redaktionen lå således sikkert i hænderne på nogle af de profiler, der tegnede Handelshøjskolen i Århus. De fire redaktører var flittige bidragsydere til det betroede blad og de stod for 35 af de i alt 46 artikler, det nåede at sætte i søen.

Tabellen giver en oversigt over forfatterne og deres bidrag. Der var ikke de store publiceringsmuligheder i tiden, og med de akademiske uddannelsers vækst var der vel en tendens til forstoppelse i de traditionelle publiceringskanaler. Dette forhold kan måske forklare den udprægede interne dominans – man fandt det fornødent at opfinde sin egen publikationskanal hvis man ville til orde. Tilsvarende træk kan genfindes, om end måske mindre udpræget i Det danske Marked, som blev udgivet af Handelshøjskolen i København fra 1941 og frem og som levede meget længere og vandt betydelig udbredelse.

Tablet 1. Bidragsydere til *Mercantilia*, 1950-1956.

Forfatter	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	I alt
H.J. Hansen	2	5	3	1	3	3	1 (+1)	19
G. Graversen	1	1	1	2		1	1	7
H. Perregaard	2		1			1		4
Seier-Petersen	1							1
Aage Madsen		1		1				2
Th. Herborg Nielsen		1						1
Knud Berlin		1		1				2
Niels Nielsen			1	1		1	2	5
P. Sloth Carlsen			1		1		1	3
O. B. Jensen						1	1	2
H. Herschend					1			1
I alt	6	9	7	6	6	7	5 (+1)	46 (+1)
Ved faste	6	7	7	4	4	6	5 (+1)	39 (+1)

Kilde: De syv årgange (1950-1956) af *Mercantilia*.

Hvad skrev de så om? Forfatterne var ansat indenfor en række fagområder, og artiklerne drejede sig om disse, men de er i længde og dybde ganske forskellige. Redaktør H. J. Hansen betjente sig i udpræget grad af publiceringsmuligheden og skrev overvejende korte artikler om aktuelle forhold i international handel og økonomi. Hans anmeldelse er da også af Kjeld Philips bog om Skattepolitik. Artiklerne er meget velskrevne, men uden særlig videnskabelig dybde – lidt i retning af *The Economist* i dag (skønt knapt så underholdende). Men han bidrog også med mere tidløse problemstillinger, således i 1952 artiklen England må vælge mellem Europa og Imperiet.

Som docent Hansen bidrog adjunkt, senere professor, G. Graversen jævnt henover perioden med i alt syv artikler indenfor sit fagområde, regnskab og revision; men han berørte også et emne som personaleorganisation. Lektor, cand. oecon. Niels Nielsens fem artikler var indenfor området erhvervsøkonomi og havde lineær programmering som omdrejningspunkt. Som Graversen blev han senere professor ved Handelshøjskolen, antageligt ikke mindst takket være sin produktion i *Mercantilia*. Også Sloth-Carlsen blev senere professor ved HHÅ, men var i *Mercantilia*-tiden universitetslektor. Hans område var erhvervs- og samfundsbeskrivelse og artiklerne drejede sig om Dollarpræmieringsordningen (1952/2), Øst-vest handel (1954/2) og Den Internationale Bank i Basel. Geografen H. Perregaard, som var lektor ved HHÅ i erhvervs- og samfundsbeskrivelse, skrev mest i de tidlige år; hans artikler behandlede bygeografi, vandkraft i Norge og Århus Havns geografi. Hans sidste artikel var om kaffens kulturhistorie og -geografi. De øvrige forfattere havde løse tilknytning til Handelshøjskolen, men de fleste af dem underviste på deltid. Således fik også de udefra kommende specialister en røst i bladet.

Som nævnt er *Mercantilia* ikke nævnt i HHÅs jubilæumsbog fra 1989, og det er ikke klart hvorfor bladet ophørte efter syv års virke. Der kan være kommet andre publikationskanaler, eller måske var det smukt udlagte tidsskrift for stor en belastning på Handelshøjskolens budget. Det kunne også tænkes, at det forsvandt da hovedaktørerne var gået af eller havde fået tilfredsstillet deres professorale ambitioner. Det er frugtesløst at spekulere over, hvilken rolle det kunne være kommet til at spille, var det blevet fortsat; under alle omstændigheder havde det nok været nødvendigt at åbne det for en bredere kreds af forfattere. Den tanke, at ASB stod som udgiver af et respekteret tidsskrift, da artikler mange år efter blev motorvejen til akademisk promovning, er sjov at lege med. Men sådan skulle det altså ikke gå.

Noter

- 1 På omslagets inderside præsenterede tidsskriftet sig således:

Tidsskriftet MERCANTILIA udkommer med 2 numre årligt (forårs- og efterårssemestret) og bringer artikler om økonomiske emner samt emner vedrørende regnskabsvæsen, organisation og erhvervsgeografi. Redaktionen

forestås af et redaktionsudvalg, der består af:

docent, cand. polit. *H. J. Hansen*,
lektor, statsaut. Revisor *G. Graversen* og
lektor, cand. oecon. *Niels Nielsen*.

Abonnement kr. 6,00 årligt. Enkeltnumre kr. 4,00.

Oplevelsesøkonomi og kulturanthropologi

– et essay

AF STEEN BROCK OG NIELS KAYSER NIELSEN

Dette essay diskuterer den opfattelse, at begrebet oplevelsesøkonomi dækker en særlig ny fase indenfor økonomisk virksomhed, idet synspunktet er, at elementer som oplevelse, fortælling eller interaktion er generelle foreteelser i økonomiske transaktioner. Nye tendenser og accentueringer omkring oplevelsesøkonomien ses som variationer af temaer, teknikker og situationer omkring produktion, køb, salg og forbrug, som til alle tider har været forbundet med økonomisk virksomhed.

Teksten drejer sig således om det principielle spørgsmål om forholdet mellem det særlige og det almene, her det ekstraordinære og det almenmenneskelige. Med udgangspunkt i den svenske antropolog Åke Dauns overvejelser over kultur forstået som historiske, partikularistiske og specifikke variationer over antropologiske konstanter og med eksempler fra århusiansk erhvervs- og kulturliv efter 2. verdenskrig trækkes en rød tråd fra Adam Smith, over Karl Marx til Amartya Sen. Hovedtanken er, at økonomi er en normativ regulering af civilsamfundet og ikke kun et middel til materiel velstand.

Indledning

Det kan være mentalt udmattende igen og igen at læse og høre, at i modernitetens verden er alt i transformation og konstant omvæltning, skriver de svenske etnologer Billy Ehn og Orvar Löfgren i deres seneste bog *The Secret World of Doing Nothing*¹ og broderer videre på et af modernitetens kendteste mantraer, nemlig Marx' og Engels' udsagn i *Det kommunistiske Manifest*, at alt, hvad der er solidt, nedbrydes og forluster. Intet vedbliver at være det samme. Denne måde at tænke moderniteten på beskrives ofte i termer af en tiltagende individualisering – som alle tilsyneladende er rørende enige om – og en ligeledes voksende fragmentering af det sociale liv. Det passende forum for pleje af en sådan individualiseret, fragmenteret og flygtig sociabilitet er flittigt konsum, stort medieforbrug og hyppig deltagelse i såkaldte events.

Inflationeringen af denne tankegang har foranlediget Ehn og Löfgren til at problematisere den ved i stedet at pege på de dele af vores liv, hvor

der ikke sker noget. Som for eksempel når vi står i kø ved kassen, venter på bussen eller sidder ved vinduet og kigger ud. Men de viser samtidig, at hvor trivialiteten giver anledning til unikke fantasier og dagdrømme, giver eventmenageriernes fantasifuldhed – stik imod den kreative klases og kulturentreprenørernes forestillinger om bestandigt at levere det sidste nye – i det lange løb let anledning til banalitet og kedsomhed. Det er også her, der i bogen udvises en stiltiende solidaritet med såkaldt almindelige mennesker og deres liv om torsdagen.

Men inflationeringen i både forestillingen om og forskningen i eventkultur og dens tvilling oplevelsesøkonomien kan også give anledning til en anden type problematisering, hvor man ser nærmere på, hvor nyt et fænomen oplevelsesøkonomien i grunden er, og på hvad der indgår heri. Det er dette ærinde denne artikel er ude i, hvor vi til slut giver nogle eksempler på, at oplevelsesøkonomi ikke behøver at have med events og begivenheder at skaffe.

Historisk antropologi – som kulturel motor

Man kunne for eksempel spørge: når nu det overgribende formål med etnologien og andre kulturvidenskaber, som for eksempel økonomi er at studere kulturel variation, hvad er det så der varierer? Svaret herpå må være det fællesmenneskelige; det som ligger nedenunder den kulturelle og historiske variation i tid og rum. Det behøver ikke nødvendigvis at indebære fokus på de ontologiske grundvilkår. Tværtom må formålet være mere raffineret, nemlig at undersøge samspillet mellem det universelle og det specifikke, sådan som for eksempel den svenske antropolog Åke Daun har gjort det.² Det er således ikke menneskets generelle behov for føde, der er i fokus hos ham, men dels dette behovs funktion som motor, dels de kulturelle og historiske variationer over grundtemaet.³ Klart og tydeligt slår han fast, at intet samfund får sin specifikke form af de basale behov, men de sætter kulturen i gang og driver mennesker til handlinger.⁴ Disse handlingsformer - det som vi kalder kulturen - er underkastede andre mekanismer, nemlig de historisk givne muligheder og begrænsninger.

Vi kan gå lidt videre i samme retning. Teorier og refleksioner er nødvendigvis partiske, har vi lært. Men dermed ikke være sagt, hvilke slags værdier, goder og normer, der skal have førsteprioritet. Der er ikke nogle naturgivne eller evige og almene interesser og behov, som sætter den konkrete økonomiske dagsorden. Mennesker skal have mad og drikke, ly og læ og skal have dækket andre basale kropslige behov, men det foregår altid i historiske og kulturelle kontekster, som varierer i tid og rum.

På dette punkt er der en stor svaghed ved Marx og Engels' betoning af de økonomiske klasser, arbejderne og kapitalisterne. Svagheden er, at forbrugeren fremstår i sin rene betydning som konsument, og ikke som en fri og selvstændig person, der er engageret i selvudvikling og i dansen og opretholdelsen af en række mindre fællesskaber i det sociale liv. Marx og Engels gav en forenklet analyse af, hvad der er på spil i det produktive virke. Deres billede af opretholdelse og fremme af levevilkår var – tiden taget i betragtning forståeligt nok – centreret omkring den materielle reproduktion, såsom kroppens næring og beskyttelse. Her har neo-liberalisten Amartya Sen et mere nuanceret billede af de forskellige typer af friheder, som han kalder det, altså forhold, muligheder og evner, der fremmer menneskers livsmuligheder i efterstræbellesværdige retninger.⁵

Der er naturligvis afgørende forskel på at være lønmodtager og at være repræsentant for den kapital, der skabes og forbruges i diverse virksomheder. Men både lønmodtageren og kapitalisten er engageret i at udvikle butikstrukturer, transportmuligheder eller uddannelsessteder. Det moderne Vesten består stadig af en række klassesamfund, men denne betegnelse udtømmer ikke karakteristikken. Der er familiemønstre, arbejdsmarkedsforhold, foreningsliv, organer som skolenævn, vandværksbestyrelse, ejerforening, boligforening eller borgersammenslutninger og interesseorganisationer på alle ledder og kanter.

Det (sen)moderne vestlige menneske har, som det så ofte påpeges, ingen naturlige, selvfølgelige hjem, rum, fællesskaber og opgaver. Tilværelsen er i princippet en fortsat søgen efter at definere og omdefinere sådanne hjem, rum, fællesskaber og opgaver.⁶ Nu kan denne dom lyde som en uhørt voldsom socialpsykologisk diagnose. Står det virkelig så slemt til, kunne man spørge? Svaret er ja, men man kan berolige spørgeren ved at tilføje, at der ikke tales socialpsykologi, men økonomi. Det er et økonomisk vilkår, at moderniteten er ensbetydende med en fortsat omstilling og selv-dannelse. Taler man ikke økonomi, er der fortsat behov for hjemsted, hvile, ro og rødde.

Økonomi og menneskers selv-frigørelse

Der er for det første foregået en udvikling fra håndværk over maskinel produktion til dels storindustri, dels former for serviceydelser, hvor det afgørende er den markante udvikling af produktionsmidlerne og produktionsformerne. Pointen er, at hvad det vil sige at være såvel arbejdsgiver(leder) som lønmodtager, har ændret sig. Der er megen tom

retorik omkring dette felt. Arbejde kan aldrig blive ren hobby og selvrealisering, men det er rigtigt, at arbejdsmarkedet rummer plads til, at såvel ledere som lønmodtagere har et spillerum for fagudvikling, kompetenceudvikling og en mere personlig udvikling. At være på arbejdsmarkedet er på flere måder blevet en del af en fortsat læreproces, og derfor er selve deltagelsen i det produktive virke en væsentlig del af menneskers reorientering og udvikling af nye normer, værdier og mål i tilværelsen.

For det andet har velstanden i de fleste såkaldt højtudviklede lande nået et sådan niveau, at det fra at dreje sig om simpel overlevelse og reproduktion af familien, er blevet et problem, at der er et for stort forbrug af visse fødevarer og andre produkter, som eksempelvis belaster miljøet og sundheden. Der er følgelig helt grundlæggende etiske, æstetiske og politiske forhold på spil i de prioriteringer, som foretages på markedet. Det har ført til begrebet om den politiske forbruger, som ganske vist nok bør kritiseres af flere grunde,⁷ men trods det rokkes der ikke ved den sandhed, at vi alle både i det produktive virke, via vores job, og i det private liv, via vores forbrug, er med til at prioritere og vælge på en måde, der aldrig kan påberåbe sig politisk uskyld eller neutralitet. Den ene dag er det sundt med mælk, den næste dag ikke. Den ene dag er det godt med olie i tanken, den næste dag ikke. Det senmoderne menneskes rastløshed og omstillingsparathed kommer ikke ud af det blå. Det er som et økonomisk væsen, at mennesket må forblive moderne.

Endelig er der en ny fokusering på, hvad det er der kan købes og sælges på markedet. Det er en udbredt opfattelse, at fokus her har skiftet fra en oprindelig vareproduktion til en mere servicebetonet produktion og nu senest til et udbud og efterspørgsel efter oplevelser, jf. ideen om oplevelsesøkonomi. Igen er denne historiske opfattelse en sandhed med modifikationer. Der har eksempelvis været teatre og det, man kalder kvindens ældste erhverv i adskillige hundrede år, og Arla tæller nok stadig årsresultatet i antal solgte mælkekartoner, oste osv, og ikke i en pejling på kundernes tilfredshed. Et restaurantbesøg kan være nok så god en oplevelse, men hvis der ikke kom konkrete føde- og drikkevarer i maven, ville fænomenet ikke kunne findes. Sagen er ikke så meget, at det, der sælges og købes, bliver mere og mere diffust og luftigt. Arbejdsværditeorien holder stadig vand, mener nogle,⁸ mens andre økonomer påpeger både arbejdsdeling, råstoffer og naturressourcer som nok så væsentlige værdiskabende faktorer. At agere økonomisk vil sige, at der er nogen, der forbruger arbejde som tid med henblik på at fremstille eller yde noget, som har en (brugs)værdi for andre. Det kan være, at den gode oplevelse, såsom at føle sig personlig betjent og coachet er en væsentlig

konkurrenceparameter, men det er ikke denne tilfredshedsfølelse, der købes og sælges. Sagen er snarere, at ydelser og tjenester, der før i tiden ikke var en del af det private arbejdsmarked, såsom sygdomsbehandling, idrætsundervisning, oplæring i elementære huslige og hjemlige færdigheder (som evnen at drive en køkkenhave), råd og vejledning venner imellem og meget mere, er gået fra at være en del af den almene sociale interaktion til at blive professionaliseret. Derfor bliver der lagt forretningsmæssige og pengemæssige betragtninger ned over forhold, der før i tiden blev vurderet på anden måde.

Hvad man end skal sige og mene om dette fænomen og denne udvikling, så bekræfter det pointen i nærværende artikel. Der er flere og flere sider af det almene liv, der må forstås i økonomiske termer, hvilket tvinger det moderne menneske til at reflektere over sit liv og sine prioriteter. Derfor er den gængse opfattelse af oplevelsesøkonomien, at der er tale om en større vægt af selvforkælelse, meget forkert. Oplevelsesøkonomien er tværtimod med til at udstille og blotte det moderne menneske. Hvis man kan være glad for at give 4000 kr. for en gourmetmiddag på en Michelin-restaurant eller det samme beløb for en Louis Vuitton taske, slipper man ikke i sit stille sind for at overveje, om pengene i stedet kunne være brugt til Røde Kors eller børnenes klaverundervisning. Det er nu den ene side af sagen. Den anden side af sagen består i en indkredsning af, hvad en oplevelse i grunden er; i heuristisk forstand.

Hvad er oplevelse?

For det første må man holde fast i, at oplevelsen skal være unik og enestående. Der må ikke gå dagligdag og trummerum i oplevelsen, så bliver den udsat for kulturelt slid. Den skal helst være hævet over et hverdagsniveau. Anskuer man oplevelsen i et oplevelsesøkonomisk perspektiv, kan man sige, at folk ikke gider betale for gentagelse og trivialitet.

På den anden side skal oplevelsen også have karakter af at være identificerbar. Der skal være så megen genkendelighed og identifikationsmulighed, at man, i det mindste i et vist omfang, undgår alt for megen anderledeshed, som vil kunne indebære forvirring og true forståelse, anerkendelse og genkendelighed.

Men omvendt skal der også være et forførelsesmoment, der byder på overrumpling, hvor man møder noget opakt og uigennemtrængeligt. Oplevelse indebærer, at man helst ikke må have forstået alting til bunds. Impulsdimension og overraskelsesmoment er centrale dele af oplevelsen. Heri ligger en modsætning til tradition og kontinuitet og en længsel efter

brud. Denne søgen efter det ekstraordinære indebærer også parathed til bevægelse i ordets begge betydninger. Man skal være parat til kropslig omskiftelighed, men også udvise lyst til at blive rørt og bevæget i mental henseende, hvor man flytter sig fra ét mentalt univers til et andet. For at have kompetence hertil fordres der både en krop, som kan tage del, og et sanseapparat som er parat til at lade sig udfordre i en sådan grad, at man nærmer sig en totaloplevelse, hvor man slår alle sanser ud.

Der må også gerne være et element af involvering og deltagelse. En ren og skær passivt nydende oplevelse byder på for lidt og minder for meget om tidligere tiders ønske og først og fremmest bekvemmelighed og letthed i receptionen. Oplevelsesøkonomi indebærer som oftest kropslig og fysisk deltagelse. Man kan betegne det som en dyrkelse af interaktion, hvor man selv er med-designer.

Vender vi nu blikket væk fra præferencerne hos modtageren af oplevelsen, stilles der også visse krav til selve oplevelsen som tilbud. For det første skal den have et vist volumen. Den må have et vist format og byde på noget stort. Det indebærer som regel en så stor kompleksitet, at der er mulighed for at imponere. At se en tryllekunstner stryge en tændstik er normalt ikke nok.

For det andet stilles der krav om en vis kontekstualisering. Oplevelsen må gerne være unik og einmalig, men skal helst også være forankret, så at der er en hank til en virkelighed og én eller anden form for tradition og rodfæstethed. I henseende til historiebrug indebærer dette en relation til historie enten som en levende rettesnor, ofte betegnet som kulturarv, finkultur eller storslåethed, eller som en interessant, men for altid afviklet fortid som for eksempel hekseafbrænding, træhest, fattighus og korporlig afstraffelse af børn.

Der stilles også krav om dybde. Den kan være af såvel rumlig som tidslig beskaffenhed. I sidstnævnte tilfælde ønskes en markering af en historiskhed som enten er helt overstået som i de ovennævnte tilfælde eller ligger så umådeligt langt tilbage, at man kan tillade sig at slutte fra et potteskår til en samfundsformation. I førstnævnte tilfælde indebærer det krav om møde med sære kulturer ude i den globale verden, hvor man gribes og forundres. I det andet tilfælde en livlig fantasi og sans for historie.

Denne dybde påkalder også et ønske om seriøsitet, hvor pjat og overflade ikke er i høj kurs, fordi det let giver indtryk af en undervurdering af den oplevelsessøgende. I seriøsitetens ønsket er inkluderet et ønske om at blive taget alvorligt som deltager i et oplevelsesøkonomisk tilbud. Statuselementet, hvad enten det knytter sig til økonomiske eller kundskabsmæssige forudsætninger, står centralt, hvor uddannelsessystemets

profilering af henholdsvis kompetencer og kvalifikationer er et vigtigt omdrejningspunkt i oplevelsesøkonomien.

Omvendt må oplevelsen også være af en sådan beskaffenhed, at den kan glemmes. Den må helst ikke anfægte og bringe ud af fatning. Udfordring, bevægelse og konfrontation må ikke anfægte tryghed. Det er netop på baggrund af et solidt hverdagsståsted, at man kan udvise parathed til at lade sig påkalde og anfægte.

Det stiller krav om, at oplevelsen skal være momentan. En vedvarende virkning, hvor familiefaderen efter at have set en dramatiseret event om menneskeædende indianere i Mellemamerika for eksempel drømmer om at blive kannibal, er ikke ønskværdig. Oplevelsen skal kunne afvikles uden at sætte sig nævneværdige spor i ens øvrige livsførelse. Man skal kunne ryste den af sig igen, så at den ikke får forpligtende konsekvenser. Kunsten at kunne glemme en oplevelse er en central ingrediens i oplevelsesøkonomien i såvel økonomisk som kulturel henseende. Det er evnen til at kunne glemme den, der gør, at oplevelsen igen og igen kan kapitaliseres som udtryk for enten behovsdækning eller selvudvikling. Hvis ikke den var forglemmelig, ville der ikke være penge at tjene på den.

Efter disse analytiske indkredsninger må vi imidlertid samtidig holde fast i, at oplevelse ikke er noget i sig selv. Oplevelser er altid indlejrede. Men hvad vil det sige?

Oplevelsers indlejring

Oplevelser er nul og niks, hvis de ikke ses som led i de livssituationer, som mennesker kunne befinde sig i. Oplevelser er aldrig noget – i sig selv - men led i bestemte former for handlen og samliv. Oplevelser er ikke tilstande i kroppen, eller i bevidstheden, som vi hver især kan sanse eller mærke. De er slet ikke hændelser eller tildragelser, der opstår som led i bestemte årsagssammenhænge. De er ikke virkninger af noget, der er gået forud, og er ikke et resultat af hvad der er hændt, et resultat som til sidst registreres.

En sådan kritik af oplevelsernes ontologi behøver imidlertid ikke at implicere, at man benægter, at oplevelser har en central plads i menneskelivet. Tværtimod – og et vigtigt eksempel er Wittgenstein⁹ – kan man bruge betegnelsen oplevelse som et væsentligt træk ved alle livssituationer. Det er et af hovedemnerne i denne tekst. Man har forvekslet oplevelser, som er sammensatte, handlingsorienterede måder at være opmærksom på – og det vender vi tilbage til – med diverse følelser, fornemmelser, stemninger. Man har i det hele taget forenklet den måde, hvorpå

menneskers opmærksomhed er farvet og præget af emotioner. Man har haft alt for enkle og ensidige opfattelser af, hvad det vil sige at begejstres, at fascineres, at blive fanget af noget eller at blive udfordret, provokeret, oplyst eller smigret. Hvorfor kunne der være noget seksuelt forbundet med at spise et bær? Det er ikke kun et spørgsmål om sanselighed og saft, men kunne sagtens være led i en længere, mere kompliceret historie.

Lad os nu koble den økonomiske vinkel med, hvad der lige er sagt om oplevelser: produktion, distribution og konsumtion af varer udspiller sig, i alle tre faser, som en del af forskellige former for samvær og kommunikation. Økonomi handler om måder, mennesker er sammen på. Økonomi er en iscenesættelse, en regulering og disciplinering af visse sider af de samværsformer, hvor der produceres, distribueres og forbruges varer, mens andre sider af disse samværsformer har mere frit spil. Der er endvidere ikke en eneste økonomisk foranstaltning eller indretning, som ikke allerede er en forvaltning og iscenesættelse af de måder, hvorpå mennesker kan være oplevende tilstede i visse sammenhænge. Det kan godt være, at langturschaufføren får en på opleveren, hvis det tillades, at han må se film, mens han kører ud af motorvejen. Men disse oplevelser er – i bedste fald – et supplement til selve den situation, det er at være klar over, at man har styr på sit køretøj, ved hvor man er på vej hen, og at man ikke er til fare for andre i trafikken. Langturschaufføren er, TV eller ikke, allerede oplevende tilstede i sit køretøj i kraft af denne selvbevidsthed. Som det er fremgået, er der derfor ingen simpel, overskuelig og klart analyserbar sammenhæng mellem økonomi, fællesskab, livsstil og offentlig myndighed. Tanken om oplevelsesøkonomi kommer aldrig først, men derfor kan den udmærket være en vigtig vinkel og perspektivering ind i en bredere forståelse af bestemte sammenhænge. Lad os tage nogle af de mest synlige af sådanne vinkler:

A: arbejdspladsen kræver ikke blot produktivitet, men en slags performance, der giver stedet og varen kolorit.

B: hvad der sælges, varen som sådan, rummer ikke-materielle aspekter, såsom service, personlig tiltale, værdifulde mentale associationer og stimulanser.

C: køb og salgs-situationen har træk fra almindelig omgang mennesker imellem.

D: virksomhederne der producerer eller butikker der sælger, er in-

volveret i en etisk, politisk eller på anden måde normativ profilering. De er ikke blot vore handelspartnere, men repræsenterer vore venner og er i det hele taget samfundets, eller almenvældets, repræsentanter.

E: at agere på markedet er et middel til diverse mål. Forbrug er led i terapi, sundhedsfremme, politik, byudvikling, egnsudvikling, u-landsbistand eller andet.

F: markedet er et medium for selvrealisering og selvudvikling og dertil hørende kvababelser og illusioner. Markedet er et spejl af menneskers præferencer, værdier og behov.

Man kunne fortsætte med flere punkter. Men det er en pointe, at der kan være mange vinkler på sagen. Tanken om oplevelsesøkonomi er et kompleks, eller en palet, som kan give forskellige vinkler på en forståelse af bestemte sammenhænge. Og det videnskabeligt-filosofisk interessante fænomen er så, at man kan variere alle disse aspekter og alligevel have fornemmelsen af at tale om en og samme vending i samfundsökonomien. At agere oplevelsesøkonomisk kræver, i sagens natur, at kunne udrette en aspekt-veksel, at kunne gå fra perspektiv til perspektiv, snart kundens, snart producentens, snart myndighedernes, som led i en samlet forståelse af de konkrete fænomener.

Den, der har succes i oplevelsesøkonomiske sammenhænge, er således den, der kan vende og dreje tingene, som en multikunstner, der billedlig talt forener godt håndværk med sans for en lang række andre sociale og menneskelige forhold. At agere oplevelsesøkonomisk kræver ikke bare, at man kan udtænke og iværksætte nye spændende ting. Man skal være meget besindig, jysk og nøgtern omkring det: Hvad skal det nye til for? For hvem er det interessant og hvorfor? Hvad er det, der ikke er nok eller er problematisk ved de gamle måder at gøre tingene på? Hvis man kun tænker nyt for nyhedens skyld, eller penge for pengenes skyld, er man ikke oplevelsesøkonomisk indstillet. Så er man bare en kræmmer, og en der søger egen vinding. Det er måske den sande bundlinje i al økonomi; nemlig at økonomien er med til at fremme almene goder og værdier. Og måske er oplevelsesøkonomien den optik, der sætter dette grundforhold i arbejde på en mere konsekvent måde end andre opfattelser af økonomi. Man kan tale om bestemte faser eller epoker i økonomien, men man kan også operere med en forestilling om, at disse udgør vekslende facetter med vekslende prioritering i forhold til en række forhold, der altid har været på spil.

Oplevelsesøkonomiens dimensioner, i deres komplekse enkelhed

Oplevelsesøkonomi er både noget meget gammel og velkendt, og et temmelig nyt kompleks vedrørende forretningsmæssige koncepter. Der var engang, da danskerne, også børnene, drak hvidtøl, der som bekendt i den gængse søde form er en mørk drik. Men når julen nærmede sig, og det gjorde den først i december og ikke som nu i oktober, kunne man få nisseøl, der bare var den samme vare tilsat lidt ekstra sukker og en ny etikette, der skulle bidrage til den almindelige julestemning. At følge julens historie, som familiefest og markedsfest ville i øvrigt være et afgørende indicium for forståelsen af oplevelsesøkonomiens udviklinger og facetter! Nu er det, som det er fremgået, hverken muligt eller ønskeligt at angive en præcis og stram definition på, hvad ordet oplevelsesøkonomi står for. Men følgende indgangsvinkler synes oplagt relevante.

For det første må man kunne give en generel pejling af tendenser og mønstre i samfundslivet. Det kræver i bedste fald, at en umiddelbar sund sans for tidens toner forbindes med politiske, kunstneriske og andre kulturelle strømninger, samt med relevante, anvendelige videnskabelige modeller og teorier, ikke mindst indenfor socialpsykologi. Det var hot og til Hellerup, da Plumrose i midten af 60'erne pakkede 6 røde pølser i plast og frøs dem, eller da man på samme tid kunne få rigtig italiensk Ravioli på dåse for 20 kr. kiloet, mens det allerede, da det kom frem i 1950'erne, var gement og folkeligt at få dybfrosne ærter fra Findus hos grønthandlerne, der kom først med dybfrost i Danmark. Nu får man ikke længere frosne pølser, mens der til stadighed udvikles nye typer af frosne grøntsager, bare der står 'til wok' på emballagen. Omkring sådanne fænomener forstår de fleste, at der er mange ting på spil. Der er ændrede familie- og levemønstre. Der er eksempelvis nye typer marketing, nye slags butikker eller nye problemstillinger omkring økologi, teknologi og bioetik. En blanding af ekspertviden og en generel indsigt i tidernes ændringer er påkaldt.

For det andet må man have en klar opfattelse af forholdet mellem økonomiske sammenhænge og en række aktivitetsfelter, herunder forretningskoncepter, typer af institutioner og traditioner, finanssektoren udvikling, myndigheders rolle og virke, samt konkurrenceparametre i forskellige typer erhverv. Det er ikke ligegyldigt, hvor stor købekraft unge mennesker eller det grå guld har. Fast food-kædernes vækst er det mest slående eksempel på en gennemgribende forandring i forretningskoncept, hvor topstyrede virksomheder, byplanlæggere, reklamefirmaer (som det hed i gamle dage) og andre hovedaktører i et samspil med en ideologisering af børnefamilien har udløst en sand lavine i den daglige

madkultur.¹⁰ Der skete tilsvarende noget omkring tøjbutikker i Carnaby Street i Soho i London i midten af 1960'erne, organiserede skiferier i 1980'erne eller restauranter i 1990'erne, som man ikke forstår, hvis man ikke ser sammenhængen mellem finans, medier, industri og generelle trends i tiden. Det er ikke den enkelte, enestående oplevelse af et særligt bjerg, eller en særlig suppe, der er historien. Der er ikke en modsætning mellem kulturhistorie og oplevelsesøkonomi. Den sidste er en bevægelse indenfor den første.

For det tredje må man have en klar normativ vinkel, hvor sider af kreativitet, innovation, virksomheds- og organisation udvikling samt personlig udvikling fremhæves og profileres.

Det er med andre ord ikke nok, at man starter ud i det blå med løse henvisninger til, at oplevelser er blevet en del af varen, at fortællinger knyttes til produkterne eller at bestemte hot shots i videnskabens, markedets eller mediernes felt har sat en dagsorden, man må forholde sig til. Hvis man på denne måde starter ud i det blå og blot forbinder oplevelsesøkonomi med en række slagord, der brænder igennem i tiden, lukker man sig blot om en abstrakt, isoleret diskurs og fanger ikke, hvad der er af realitet i fænomenet. Og her hjælper det ikke at fremvise nok så mange interessante og oplysende cases? For valg af, og præsentation af, disse cases forbliver indenfor den optik, som de fyndige slagord har sat. Man nævner eksempelvis nye former for turisme, man fremhæver nye madsteder og ikke mindst nye måder, hvorpå bestemte lokaliteter brandes og profileres. Men hvorfor vælger man disse cases. Er det fordi, de er eksempler på en synlig og markant økonomisk vækst, altså et markant supplement til tidligere former for forretning, eller er det fordi produktet eller koncepterne, som sådan, adskiller sig væsentlig fra andre ting, der udbydes til salg? Eller er det produktionsmåden og samspillet mellem producent, sælger og forbruger og forsker, der er interessant? Det vil vi se nærmere på ved hjælp af en række cases.

Oplevelsesøkonomi som kold - eller varm - beregning

Lad os tage på restaurant. I dag kan man besøge sådanne, hvor maden, der serveres, er forbundet med råvarernes oprindelse, kokkens baggrund og holdning til diverse ting eller anretningernes æstetik og verbale præsentation. Hvad der derimod er meget lidt i højsædet er betjeningen, der typisk varetages af ufaglærte, yngre folk, som mere tænker i deres egne arbejdsbetingelser og glæde ved jobbet end kundernes, ja, oplevelse. Men at gå på restaurant er altid en oplevelse af at deltage i et særligt

måltid. Det er en seance, som ikke bare består i at fortære en række retter, hvor krydrede disse end er med fortællinger. Det er ikke mindst den personlige opmærksomhed tjenere og kunder imellem, der definerer et godt restaurantbesøg. I tidligere tider var en sådan betjening næsten en selvfølge. Man kan sige, at der var en faglig stolthed forbundet med betjening, som ofte er gået tabt. Derimod var forholdet til kokken mere diffust. I den nye type restaurant er det kokken, man forholder sig til som kunde, også selvom denne ikke viser sig ved bordet. Før i tiden var det snarere værten, altså ejeren og den, der havde bestemt spisestedets profil og indretning, man forholdt sig til. Det var Uffe, der havde Teaterbodega i Skolegade i Århus. Men om det var Uffe selv, eller en af de andre ansatte, der stegte den franske bœf med bønner, kartofler og smørsovs, var ikke vigtigt.

Her kan vi se et skel mellem tidligere tiders service og nutidens oplevelse. Skellet går ikke på en overgang fra primær tung produktion af varer til fokus på serviceydelser. Vi taler om en ændring i opfattelse af, hvad det vil sige, at salget af en vare er fulgt til dørs. Det er måske en oplevelse at komme i Bilka, eller Irma, men trods muzak, børnelegepladser, cafeteria, og alle mulige former for standere (displays) og lys- og lydcollager – nu også på fladskærm – så er oplevelsen af at være en massekonsument midt i en salgsmaskine ikke til at komme ud af. Det er ikke, som da man købte sine knive ved isenkræmmeren, sit kød ved den lokale slagter eller sko i skobutik. Her var der en person, som i princippet var butiksindehaveren selv, eller en af hende betroet medarbejder, der kunne borge for den solgte vare. Køb og salg var en personlig transaktion, der skete indenfor rammer af tillid, åbenhed og gensidig interesse.

Der er på denne måde noget koldt og beregnende over oplevelsesøkonomien. Den opfatter den potentielle kunde som en upersonlig repræsentant for de oplevelsesaspekter, der i det enkelte tilfælde er i fokus. Oplevelsesøkonomi er den moderne form for prostitution. Man får den ægte vare, men bare på en aldeles uægte facon. Disse betragtninger er hverken et udsagn om, at ældre tider var bedre, eller om prostitution. De er led i en præcisering af, hvad der er på spil og ændrer sig, når vi forstår tingene oplevelsesøkonomisk.

At noget er koldt og beregnende kan godt være led i noget nyttigt og værdifuldt for andre. Den gode læge eller den gode lærer behøver ikke at være personlig og følelsesmæssig engageret i de individer, de har med at gøre i deres gerning. I det mindste er det ikke sådan, at kvaliteten vokser proportionalt med engagementet. Kløgt og dygtighed, strategi og konsekvens kan bringe meget – godt. Så langt er oplevelsesøkonomi en

kunstnerisk iscenesættelse. Der er et plot, en opbygning, nogle overraskelsesmomenter og en ganske bestemt forventning om hvor, hvornår og hvordan kunden modtager og bearbejder værket. Oplevelsesøkonomien er upersonlig ligesom al god kunst. Men netop derfor kan den være meget mere vedkommende end andre slags køb og konsumtion. Det er den vigtige forskel til tidligere økonomiske former. I oplevelsesøkonomien er man ude på at sætte noget i gang hos de involverede. Man vil skabe rammerne for en oplevelse i livet. Man vil netop ikke skabe selve oplevelsen, ligesom et kunstværk ikke udmønter sig i en ganske bestemt reception, men danner grobund for flere væsentlige former for reception.

Oplevelsesøkonomien betoner udbyderens autoritet, men underspiller dennes autenticitet. Der er nogen, der vil noget med nogen. Som sådan er oplevelsesøkonomien erotisk. Det er en tiltale, en flirt, en opvisning, en blottelse og en berøring, der vil forskubbe modtagerens opmærksomhed og horisont. Det er en invitation til forførelse, men hvor det leder hen, og hvor man skal lande, er ikke en del af den erotiske henvendelse. Der er tale om en intim dans, der åbner op for nye sanselige fornemmelser, men som ikke har et på forhånd givet mål. Men vi taler om skøgens dans. Der skal være cool cash efter dagens dont, og det hele er overordnet set til hendes overlevelses skyld, ikke kundens tilfredsstillelse.

Fra Sal til Filmland: en tur i biografen

Et biografbesøg i ældre tider var et særligt fænomen, som forbandt den individuelle lyst til oplevelse med kollektivets fællesskabsfornemmelse.¹¹ Der var mange hundrede mennesker samlet i foyeren, og de skulle alle sammen ind og se samme film. Man havde som regel vist adgangsbillet og var inde i de hellige rum, hvor toiletbesøg, køb af slik og læsning af programmet til filmen gik for sig, men først og fremmest skulle man se på de andre. Man gik hurtigt på plads før reklamefilmene rullede frem, og disse blev kommenteret med mange morsomme tilråb. Men når de rigtige forfilm og hovedfilmen tonede frem, blev der andægtig stilhed, undtagen når man lo, græd og skælvede i flok. Den tanke, at vi hver især skulle ud efter filmen og redegøre for, hvordan lige jeg, til forskel fra andre, havde oplevet og opfattet filmen, var fremmed.

Nu kan man sige, at vaner og skikke omkring dette at kigge på TV er taget med ind i biografensalen. Så der snakkes undervejs, og man kan sige, at filmene i deres udtryksform mere og mere prøver at påvirke den enkelte biografgænger med diverse effekter. Ja der er mange udviklingsmønstre på spil. Men den afgørende forskel er forholdet til stedet, til

salen og til de andre biografgængere. Det var ikke det samme at være i Kosmorama som at være i Palads, Scala, Folketeatret, Regina, Rio (Højbjerg), Vest (Brabrand), Kino (Viby), Park (Risskov) eller Astra (Åbyhøj). Tæpperne på gulvene, forhænget foran lærredet, lugten, stemningen og de ansattes påklædning bidrog til de enkelte etablissemeters særlige atmosfære. Kosmorama passede godt til John Wayne i Hatari og Audrey Hepburn og Peter O'Toole i How to steal a million, mens Dirch Passer og Keld Petersen passede godt til Regina. Kubricks film 2001. A Space Odyssey passede til Folketeatret. Det havde selvfølgelig noget at gøre med, at biografer i begyndelsen var udformede og indrettet som en slags teatre, men det havde også noget at gøre med opfattelsen af at 'gå ud'. Man var i ordets egentlige forstand en biografgænger. Som at være fodgænger er der tale om en offentlig fremtræden og om noget man gør for at være til stede på en kanoniseret måde. Man droppede ikke bare ind, og det var flovt at måtte gå på toilettet midt i en film. Der var en alvor om at være sammen med andre, som er gået fløjten i dag i mange sammenhænge – men heldigvis ikke alle.

Hvad er det så, biografen kan tilbyde i dag? Oplevelsen af lyd og billede er markant bedre end det, der kan opnås med det bedste hjemmebioanlæg. Sæderne er meget komfortable, og der er ligefrem holdere til fadølsbægre i nogle af dem. I dagens biograf har man fornemmelsen af at være blandt ligemænd. Der er 10 film i hvert biocenter at vælge mellem, og 10 tidspunkter for hver film. Så alle dem, der lige præcis har valgt at se den nye film af Susanne Bier torsdag aften kl. 21, må have visse ting tilfælles. På vej ind i salen har man forceret et hav af informationer og reklamer. Man er i Filmland og er trådt ud af det almene liv i byen. Det er de unge, kæresteparrene og liebhaverne, der kommer, for de andre kan sagtens vente tre måneder til filmene kommer på DVD og kan lejes på nærmeste Tank. Alle i biografen nyder at være væk, fra lektier, fra børn eller fra naboernes støj. Biffen er blevet et frirum fra de andre rum, og er ikke længere en særlig Sal, der drager folket til sig.

Diskoteket og fodboldstadionet som sin egen modsætning

Først var der danserrestauranten, hvor et orkester på en scene spillede op til dans, alt imens man sad ved borde og spiste. Jazzspillesteder løste op for konceptet, og med den spæde rock kunne man udfolde jitterbug og jive i midten af et lokale, hvor der var beværtning langs væggene. En hybrid var de første beatmusiksteder, hvor dans i egentlig forstand var skubbet i baggrunden for en mere tilfældig komsammen og fokus på

bandet, der spillede. Men med diskotekerne kom der en ny, fastere form; et nyt oplevelsesøkonomisk koncept havde set dagens lys.

Man sad i sofagrupper eller på barstole. Men man kunne også kredse rundt. At byde nogen op til dans var ikke så højtidelig en sag som i det traditionelle dansested. Blandt andet på grund af det mørkere lokale, den høje musik og den generelle uorden. Det var frihed sat i system og et mulighedernes rum. Diskotekerne kom 10 år før, at diskomusikken tog over i midten af 1970'erne, og med disse mere strømlinede steder begyndte en stribe af koncept-baserede transformationer af det oprindelige mere ustrukturerede sted. Diskotekerne blev genstand for design og iscenesættelse, hvilket vel kulminerede med techno, house, rave og rap musiksteder med installationer, optræden af professionelle dansere og en dramaturgisk involvering af de ansatte, koblet med dress codes og drikkeritualer. Det skaber en indbygget modsætning mellem diskotekets oprindelige ide som et mod-rum til de etablerede rum. Fra mere generelt at være ungdommens og ungdomsmusikkens sted, blev det et showroom for diverse præferencer, trends og stilarter. Etablissementerne er blevet steder for materialisering af ideer i modsætning til at være konkrete tilbud for fritid. Stederne vil noget med sine kunder. De er ikke bare en platform for fri selvudfoldelse, men en invitation til en topstyret selv fremstilling, en slags terapi eller forførelse. Ikke 'kom som du er', men 'vi vil gerne opleve dig sådan og sådan'. Når oplevelsesøkonomien lykkes, er den en sofistikeret form for dominans. I de mest trendbevidste badelande er der plads til både wellness for mor, fadøl til far og flad-skærmsvideoer til teenagepigerne.

Man kan også iagttage denne tendens på fodboldstadion. Også her er et frirum blevet lavet om til et iscenesat koncept. Tidligere kunne man gå til og fra på stadion, stoppe op, snakke med bekendte mv. med en betydelig bevægelsesfrihed. Man havde købt billet til i princippet enhver tilskuerplads. Nu køber man i stedet billet til én siddeplads, hvor man så placerer sig kampen igennem i en gentil form for fastlåsning og indespærring, som måske nok er mere komfortabel, men også indebærer begrænsning.¹² Tidligere var man som tilskuer medskaber af kampen eller i det mindste af stemningen på lægterne, og det er man fortsat, men der ses i dag adskillige tegn på, at underholdningen bliver sat i scene af bestemte cheerleaders. Fænomenet er mest udbredt i USA, og selv om der i sportens verden normalt har været grænser for amerikaniseringen af idrætten¹³, vil den organiserede stemning givetvis også brede sig til Europa. Uregerligheden reduceres, og forhåndsorganiseringen træder i stedet. Den britiske idrætsgeograf John Bale taler i den forbindelse om en

geometricering og en territorialisering, hvor stadionrummet bliver offer for en segregering, og tilskuerne inddrages i en simuleret og tilrettelagt oplevelse med en standardiseret underholdning til følge. Det moderne stadion indebærer ganske vist langt mere sikkerhed end de gamle anlæg, hvor udeholdets og hjemmeholdets fans kunne færdes frit på tribunerne med en latent voldstrussel som ledsager.¹⁴ Denne er i dag erstattet af en lavmælt, men stærk kontrolleret ukontrol. Man kan stadig – jf. de ovenstående bestemmelser af oplevelsen – nikke genkendende og anerkendende til spillet på banen, og man kan fortsat føle sig henrevet og forført, men tilskuerpladsernes karnevalistiske stemning erstattes i stigende grad af en organiseret spontanitet. Fodboldkulturens oplevelsesøkonomi hviler på en sikker, men også reguleret og overvåget underholdning.

Butikker og varehuse før og nu¹⁵

Butiksfænomenet fik vind i sejlene i forbindelse med bygningen af banegårde i begyndelsen af 1800tallet. Det, der opstod på banegårdene, var ideen om displays, dvs. at varerne var udstillet og opstillet, og at de potentielle kunder kunne gå rundt om deres mulige bytte. I Paris blev der endvidere anlagt en række nye brede veje, boulevarderne, der forbandt de enkelte banegårde. Langs disse tværruter opstod ideen om at forsyne udsalgssteder med vinduer og at lade varer udstille i vinduerne samt at sørge for belysning af disse udstillingsvinduer om aftenen. Det var sådanne boulevard-butikker, der voksede sig store og blev til varehuse, i flere etager og med et meget omfattende sortiment. Her var banegårdsbutikkens koncept gjort mangfoldigt og samlet i et bygningskompleks.

Selve købshandlingen var dog iscenesat efter et gammelt koncept. Man fastholdt ideen om en borddisk, der adskilte køberens og sælgerens fysiske rum, og som fungerede som plads for den endelige præsentation af varen og dennes indpakning. Det var særlige folk, der solgte manufaktur, isenkram eller kolonialvarer. Ideen om specielt kyndige sælgere var ligeledes bibeholdt i varehusene. Man skal helt frem til 1990'erne, før der for alvor blev ændret på denne praksis i varehusene, hvilket skyldtes indflydelsen af en række nye butikskoncepter. I slutningen af 1950'erne kunne folk i Århus måbende betragte en ny praksis i et såkaldt supermarked, Vime i Bruunsgade. Der var noget, der hed indkøbsvogne, og varerne var opstillet i alleer af bugnende hylder. Det var naturligvis det første stykke Americana, længe før burgerbarerne og pizzastederne kom til Århus. Men købmændene reagerede hurtigt og dannede indkøbskæder som

Spar, og var der ikke plads til indkøbsvogne i butikken, begyndte man at have indkøbskurve af flettet stål. De første frostdiske og kølediske kom til. Men der var stadig tale om en teknologisk og æstetisk ændring af et gammel butikskoncept, for det var ikke før i 1970'erne – efter vedtagelsen af en ny næringslov i 1970 - at den store pulje af købmandsbutikker udvidede butiksarealet og blev supermarkeder i moderne forstand og kaldte sig superkøb, storkøb, stormarked mv. Denne fase var fremprovokeret af to kæder, der havde sat sig på den største del af det danske, såkaldte dagligvaresalg, omformningen af Hovedstadens Brugsforening til en landsdækkende kæde af Brugser, og Føtex-butikkerne.

Sidstnævnte byggede på den enkle, smarte ide at kombinere det daglige indkøb af madvarer med indkøb af andre ting, som man jævnligt ville overveje at købe. Fødevarer og tekstiler, Føtex blev første blanding, men langsomt kom isenkram, el udstyr, papirvarer, radio og tv udstyr og meget mere med. Så ideen i slutningen af tresserne var 'så behøver man kun at handle et sted', og det var der mange, som nøjedes med at gøre. For ideologierne var i højsædet, og enten handlede man i Brugsen, eller også gjorde man ikke. Hvis man selv var selvstændig erhvervsdrivende, handlede man under ingen omstændigheder dér. Ideen om Kooperation og medlemsdemokrati virkede truende på de selvstændige erhverv. Brugsen med den ideologiske overbygning var toneangivende i udviklingen. Ligesom man i visse bogbutikker kunne være sikker på, at al litteratur på hylderne var af rette ideologiske skuffe, forsøgte Brugsen ikke mindst gennem deres medlemsblad Samvirke at få det til at virke som om, at alle produkter, der blev solgt i deres butikker, havde særlige kvaliteter. Nu var sagen, at når man kun kunne få cirkelkaffe (ikke BKI), davregryn (ikke Solgryn) og slik fra et ukendt mærke (og ikke Toms, Haribo eller Carletti) så var det fordi, der var en kobling mellem brugsbutikkerne og en række fabrikker. Det var denne egenproduktion, der skulle fremmes, ikke selve kvaliteten i varerne. Følgen blev at Føtex, som egentlig mere og mere blev en kopi af Brugserne, blev opfattet som en smartere og mere fri udgave af samme koncept. Det var helt symbolsk, da Superbrugsen i Viby Centret måtte dreje nøglen om i 1990'erne, og Føtex, der lå klods op af førstnævnte, kunne overtage butiksarealet og fordoble sit eget. Men var det Føtex, der løb med sejren økonomisk set, står Brugsen står tilbage med æren på mange måder, ikke mindst ved at have påtaget sig ansvaret for at bevare brugsforeningerne i de mange mindre byer i Danmark og udvikle et bæredygtigt supermarkedskoncept i disse landområder.

Vi mangler to større udviklere på området; for det første fremkomsten af de store indkøbscentre, enten i form af et Bilka eller OBS (i dag Kvick-

ly ekstra) eller i form af en samling af mange storbutikker under samme tag, et såkaldt storcenter. For det andet mangler vi discountbutikkerne. Bilka var oprindeligt ideen om storkøb gange to. Brugserne havde et fælles nordisk indkøbsnet og kunne i princippet sælge visse varetyper meget billigt på grund af stor-indkøb på verdensmarkedet. Bilka vendte konceptet rundt og tilbød storkøb til forbrugeren. Nu kunne man købe 5 kilos-posere i stedet for 2 kg. Og købe hele kasser af øl og vand til rabatpris. Tøjafdelingen var det største hit. Man kunne få tre skjorter til 50 kr. og undertøj til en tier. Og så serverede cafeteriet i Bilka billig hakkebøf med pommes frites og bearnaisesauce. Bilka blev folkets varehus, og havde politikerne ikke holdt igen, var Danmark i dag plastret til med Bilka og OBS. Det måtte vente 30 år, før politikerne gav los. Men i den mellemliggende tid havde discountbølgen rullet gennem Danmark. Fakta kom først takket være en visionær, fingeren på den internationale puls minded købmand fra Vejle. Alta var et andet beslægtet dansk initiativ, og farverne fra Dannebrog blev en del af logoet for begge kæder. Dansk Supermarked svarede igen med Netto-konceptet, og den store nordeuropæiske Aldi-koncern tog de første spadestik på det danske marked. Da discount blev introduceret, var ideen, at der var mindre personale og dermed mindre service, og at varerne ikke var pakket ud, men var opstillet i de paller som producenterne selv havde arrangeret. Selve butikken skulle bare være et sted, hvor forbruger kunne få fingre i produktet. Ingen æstetik, ingen forbrugeroplysning, ingen service, intet forsøg på at gøre indkøbet til en god oplevelse. Aldis manglende succes i Danmark viser, at denne ide ikke var bæredygtig i Danmark. Nettos succes var, at de læste denne trend før de andre. Det lykkedes at gøre Netto til et smart og billigt sted for de yngre, fattige forbrugere. Netto blev fancy, mens Aldi blev lavstatus. Man har syn for sagen på Randersvej i Århus. De to butikker ligger klods op ad hinanden. Der er stuvende fuld i Netto og gabende tomt i Aldi. Det er de midlertidige fattigrøve, eller dem der vil have os til at tro, at deres pengesmerter er midlertidige, der handler i Netto. I Aldi kommer de, der bare vil have det billigste, også selvom der ikke står 'leverandør til det kgl. Danske hof' på emballagen, men står 'fremstillet i Tyskland'.

Netto er et eksempel på, at et internationalt fænomen bliver transformeret til en særlig dansk version. Det er i det hele taget Dansk Supermarkeds styrke. Herman Sallings sans for koblingen mellem de ufravigelige internationale økonomiske strømninger og tilpasningen til de danske forhold er unik.¹⁶ Nu har vi en særlig norsk variant af tricket, og det er interessant lige nu, om de norske kæder Rema 1000 og Kiwi kan bevirke

ændringer af discountkonceptet. Internationale aktører venter i kulissen. Også tyske Lidl er i gang med at erobre markedsdele. Men den skrækvision, at alle de store internationale koncerner vil overtage dagligvaremarkedet i Danmark er ikke realistisk. Trenden går den modsatte vej, med specialbutikker og kvalitetssupermarkeder som Irma, Føtex Food og i visse henseender Kiwi. Den mest omstillingsparate, markedsorienterede, dynamiske kæde i Danmark er, kødskandaler til trods, pt. Super Best. Her prøver man at kombinere de gamle dyder af købmandskab med de nye dyder omkring en branding af varernes sundhedsfremme og økonomiske rationalitet.

Hensigten med disse træk af supermarkedernes historie i Danmark har været at sige noget om forandret adfærd i butikkerne. Det ideelle, at ekspedienten virkelig ved noget om det, det sælges, og at han/hun ser det som sin opgave at vejlede kunden i sit køb, er ikke en central del af de nye butikskoncepter. Men det er slående, at denne ide, dette ideal aldrig helt er sluppet i Danmark. I Jem og Fix og andre smalle butikskoncepter, er det tydeligt, at der er noget, som ikke fungerer: Danskerne forlanger service og information, i og med de køber noget.¹⁷ Discountbutikkerne er heller ikke blevet rene lagerrum, sådan som Fakta og Aldi var i udgangspunktet. Der er opstået en mellemproportional, som har to sider. Dels fører discountbutikkerne nogle velkendte standardvarer. Vi er fortrolige og trygge ved Tulips pålæg eller brød fra Kohberg, og vi kan hver uge konsultere udbuddet i reklameaviserne, der i samlet stak afleveres til de enkelte husstande. Der tages ingen chancer i dagligvarebutikkerne. Så det tyder på, at det afgørende er, at kunderne kan handle hurtigt, effektivt og prisbevidst. Ironisk nok krydres denne indstilling med udvalgte kasser af slagtilbud, hvor specielt kvinder kan få stimuleret deres nysgerrighed og trang til at shoppe. Det tager 5-10 minutter at rode disse kasser igennem, og to minutter at smide resten i kurven, pizzatoppings, saftvand, toastbrød og dagens udvalg af Knorr-sovse, dressinger og dip til chipsene.

Irma-konceptet er selvfølgelig interessant, eftersom supermarkedsideen søges kombineret med en guide i kvalitet og smag. Det er ikke helt som at handle hos Chas E. på Strøget i Århus, hvor man kan få enhver eksotisk form for kolonial, lige fra gåseleverpostej til trøfler og 40 slags engelsk pickles, 25 forskellige franske Dijon-sennepper, men endnu ikke finsk knækbrød bagt på surdej. Irma er for den kvalitetsbevidste forbruger, der ønsker at sætte forbruget i vante rammer. Det er en trivialisering og rutinisering af en mere autentisk form for konsultation af specialbutikkerne. Irma legitimerer denne type forbrugers forsøg på

ressourceplanlægning og arrogance. Det må gerne være nemt og hurtigt at handle flot.

Storcentre rummer den fordel, at der kan være mange distinkte butikker i butikken. Her kan en specialafdeling for oliven eller oste kobles til en mere almindelig butikstype, med det større sortiment. Hvad det ikke er lykkedes at koble, er de forskellige typer service, information, demonstration, der kunne være omkring forskellige produkter. Hver butik har sine salgs- og serviceformer, men der er ikke ansat personer, som på centrets vegne, og på vegne af alle butikkerne og boderne, kommunikerer med og hjælper kunderne. Selv ikke i Bilka eller Kvikly fungerer det sådan. Man kunne ellers forestille sig, at man, når man ankom til et af disse steder, eller til Salling, Illum eller Magasin du Nord, blev hilst velkommen og spurgt, om man havde brug for hjælp eller service. Man kunne få stukket en oversigt over butikkens udvalg og aktuelle udstilling og tilbud i hånden. Danskerne vil dog gerne gå rundt selv og snuse til tingene og orientere sig om priser og udbud, inden de henvender sig til personalet. Så det ville være vigtigt, at service ikke er forbundet med en fornemmelse af pres. Det skal som i den gode skobutik være acceptabelt, at man prøver ti par sko og går igen.

Gadeforeninger prøver at binde forretningsgader sammen, men kun i form af fælles underholdning, udskænkning eller reklamematerialer. Der er ikke en egentlig koordination af de enkelte butikkers virke. Man kunne forestille sig fælles kasseapparater midt på gågaderne i myldretiden, eller ved julesalget, eller man kunne have online adgang til et vue over udvalget i de andre butikker i nærheden end den, man lige stod i. Butikker tænkes stadig som enkeltstående enheder, og salg skal foregå bag en disk, med et kasseapparat og en mulighed for indpakning, selvom Magasin er begyndt med at opfordre kunderne selv til at pakke gaverne ind, midt i butikken, under det travle julesalg.

Afslutning

Ideen om oplevelsesøkonomi er, dens korte levetid som slagord til trods, allerede blevet del af et morads, både sagligt set (hvad er det egentlig for noget?) og videnskabsteoretisk set (hvordan beskriver og forstår vi bedst fænomenet?). Det er hensigten med denne afslutning at bidrage til, at den løbende rapsodi om emnet får et modspil i form af nogle mere håndfaste og sagligt motiverede omdrejningspunkter. Lad os begynde med den benhårde realitet. Det er noget sludder, at vi er gået fra en vareproducerende økonomi til en anden slags økonomi. Vi kan i bedste fald

sige, at vi lever i en tid, hvor den vareproducerende økonomi har flere former, og hvor der er opstået vigtige sådanne nye former, samt et vigtigt samspil formerne imellem. Der findes med andre ord stadig producenter, distribution og afsætning, og noget der hedder forbrug og konsumtion af varer på markedet. Man sælger stadig et vist antal flasker med cola, selvom det i en vis – men også kun en vis – forstand giver mening at sige, at man sælger elementer af drømme om livsstil, ungdommelighed eller andet luftigt, i og med man sælger en cola. Forretning har, per definition, behårdt med pengeværdi at gøre. Bundlinjen rummer hverken etik, oplevelser eller fortællinger. Selv i u-landene, eller i de få erklærede ikke-liberalistiske samfund, er det kapital, der berammer økonomien og dermed al forretningsmæssig produktion og salg. At tro at denne sandhed kun gælder for behårde, gamle socialister, er en stor og udbredt illusion blandt akademikere, men selvfølgelig ikke blandt forretnings- og finansfolk. Nu, efter den verdensomspændende finanskrisen i 2008, kunne man håbe på, at selv akademikere genvandt en realitetssans vedrørende økonomi.

Den behårde realitet er vareproduktionen, men hvad er det for en størrelse? Økonomer, blandt andet dem der er inspireret af Nobelpristageren Amartya Sen, har blik for, at vareproduktion må ses i en human og eksistentiel ramme. Det er en del af liberalismens kerne, at produktionen af varer på markedet er led i en opretholdelse og udvikling af menneskelige ressourcer og livsbetingelser. Dette er et punkt, som marxistiske opfattelser af økonomi deler med liberalismen.¹⁸ Hvad Marx tilføjer liberalismen, er den indsigt, eller påstand, at selve kroppen, den menneskelige arbejdskraft som sådan, selv er blevet en vare på markedet. Lønforhold er hos Marx tænkt ind i den samlede økonomiske sammenhæng. Og det bryder nyere former for liberalisme ikke med. Tværtimod tænker man til stadighed nye momenter ind i sammenhængen, eksempelvis kreative kompetencer, arbejdsmoral og andre bløde værdier i virksomhederne og arbejdsfællesskabet.

Liberalistisk økonomi er på denne måde, hvad Marx kaldte en politisk økonomi, nemlig en del af den måde, hvorpå samfund organiserer produktionen, og hvormed en stat regulerer den sammenhæng, der nu engang er mellem selve aktiviteten 'at producere varer' (i dens forskellige former) og de livsbetingelser, som de forskellige parter på arbejdsmarkedet er underlagt. Der er (ud)dannelse, kompetencer, værdier, sundhed, livskvalitet, nytteværdi og en lang række oplevelser forbundet med at arbejde og at forbruge. Og det er en hovedtese ved alle store økonomer, fra Adam Smith i 1780 og frem, at udviklingen i økonomien er en del af

den almene udvikling af sådanne menneskelige forhold. Det er ikke økonomiens velstand, men menneskenes som en økonomi berammer. Også på dette punkt er nyere former for oplevelsesøkonomi ikke et særtilfælde.

Det er ikke distributionen af varer, men distributionen af kompetencer og værdier, som er økonomiens kendetegn.¹⁹ At vores samfund er reguleret gennem økonomiske processer er en måde, hvorpå det moderne menneske har valgt at beramme mellemmenneskelig handling, herunder handlinger samfund og enkeltindivider imellem. Vi lever i samme borg, lokalt og globalt. Vi er allerede borgere, lige fra landbyboere til verdensborgere, og nu også med potentielt EU-borgerskab. Var vi ikke det, så kunne vi ikke også være forbrugere, kunder, klienter, besøgende, tilrejsende eller tilskuere til noget. At tale om oplevelser som atomer, der opstår i et frit individuelt valg af forbrug, er det rene ammetuesnak. Både når vi taler om oplevelserne som led i det, der giver køb og salg værdi, og når vi taler generelt om oplevelser.

Litteratur

- Bale, John: *Sport, Space and the City*. London og New York, 1993.
- Bale, John: *Landscapes of Modern Sport*. Leicester, 1994.
- Brembeck, Helene: *Hem till McDonald's*. Stockholm, 2007.
- Daun, Åke: *Det allmänmänskliga och det kulturbundna*. Stockholm, 1999.
- Ehn, Billy og Orvar Löfgren: *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley et al, 2010.
- Fode, Henrik: *Vi modes hos Salling*, 2006.
- Fredriksson, Cecilia: *Et paradis för alla. Epa mellan folkhem och förförelse*. Stockholm, 1998.
- Kayser Nielsen, Niels: Sport og amerikanisering indtil cirka 1975, in: Søren Hein Rasmussen og Rasmus Rosenørn (red.): *Amerika i dansk kulturliv 1945-75*, 2010.
- Kuklys, Wiebke: *Amartya Sen's Capability Approach. Theoretical Insights and Empirical Applications*. Berlin, 2005.
- Orth, Ernst Wolfgang: *Was ist und heist "Kultur". Dimensionen der Kultur und Medialität der menschlichen Orientierung*. Würzburg, 2000.
- Pasinetti, L. L.: *Structural Change and Economic Growth: A Theoretical Essay on the Dynamics of the Wealth of Nations*. Cambridge, 1981.
- Ringgaard, Dan: *Stedssans*, 2010.
- Schievelbusch, Wolfgang: *Geschichte der Eisenbahnreise*. München, 1977.
- Schlosser, Eric: *Fastfood Nationen. Skyggesiden af det ærkeamerikanske måltid*, 2001.
- Sen, Amartya: *Commodities and Capabilities*. Oxford, 1985.
- Sen, Amartya: *Development as Freedom*, Oxford, 1999.
- Sjöholm, Carina: *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*. Stockholm, 2003.
- Sørensen, Mads P.: Politisk madforbrug, in: Steen Brock, Anders Moe Rasmussen og Brian Benjamin Hansen (red.): *Tankefode. Om mad, måltider og fodevarer i sammenhæng*, 2006.
- Walsh, Vivian: *Relationality, Allocation, and Reproduction*. Oxford, 1996.
- Walsh, Vivian: Sen after Putnam, in: *Review of Political Economy*, 15: 3, 2003.
- Wittgenstein, Ludwig: *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie*. Oxford, 1988.
- Wittgenstein, Ludwig: *Letzte Schriften über die Philosophie der Psychologie*. Oxford, 1991.
- Wittgenstein, Ludwig: *Wittgensteins Nachlass*, Bergen Edition, Oxford, 2000.

Noter

- 1 Ehn og Löfgren 2010, s. 207.
- 2 Daun 1999.
- 3 Samme tanke er formuleret i Wittgenstein 2000 MS 137 og er udfoldet i en omfattende idehistorisk redegørelse i Orth 2000.
- 4 Ibid, s. 31.
- 5 Sen, 1985, Sen 1999.
- 6 Tanken er raffineret og elegant, men også prototypisk udfoldet i blandt andet Ringgaard 2010, hvor der ses en lovprisning af rejser og ruter på bekostning af rødder og hjemsted.
- 7 Sørensen 2006.
- 8 Arbejdsværditeoriens kerne og udvikling beskrives i to lange afsnit i Walsh 2003: "Necessaries, Conveniences, and Classical Growth Theories", "Consumption Decisions in a Dynamic Context: Evolving Basics and Capabilities", der tegner udviklingen af teorien fra Adam Smith til Pasinetti 1981.
- 9 Wittgenstein 1988, II, § 836ff, Wittgenstein 1991 § 148ff.
- 10 Schlosser 2001; Brembeck 2007.
- 11 Sjöholm 2003.
- 12 Bale 1993, s. 47ff.
- 13 Kayser Nielsen 2010.
- 14 Bale 1994, s. 100ff.
- 15 Fremstillingen følger Schievelbusch 1977. Se også Fredriksson 1998, s. 33ff.
- 16 Fode 2006.
- 17 Som morsomt karikeret af Rune Klan og Mick Øgendahl i første serie af *Tak for i Aften*, vedrørende de ansatte i et moderne byggemarked.
- 18 Walsh 1996; Sen 1996.
- 19 Sen 1985; Kuklys 2005.

En iværksætter i mejerisektoren

Et eksempel på samspillet mellem iværksætteri, strukturudvikling, personlige relationer og urbanisering

AF POUL OVE PEDERSEN (†)

Forestillingen om, at iværksættere spiller en vigtig rolle i udviklingen af et lands økonomi, går tilbage til 1700-tallets merkantilisme. Med udgangspunkt i min farfars og farmors iværksætterhistorie belyser artiklen denne forestilling. Artiklen er indsat i en kort historisk iværksætterteoretisk ramme, der også omfatter den særlige danske erhvervs politik.

Historien om en iværksætter i begyndelsen af 1900tallet

Denne artikel handler om en iværksætter Martin Pedersen, der var uddannet som mejerist, og hans kone Marie, der var mejerske. Som de fleste andre, der blev mejerielever i 1890'erne, må Martin oprindeligt have stilet mod at blive mejeribestyrer på et andelsmejeri. Men omkring år 1900 strammede konkurrencen om mejeribestyrerposterne til, fordi der nu blev uddannet flere mejerister end der var nyoprettede andelsmejerier til. Han måtte derfor se i øjnene, at han næppe ville blive mejeribestyrer. I stedet forsøgte han sig som selvstændig erhvervsdrivende i mejerisektoren forskellige steder i Østjylland. Mejerisektoren var imidlertid under en hastig strukturforandring, der efterlod stadig mindre plads til små selvstændige virksomheder, så efter flere egentlig ret succesfulde forsøg på at etablere egen virksomhed gled han i 1917 ud af mejerisektoren og åbnede i stedet en cykelforretning i København, som han udvidede med en engrosforretning kort før han døde i 1924, kun 46 år gammel. Efter Martins død drev Marie detailforretningen videre, og den overlevede med forskellige transformationer i endnu to generationer.

Martin og Maries historie er således på den ene side en historie om iværksætteri, og på den anden side en historie om hvordan strukturændringer i erhvervslivet påvirker den enkelte iværksætter. Samtidig kan deres historie ses som en illustration af hvorledes individuelle forhold, som sygdom, familiedannelse og kapitalmangel, spiller sammen med iværksætteriet, mens de økonomiske strukturforandringer truer den min-

dre virksomheds eksistens og påvirker vandringerne fra land til by. På et andet plan er Martin og Maries historie således historien om hvordan forskellige samfundsmæssige udviklingstendenser i demografi, erhvervsstruktur og urbanisering, mødes og virkeliggøres i hin enkeltes livshistorie.

Martin og Marie var min fars forældre, men jeg har aldrig kendt dem da de begge døde, før jeg blev født. Martin døde allerede i 1924, da min far var 14 år gammel og Marie i 1936, året før jeg blev født, så familieoverleveringen om deres tidlige historie er derfor meget begrænset. Martin og Maries tidlige historie er derfor især baseret på en række breve fra Martin til Marie, der dækker små to år i perioden 1900-1902, hvor Marie var 1. mejerske på det private mejeri, Horsens Mælkeforsyning samtidig med at Martin gjorde sine to første forsøg på at etablere sig som selvstændig i København. Her fortæller Martin om sine første erfaringer som selvstændig og om sin frygt og sine forhåbninger. Deres tidlige og senere historie er især baseret på arkivstudier, der har gjort det muligt at følge Martins senere forsøg på at etablere sig, først som ostehandler i Østjylland, så med sit eget konsummælksmejeri, Marselisborg Mejeri i Århus, og endeligt kortvarigt som ejer af Lyngby Mejeri nord for København, inden han trak sig helt ud af mejerisektoren for at blive cykelhandler og, kort før han døde, grosserer.

Iværksætterens rolle i økonomien

Forestillingen om at iværksættere spiller en vigtig rolle i udviklingen af et lands økonomi, fordi de er i stand til at iværksætte og drive økonomisk virksomhed, går tilbage til 1700tallets merkantilisme, hvor den franske økonom Cantillon (1680-1734) udviklede teorier om iværksætterens betydning for finansiering og organisering af store, risikofyldte handels- og produktionsvirksomheder. For at reducere risikoen blev sådanne store projekter under merkantilismen normalt drevet på statslige eneretsbevillinger, så selvom Cantillon især lagde vægt på iværksætterens risikovillighed, så fokuserede merkantilismen ofte snarere på entreprenøren som den, der kunne organisere ressourcerne og markedet effektivt.

I løbet af 1800tallet ændrede opfattelsen af økonomien sig imidlertid under indflydelse af især engelske økonomer. I den neoklassiske økonomiske teori der udvikledes i den anden halvdel af 1800tallet, blev den økonomiske udvikling i stigende grad set som styret af en slags naturløve, der organiserede markedet som en konkurrence mellem i princippet ligeværdige og anonyme virksomheder. Staten skulle derfor ikke læn-

gere styre økonomien, men bare sikre at den kunne udvikle sig frit og uhæmmet uden statslig indblanding. De nye teorier gav heller ikke plads til bemærkelsesværdige iværksættere, så selvom de naturligvis stadig fandtes, så blev de i økonomiens optik reduceret til historiske anekdoter uden den store økonomiske interesse.

Først med Schumpeters arbejder i begyndelsen af 1900tallet og især med udgivelsen på engelsk af hans bog om *The Theory of Economic Development* i 1934 (oprindeligt udgivet på tysk i 1911) begyndte interessen for entreprenører at stige. Schumpeter lagde især vægt på iværksætteren som den, der bidrager til at udvikle økonomien gennem innovation ved at introducere nye eller bedre produkter på markedet, ved at forbedre eller reorganisere produktionsmetoderne, og ved at udnytte nye leverandørkilder eller åbne nye markeder. Det var derfor ikke noget tilfælde, at det først var under krisen i begyndelsen af 1930'erne, at hans teorier slog igennem.

På grund af 2. verdenskrig var det dog først i 1950'erne og 1960'erne, at interessen for iværksættere for alvor slog igennem, dog i første omgang ikke hos nationaløkonomerne, men i regional- og udviklingsøkonomien og i sociologien og socialpsykologien. Mens Schumpeters fokus stadig i høj grad var på de mest succesrige iværksættere, de store enere der havde startet store, hurtigt voksende virksomheder, så har interessen siden 1950'erne i højere grad været rettet mod de mange mere anonyme iværksættere, der blev set som et middel til at skabe udvikling i industrilandenenes stagnerende udkantsområder og i udviklingslandene.

Studier af iværksættere forsøgte ved hjælp af store interviewundersøgelser at karakterisere de potentielle iværksættere og formulere politikker der kunne hjælpe dem til at udvikle succesrige voksende virksomheder, for eksempel ved træning af iværksættere, konsulentstøtte og etablering af 'udragningskasser' for små virksomheder, ofte i gamle industribygninger, hvor de kunne etablere sig med den nødvendige infrastruktur og til en lav husleje.

Det var imidlertid først med de økonomiske kriser i 1970'erne og 1980'erne, at der i industrilandenenes centrale områder blev interesse for entreprenørens rolle i udviklingen. Nu blev rugekasserne for iværksættervirksomheder til industriparke, og fokus flyttede fra små virksomheder i almindelighed til vækst-iværksættere og især iværksættere i videstunge vækstbrancher, hvor støtten formodes at være mest effektiv. I takt med dette ændrede fokus har uddannelse og træning af iværksættere siden 1990'erne udviklet sig fra kun at være baseret på korte kurser for iværksættere til i stigende grad at blive en integreret del af uddannelses-

tilbuddet, ikke bare på de korte videregående uddannelser, men også på universiteterne, der nu har oprettet iværksættercentre, der står for forskning og uddannelse i iværksætteri.

Iværksætteri og små virksomheder under industrialiseringen i Danmark

På trods af samfundsøkonomernes manglende interesse for iværksættere i slutningen af 1800tallet og begyndelsen af 1900tallet, er der skrevet en betydelig biografisk litteratur om de virkelig succesrige danske iværksættere, som for eksempel brygger Jacobsen, skibsreder Lauritzen og maskinfabrikant Thrige, der endte som ledere af store erhvervsimperier, ligesom der har været en betydelig fokus på landbrugets andelsvirksomheder. Derimod er der skrevet forbløffende lidt om de tusindvis af små selvstændige handels-, produktions- og servicevirksomheder, der startede i årtierne efter næringslovgivningens liberalisering i 1857. Disse små virksomheder blev ofte, ligesom det stadig er tilfældet i mange u-lande, set som et tegn på underudvikling, og et overgangsfænomen, som det gjaldt om at få overstået så hurtigt som muligt. Rigtigt er det naturligvis at de fleste af dem af mange forskellige grunde lukkede igen efter kortere eller længere tid, eller blev opkøbt af de mere succesrige konkurrenter, men alligevel spillede de en vigtig rolle for landets udvikling, ikke bare for beskæftigelsen, men også for udviklingen af de markeder, der senere blev overtaget af de større, mere succesrige virksomheder.

På trods af økonomernes generelt manglende interesse blev udviklingen af de små virksomheder i Danmark faktisk meget tidligt politisk understøttet. Allerede i 1870'erne og 1880'erne gennemførte regeringen støtteordninger til håndværker- og handelsskoler¹ og til konsulentordninger for byerhvervene, som modsvar til landbrugets konsulentordninger; og gennem det meste af det 20. århundrede sikredes de små virksomheder relativt gode konkurrencevilkår. Det var især det radikale venstre, der var husmændenes og de små virksomhedsejeres parti, og som tungen på vægtskålen mellem Socialdemokratiet og de borgerlige partier fik en uforholdsmæssig stor indflydelse på den førte politik. Det førte til skabelsen af det fleksible arbejdsmarked med relativt højt uddannelsesniveau, høj arbejdspladsmobilitet og høj social sikkerhed, der nu prises højt i den såkaldte 'flexicurity model', der har været en af forudsætningerne for, at de små virksomheder har kunnet konkurrere på nogenlunde lige vilkår med de store.² Omkring år 1900 da Martin og Marie etablerede sig var det sociale sikkerhedsnet dog stadig yderst begrænset, så individuelle

forhold som sygdom, brand og andre ulykker udgjorde stadig meget reelle risici for små virksomheders overlevelse og vækst, således som det i dag er tilfældet i udviklingslandene.

En gruppe danske forskere (især etnologer) har set fremvæksten af mange små selvstændige virksomheder som resultatet af udviklingen af en ny livsform, der gjorde det muligt for selvejerbønder og -husmænd og deres børn at fastholde vigtige dele af deres holdninger og livsform selv om de forlod landbruget og flyttede til byen.³ Små virksomheder som en livsform blev derfor en vigtig basis for urbaniseringen af landbolivet i Danmark og opkomsten af de danske stationsbyer.

Biografierne af de store iværksættere understregede også ofte at disse kom fra ydmyge kår, selv om realiteten nok var at langt de fleste af de virkelig succesrige iværksættere var sønner af embedsmænd, præster, skolelærere, købmænd eller håndværksmestre, mens meget få var sønner af daglejere eller husmænd, og endnu færre var kvinder. Af '16 stormænd i dansk erhverv' portrætteret af Tage Heft i en bog fra cirka 1940, som blev givet som flidspræmie og inspiration til elever i aftenskolen under Foreningen til unge handelsmænds Uddannelse var der kun én arbejdsmands søn, nemlig H. N. Andersen, og én gårdmandssøn, nemlig Otto Mønsted, resten var sønner af handelsmænd (6), embedsmænd (6) eller håndværksmestre (4). De var alle mænd og bortset fra gårdmandssønnen var de alle vokset op i en by.

Derimod kom langt de fleste af de almindelige iværksættere formentlig fra landet, de drev små handels-, produktions- eller servicevirksomheder, der aldrig voksede sig store. Mange var blot deltidsaktiviteter, og de fleste fik kun et kort liv. De har kun efterladt sig få skriftlige spor, og især deltidsaktiviteterne er sjældent omtalt i folke- og erhvervstællingerne. Vores viden om de små selvstændige erhvervsdrivende er derfor langt mere begrænset end vores viden om de iværksættere, hvis virksomheder voksede sig store og som satte deres individuelle præg på danmarkshistorien.

Nogle af iværksætterne var sønner af købmænd og håndværksmestre, der hjemmefra var oplært til et liv som selvstændige erhvervsdrivende. Andre var yngre gårdmandssønner, der, som Martin, ikke kunne forvente at få en gård, eller de var præste- og embedsmænds sønner som forældrene ikke havde råd til at give en høj uddannelse, men som dog ofte kunne forvente en vis støtte hjemmefra. Atter andre var børn af daglejere og husmænd, der flygtede fra de ofte rædsomme forhold som tyende eller arbejdsmand på landet og forsøgte at slå sig igennem som småhandlende eller med små service- eller produktionsvirksomheder. En betydelig del

var kvinder, der som gifte ikke længere kunde fortsætte som tyende, men alligevel var nødt til at bidrage til familiens underhold, og enker, der efter mandens død måtte finde sig et levebrød. De blev ofte småhandlende, selvstændige syersker eller vaske- eller rullekoner. Især på landet og for kvinderne var de selvstændige aktiviteter ofte kun deltidbeskæftigelse, der supplerede sæsonmæssigt arbejde som daglejer eller husmand, eller arbejdet som husmor. I den mere arbejdsmarkedsorienterede del af litteraturen er disse arbejdere, der opererede på kanten af det egentlige arbejdsmarked, karakteriseret som marginaliseret proletariat, snarere end som tilhørende det småborgerskab hvor de lidt større iværksættere bliver anbragt, men der er ofte ikke nogen skarp grænse mellem dagleje og selvstændig erhvervsvirksomhed. Der er i de seneste årtier kommet en del historiske studier, der belyser dele af denne underskov af små virksomheder, men noget klart billede af underskoven og dens betydning for udviklingen har vi ikke. Strukturen ligner utvivlsomt på mange måder den underskov af de små virksomheder, der i dag findes i den såkaldt uformelle sektor i udviklingslandene.

Martin, som denne artikel handler om, befandt sig ikke i bunden af iværksætterhierarkiet, men nok snarere i midten af hvad man kunne kalde de små iværksættere. Han var en succes i den forstand, at han livet igennem var i stand til at opretholde en levelfod for sig og sin familie, der var betydelig højere end den han ville have haft som undermejerist. På den anden side lykkedes det ham ikke at drive nogen af de virksomheder han startede ret meget op over de 6 ansatte, der i statistikken udgør grænse mellem håndværk og industri, og hans breve viser at han i hvert fald i sine unge år var konstant bekymret for at sygdom eller andre uheld skulle tvinge ham ned i bunden af samfundet.

Håbet er at den biografi af 'en lille iværksætter', der her præsenteres, kan give et bidrag til forståelsen af de små iværksætteres rolle i den økonomiske udvikling i begyndelsen af 1900tallet.

Martin Pedersens uddannelse som mejerist

Martin Pedersen blev født i Hillerslev i Thy den 13. oktober 1878 som det fjerde barn og tredje søn af gårdejer Peder Bojesen. Faderen må have været rimelig fremsynet for han sørgede for at de to yngre sønner, der ikke kunne overtage gården, fik en uddannelse som henholdsvis lærer og mejerist; uddannelser, der i begyndelsen af 1890'erne, begge så lovende ud. Måske var det fordi han havde set tre af sine fire yngre brødre ende som små husmænd, daglejere eller arbejdsmænd.

Det er ikke klart hvornår og hvor Martin kom i lære som mejerist, men det må have været omkring 1895 og formentlig i eller i nærheden af Hillerslev (formodentlig på Hillerslev Andelsmejeri, der var blevet oprettet i 1887), for da han i 1898 var på session, boede han stadig i Hillerslev. Han var da knapt 20 år gammel, 64" høj, platfodet og formentlig udlært som mejerist. I juli 1898 flyttede han til Gylling (syd for Odder), hvor han må være blevet ansat som undermejerist på Gylling Mejeri.

Han blev indkaldt til fæstningsartilleriet i København den 20. april 1899 og hjemsendt den 18. oktober samme år uden anmærkninger og som konstabel. Da Martin blev hjemsendt, så fremtiden i mejerisektoren imidlertid langt mindre lovende ud end da han blev mejerielev. Antallet af uddannede mejerister steg langt hurtigere end antallet af nye mejerier, så kun mejerister med både praktisk erfaring og mejeriskole afsluttet med tårnhøje karakterer, kunne forvente at få en stilling som mejeribestyrelse på et andelsmejeri. Samtidig var arbejdsvilkårene som undermejerist meget dårlige. Så Martin må have overvejet mulighederne for at blive selvstændig eller få en stilling uden for andelssektoren.

Efter soldatertiden flyttede han ifølge lægdsrullen sin adresse til Horsens, formentlig fordi hans storebror Stefan var flyttet med sin familie til Horsens, hvor han havde fået en fast lærerstilling. Jeg ved ikke bestemt, hvad Martin lavede i det år han var i Horsens, men et af Martins breve fra den 15. februar 1902 tyder på, at han allerede i 1899 arbejdede som sælger eller handelsrejsende i ost for ostemejeriet Svanholm i Ilved, som han senere, i perioden 1902-1908, kom til at arbejde for.⁴

Marie Sørensens uddannelse som mejerske

Mens Martin var i Horsens mødte han Marie Sørensen, som han siden blev gift med. Hun var også flyttet til Horsens engang i 1899. Hun var husmandsdatter fra et meget fattigt hjem i Sennels, en nabolandsby til Hillerslev, så formentlig har de allerede kendt hinanden fra Thy, eller i hvert fald kendt til hinanden. Da hun var fire år ældre end Martin, er de dog næppe kommet sammen på det tidspunkt.

Marie havde været i lære som mejerske på Wilhelmsborg, en stor gård i udkanten af Thisted, der leverede konsummælk til byen. Hun var ansat på Wilhelmsborg fra 1. maj 1890 til 1. maj 1892, og fik da hun rejste en fin anbefaling fra gårdens forvalter:

Anbefaling

Marie Sørensen har til 1st Maj 1892 været her på gården i to år, sidste

år som mejerielev. Hun har i den tid taget del i alt forefaldende arbejde ved mejeriet såvel som malkning. Hun har stedse opført sig til min tilfredshed, er flink og villig til sin gerning, som hun udfører med lyst og interesse. Under mejerskens sygdom har hun ene forestået både smør og ostelavningen, systemet er vand og ismejeri.

Jeg tror derfor at kunne anbefale hende som mejerske ved et mindre, eller under mejerske ved et større mejeri, og ønsker jeg hende alt held i fremtiden.

Wilhelmsborg d. 21. januar 1892

Jacobsen

Jeg ved ikke, hvor hun opholdt sig igennem 1890'erne, men formentlig har hun arbejdet på forskellige private bymejerier. Medens de kvindelige mejersker spillede en vigtig rolle i 1870'ernes og 1880'ernes mejeri-

brug, så blev de i løbet af 1890'erne gradvis presset ud af andelsmejerierne eller reduceret til husholdersker for personalet, så omkring århundredskiftet gav de private mejerier i byerne bedre muligheder for mejersker med ambitioner.⁵ Et stort antal billeder i Mariés fotoalbum, og som er optaget hos fotografer i henholdsvis Svendborg og Nakskov tyder på, at hun må have arbejdet i en periode i hver af de to

Billedet forestiller fire mejersker, hvoraf den forreste til højre er Marie. Billederne er taget af en fotograf i Svendborg formentlig i midten af 1890'erne. Billedet tilhører forfatteren.

byer. I 1897 var hun på et tremåneders sommerkursus på Askov højskole. Da hun i 1899 flyttede til Horsens kom hun ifølge 1901-folketællingen fra Nakskov.

I Horsens blev hun ansat i en vellønnet stilling som 1. mejerske på Horsens Mælkeforsyning hos mejeriejer, løjtnant og ingeniør Seligmann. Horsens Mælkeforsyning var grundlagt i 1885 og havde fra starten af et stort moderne mejerianlæg planlagt af en af tidens kendteste mejerikon-sulenter, Sophus Hansen, der også blev mejeriets første bestyrer.⁶ Ifølge Horsens vejviser 1900-1901:

... modtager mejeriet mælken fra omegnens landsbyer og større her-regårde (Bygholm, Boller, Ussinggård, Christiansminde og fl.). For at opnå bedst mulige produkter udbringes og bearbejdes mælken om sommeren såvel om aftenen som om morgenen. Mejeriets maskinma-teriel er flere gange fornyet, efterhånden som nyere apparater til pa-sterisering og afkøling er fremkomne. Mejeriprodukterne udbrin-ges i byen ved særligt dertil indrettede vogne. Mejeriet eksporterer både ferskt og alm. saltet smør. Det beskæftiger almindeligt 15 á 16 kvindelige og mandlige arbejdere.

Konkurrencen om byernes marked for mejeriprodukter var stor og stigen-de. Ifølge realregisteret i Horsens vejviser 1900-1901 var der i Horsens tre mejerier, der konkurrerede om at forsyne byen med mejeriprodukter, (men der er sikkert også kommet mælk til byen fra udenbys mejerier og gårde), nemlig ud over Horsens Mælkeforsyning:

Horsens Mejeri⁷, anlagt i 1884 og nu betydeligt udvidet og forbed-ret med de nyeste maskiner og apparater, behandler cirka 5 mill. pd. mælk årligt, hvoraf den største del sælges i byen, til dels på flasker. Udsalg Torvet 8 (hvor mejeriet er beliggende), Hestedamsgade 21, Gersdorfgade 8, foruden fra flere vogne; og

Horsens Smørforretning, Torvet 2, der er byens største specialfor-retning for smør og ost.

Mens Marie arbejdede i Horsens Mælkeforsyning, var hun en af de ganske få mejersker, der vandt medaljer og rosende omtale for sit smør på de år-lige jyske mejeriudstillinger; en ære der ellers næsten udelukkende tilfaldt mandlige mejeribestyrere. De fleste af de mejersker, der vandt medaljer og hædrende omtale på de jyske mejeriudstillinger, kom fra Horsens Mælke-

Billedet forestiller Horsens Mælkeforsyning i baggården til Smedegade 59 i Horsens. Der er ikke nogen klar datering af billedet, men det er formentlig taget i en gang i 1890'erne, før Marie blev ansat på mejeriet, i hvert fald er hun ikke med på billedet. Billedet stammer fra værket Horsens, natur og erhvervsliv, 1947.

forsyning, måske fordi ingeniør Seligmann ikke selv var mejerist, og derfor førte sine mejersker frem på udstillingerne. Marie fik bronzemedalje for sit saltede smør på de tre udstillinger i december 1899, januar 1901 og december 1901. Martins breve viser at han var meget imponeret af hende.

Medaljerne og den rosende omtale var også økonomisk vigtige for Marie, fordi hun havde ret til for egen regning at sælge syrneprøver til andre mejerier, og tjente en ekstra indkomst herved. Hun havde utvivlsomt en betydelig større indtægt end Martin. Men samtidig var mejerskernes tid ved at rinde ud. Andelsmejerierne ansatte næsten ikke mejersker, så nye stillinger var der stort set kun i byernes mælkeforsyning og i private gårdmejerier. Samtidig må Maries biindtægt fra salg af syrneprøver have været alvorligt truet af konkurrencen fra handelssyrevækkere produceret i mejeriindustriens laboratorier. Således brugte 75 % af de danske mejerier handelssyrevækkere i 1885, mens andelen i 1899 var steget til 97 %.⁸

Strukturudviklingen i mejerisektoren mellem 1885 og 1920

Litteraturen om mejeribrug i Danmark har især fokuseret på andelsme-

jerierne og den store betydning de havde for både landbrugsudviklingen og den tidlige industrialisering i årene mellem 1885 og 1920.

Men selv om udviklingen i mejerisektoren i høj grad blev drevet frem af landbruget selv, så førte udviklingen paradoksalt nok ikke til fremvækst af små, specialiserede virksomheder, som tilfældet var i store dele af den øvrige danske industri, men til en højt standardiseret produktion og en med tiden hastigt stigende koncentration af produktionen i stadig større virksomheder. Det skyldtes især at mejerisektoren fra starten af koncentrerede sig om eksporten til det engelske massemarked, mens det meste af den øvrige industri især producerede for det danske hjemmemarked. Men det var også et resultat af, at de bønder, der kontrollerede mejerierne, satsede på udviklingen af deres egen landbrugsproduktion, snarere end på mejerisektoren som helhed, og derfor trak så mange penge ud af mejerierne som muligt for at investere dem i landbruget i stedet for i mejerierne og i uddannelse af mejerister.

Som arbejdsgivere på andelsmejerierne anerkendte bønderne nok mejeribestyrerens status som husbond og nogenlunde ligeværdig partner, men resten af arbejdsstyrken, dvs. undermejeristerne blev behandlet som tyende, der ligesom karle og piger på landet boede og spiste på mejeriet, og derfor fik en meget ringe løn, ikke havde nogen fast arbejdstid, men var forpligtet til at arbejde indtil arbejdet var gjort, og da der ikke som i landbruget var sæsonsvingninger i arbejdsbyrden, blev den årlige arbejdstid meget lang. Som i landbruget lærte man den praktiske side af faget ved at arbejde side om side med ældre mejerister, og der var ingen formaliseret lærlingeordning (den kom først i 1954). Hvad man lærte afhang derfor helt af hvilket mejeri man arbejdede på. De mejeriuddannelser, der i løbet af 1890'erne blev etableret på landbrugsskolerne, var primært rettet mod uddannelse af mejeribestyrere. Undermejeristerne, der helt overvejende kom fra landet, accepterede i stor udstrækning disse vilkår, fordi de ikke kunne se sig selv som industriarbejdere.⁹

Dette ændrede sig dog gradvis, da arbejderlønningerne begyndte at stige efter systemskiftet i 1901. I protest mod den oprindelige Dansk Mejeristforening fra 1887, der var domineret af mejeribestyrere, blev der dannet en alternativ Mejeristforening af 1907, der især organiserede undermejeristerne og ønskede at forbedre disses vilkår. Den nye forening havde dog svært ved at opnå resultater. Et egentligt gennembrud i forhandlingerne om løn og arbejdsvilkår kom først i 1915, da undermejerister og mejeriarbejdere i Horsens og Århus meldte sig ud af Mejeristforeningen af 1907 og ind i de samvirkende fagforbund.¹⁰ Dette skete i høj grad som en følge af den stigende koncentration i den private del af mejerisektoren.

De dårlige arbejdsvilkår betød at de fleste af de undermejerister, der ikke fik en stilling som mejeribestyrer, forlod mejerierne når de blev gift, fordi man dårligt kunne forsørge en familie på lønnen som undermejerist. Samtidig betød den langsommere vækst i antallet af nye andelsmejerier efter århundredeskiftet at chancerne for at få en bestyrerstilling blev stadig mindre.

Martin Pedersen, der er hovedpersonen i denne artikel, var en sådan mejerist, der måtte opgive at få en stilling som bestyrer på et andelsmejeri og i stedet med en vis succes forsøgte at etablere sig som selvstændig i mejerisektoren. Mens andelsmejerierne især koncentrerede sig om masseproduktion af smør til eksport, var der to områder hvor der var muligheder for at starte som selvstændig, det ene var produktion og salg af ost til det lille men voksende indenlandske marked for ost; det andet var byernes mælkeforsyning. Martin forsøgte sig med begge dele, først med osten og siden med mælken.

Martin på Brørup Andelsmejeri

Den 1. december 1900 blev Martin ansat som undermejerist hos mejeribestyrer Jens Peter Justesen på Brørup Andelsmejeri. Brørup Andelsmejeri var kendt i branchen som et godt lærested, og mejeribestyrer Justesen var, på trods af sin unge alder (han var født i 1866), allerede en institution i branchen.¹¹ I et jubilæumsskrift for Brørup Mejeri og mejeribestyrer Justesen skriver Emil Konradi:¹²

Fra 1892 til 1908 har Brørup Andelsmejeri været ”lærested”, idet Justesen i denne periode efter Landhusholdningsselskabets opfordring tog imod de værkfæller, der havde opnået statens understøttelse til videreuddannelse, og som ønskede at opholde sig der. Et antal af mellem 6-700 stipendiater har i disse 16 år aflagt Brørup Mejeri et besøg af vekslende varighed; men foruden disse har en mængde ikke-understøttede opholdt sig på Brørup Mejeri for at se og lære noget. Ligeledes har et betydeligt antal medhjælpere gennem årene søgt og fået deres uddannelse på Brørup Mejeri.

Så det må være blevet opfattet som et privilegium at arbejde der, og Justesens renommé betød, at en positiv anbefaling fra ham, utvivlsomt ville øge chancerne for at få en post som mejeribestyrer.

Ved folketællingen i 1901 boede der, ud over mejeribestyreren og hans familie, 2 mejerister (hvoraf Martin var den ene), 3 mejerielever,

en meyerske og en kokkepige på mejeriet. Hvad der gjorde Martin kvalificeret til stillingen på Brørup Andelsmejeri vides ikke, men måske var det hans erfaringer med osteproduktion fra Svanholm mejeri, for i modsætning til de fleste andelsmejerier der kun producerede smør, havde Brørup Mejeri en betydelig osteproduktion. Så i Brørup kunne han lære mere om osteproduktion. Af de breve Martin skrev til Marie, mens han var i Brørup, fremgår det imidlertid at Martin også var betroet et betydeligt regnskabsarbejde, så måske var det snarere for at lære regnskabsføring at han var søgt til Brørup. Ved folketællingen i 1901 løj han sig tre år ældre end han faktisk var, måske for at fremstå som 25-årig og fuldt myndig.

Men selv om der var meget at lære i Brørup, så var han ikke tilfreds med arbejdsvilkårene. Arbejdet på mejerierne var hårdt, og især om vinteren frygtelig koldt, arbejdsdagene lange og lønnen som undermejerist ikke stort større end lønnen som karl på landet. Desuden var undermejeristens status som tyende langt mere ufri, end den han havde vænnet sig til som sælger for Svanholm mejeri. Allerede godt en måned efter, at han var startet i Brørup, må han have beklaget sig over arbejdsbyrden til sin bror Stefan, for den 27. januar 1901 skrev Stefan til ham:

Kære Broder!

Nå, hvordan går det dernede i Brørup, med slid og slæb vel sagtens; men det kan da ikke hjælpe, at du slider dig helt op, så må du da hellere rejse derfra, skønt du vel kan lære en hel del ostelavning. Den, du sendte os, smager fortrinlig; men hvis vi skulle købe den, var den vel også lidt kostbar.

Godt et halvt år senere skrev Martin i et udateret brev (formentlig fra midt i august 1901) til Marie i Horsens:

... Jeg har ikke ret megen tid til overs. Justesen kan ikke tåle at vi er ledige et eneste øjeblik, jeg synes næsten ikke at jeg kan bestille mere end jeg gør, det kan jeg heller ikke, og alligevel er det galt, men jeg skal nok gøre det så godt jeg kan, derfor kan de jo godt forlange mere, men det nytter jo ikke meget. ...

Vi skal have udbetaling på onsdag, så jeg skal regne hele dagen, men Justesen han rejste til Esbjerg i går og kommer først igen i nat, og han har låst nogle bøger ind i sit pengeskab og taget nøglerne, så nu kan jeg slet ikke, det er til held for dig ikke sandt lille Marie ... ellers havde du næppe fået brev før på torsdag eller fredag. Han farer altid rundt som han er gal, og så glemmer han mere end det halve af hvad

han skal have gjort. ...

I aften skal der være gymnastikbal og de skal da også med alle sammen her, men jeg skal sove, jeg skal så regne hele i morgen nat, ellers kan vi ikke blive færdige og så er han jo gal i skralden den gamle, og på lørdag skal der være bal for interessenternes børn og tjenestefolk så må jeg med, hvad Marie.

Og i et brev fra den 30. august 1901 skriver han til Marie:

Du skal såmænd ikke være ked af at Justesen og mig ikke kan enes, for det kan vi jo godt, hver af de andre har da mindst fået 3 gange så mange skænd som mig siden majdag. Han skælder mig såmænd aldrig ud eller siger noget til mig. Jeg kan godt blive her i vinter hvis jeg vil, men jeg kan næsten ikke holde det ud, i onsdags ville han have at jeg skulle have fæstet mig til ham igen, han ville godt give mere end 30 kr. om måneden, når bare jeg ville blive der, han var vidst bleven bange, Schacht han ville nok også give mig 35 kr. om måneden, og

Billedet viser mejeribestyrer Justesen (yderst til venstre) med familie og personale. Den unge mand yderst til højre, der nærmest danser af energi er Martin. Han ser ud til at hoppe af utålmodighed over fotograferingen og ønsker sig tilbage til arbejdet og regnskaberne. Billedet må være taget i 1901, idet Martin arbejdede i Brørup fra december 1900 til august 1901. Billedet tilhører Wilhelm Schmidt.

det skal Justesen nok give, måske mere. Jeg har ikke tigget ham for at skaffe mig nogen plads; jeg har sagt til ham, at ville han ikke hjælpe mig, ville jeg ikke blive længere end til september, og han sagde, at han nok ville hvis jeg ville blive der.

Martin må oprindeligt have håbet, at en god anbefaling fra Justesen ville kunne skaffe ham en bestyrerpost, men den synes Justesen at have været uvillig til at levere. Samtidig begynder det at gå op for ham, at han meget hellere vil starte for sig selv. I et brev til en kammerat, Anton Christensen, der var undermejerist på Mejeriet Frijsenborg i Hammel, må Martin have luftet tanken om at starte egen virksomhed, for i et brev d. 28. juni 1901 svarer Anton ham:

Gode Kammerat

Ja, jeg er også ked af mejerilivet, for det bliver ikke andet end et slaveliv hele tiden. Jeg vil nok gå i kompagni om et eller andet. Nu har jeg et tilbud, jeg sender dig, om du kan have lyst til denne. Mejeriet er på 1½ millioner om året, men der er stor udbetaling, som du nok kan se. Du skriver I har lang arbejdstid, ja vi har omtrent 14 timer hver dag, så det er også sløjt; men bliver jeg her til september, så venter jeg dit besøg. Nu må du give mig svar på dette brev snarest mulig.

Med mange hilsner fra din kammerat

Anton Christensen

Anton var to år ældre end Martin. Han kom fra Kjeldstrup, en nabolandsby til Hillerslev, så de må have kendt hinanden fra Thy. Måske har de begge været i lære på Hillerslev mejeri. Om Martin, som brevet foreslår, besøgte Anton i Hammel, ved vi ikke, men de må have besluttet i fællesskab at starte en virksomhed i København, når Martin den 8. oktober var færdig med efterårsmanøvren. Derfor sagde Martin op hos Justesen, før han den 9. september skulle møde til efterårsmanøvre i København.

Maries forhold som 1. mejerist i Horsens

Trods sin gode løn må Marie heller ikke have været rigtig tilfreds med sin stilling. Martin var især bekymret over at hun om vinteren gik i det fugtige og iskolde mejeri, for han skriver formentlig som svar på et tidligere brev fra Marie:

Kæreste lille Marie, du skal heller ikke blive i Horsens længere. Du skal ikke gå der hos det vrøvlehoved (Maries arbejdsgiver løjtnant Seligmann). Du har fået nok af det. Du har aldrig haft det godt. Det har jeg. Hvis du nu vil blive der i sommer så må du ikke mere, hører du, når jeg nu beder dig om det, så vil du eller ikke sige nej, hvad Marie. (Fra Brørup, udateret, men formentlig midt i august 1901).

Men det der især bekymrede Marie var snarere købstadssladderen, som hendes arbejdsgiver og husbond ingeniør og løjtnant Seligmann i høj grad synes at have deltaget i. Det var forargeligt at Marie og Martin var kærestere uden at være forlovet; det var upassende at Martin var fire år yngre end hende, og forholdet mellem en gårdmandssøn og en husmandsdatter var en mesalliance, selv om hun tjente betydelig mere end han, hvilket formentlig også har været upassende. Skønt løjtnant Seligmann synes at have været en god arbejdsgiver, der gav sine mejersker en god løn og æren for deres arbejde, så var han sikkert både snerpet og bange for at bysladderer skulle ramme hans mejeri. Martin har utvivlsomt også syntes at han var en nar, når han vigtede sig med sin løjtnantstitel. I et brev til Marie fra den 5. december 1901 skriver han:

Bryllupsbillede af Martin og Marie. De blev viet i Horsens Klosterkirke den 3. november 1903, men flyttede umiddelbart efter brylluppet til Vejle, hvor billedet er taget. Billedet tilhører forfatteren.

Nå, hvordan går det så for dig med din kære løjtnant, kan I enes om det, ja giv dig nu tilfreds lille Marie, så går det nok for os, så du ikke har nødig at gå og være nar for ham.

Men sladdereren ramte dem alligevel, blandt andet fordi Martins familie ikke var begejstrede for deres forhold. Samtidig har de sikkert også selv, uden at ville erkende det, delt nogle af fordommene. Men i et brev til Marie den 30. juli 1901 skriver en forelsket Martin, at han vil have hende uanset betingelserne:

Jeg kommer til Horsens søndag eftermiddag. Hvis jeg kan cykle kommer jeg til Horsens kl. 5-5½, men er det alt for meget regnvejr kommer jeg med toget kl. 4, men er du på nogen måder ked af det må du ikke komme imod mig. Du kan være overbevist om, at jeg lige så nødig vil have, at folk skal sige noget slet om dig, som du selv vil, for min skyld. Måske taler jeg så slet ikke med dig, når jeg kommer til Horsens; det skal jeg nu aldrig nægte at jeg ikke gerne ville, men du skal ikke gøre det, hvis du får nogen ubehageligheder for min skyld, hører du lille Marie.

Jeg bliver i Horsens til den 5. august, så skal jeg herop igen, Justesen skal ud at rejse, og så har jeg lovet at komme her i den tid. Du skal heller ikke høre noget om at du ikke kan få andre end en som er 10 år yngre end dig, for du skal ikke i mindste måde være bunden til mig.

... og du skal ikke komme hen og være hos mig hele tiden, før at jeg kan tjene så meget at vi kan leve deraf, og i den tid forlanger jeg eller ikke når du ikke selv har lyst til det skal hverken skrive til mig eller komme hen til mig ret tit, og du skal få hver en ting jeg kan tjene til dig, det skal være en glæde for mig når jeg kan komme med noget nyt til dig, og vil du gerne at vi skal være offentligt forlovede, så skal jeg skrive hjem om det, og du skal få en ring så snart jeg kommer til Horsens, og vil du ikke have nogen før jeg er 25 år skal du heller ikke det, og i den tid skal du ikke skrive engang til mig over den du har lyst til, Nu forstår du mig nok. Jeg tænker da jeg kommer til at tale med dig en gang i den her uge, så er det ikke sikkert at jeg, hvis du ikke vil, at jeg kommer til Horsens så snart igen.

Nu de kærligste hilsner og bedste ønsker om en glad og lykkelig fremtid nogen kan sende dig ønskes dig mange gange fra en som aldrig har villet dig noget ondt.

Men ringforlovet blev de vist ikke, og der blev først lyst for dem 2½ år senere, den første søndag efter at han var fyldt 25 år; og hele livet igennem, ja, selv på sin gravsten, løj hun sig to år yngre end hun var, mens han i sine unge år løj sig ældre end han var, for at fremstå som myndig.

Martins første forsøg som iværksætter i København

Allerede mens Martin var på Brørup Mejeri forsøgte han at overtale Marie til at de sammen skulle åbne en smørforretning, som vist var en mellemting mellem et ismejeri og hvad vi ville kalde en smørrebrøds- eller en oste- og viktualieforretning. Han skrev:

Du skal slet ikke være bange for at en smørforretning ikke kan svare sig. Du skal ikke sælge så meget for at du kan få lige så meget i løn ved (det) som ved at være mejerske, når bare det ikke er for stort til at begynde med, jeg sætter først alle de penge jeg har i den, hvis det så ikke er nok, så må du jo tage nogle af dine. Du kan meget bedre passe en forretning end mig.

Jeg må jo da også engang få nogle penge hjemme fra, om også de derhjemme skal have den største part; min bror har da fået et par 1000, det må jeg da vel også; de har en god gård og ikke så få penge foruden den, og de der hjemme skal vel ikke have alting.

Hans kendskab til fordelene ved en smørforretning må stamme fra hans tid som ostsælger for Svanholm mejeri, hvor sådanne forretninger må have været hans vigtigste kunder.

Men Marie var ikke klar til at starte en smørforretning. I stedet startede han sammen med Anton Christensen et lille ostemejeri i en kælder på Frederiksberg, kun to uger efter at han i oktober 1901 var blevet hjemsendt efter den militære efterårsmanøvre.

Den virksomhed Martin havde fundet lå på Bentzonsvej 50 på Frederiksberg, lige rundt om hjørnet fra Godthåbsvej. I år 1900 var kun de første huse på Bentzonsvej blevet bygget. Nummer 50, der er det første hus efter hjørnehuset, er et fire etagers hus med høj kælder. Det optræder første gang i vejviseren for 1901, som også fortæller at mange af husets lejligheder stadig stod tomme. Den virksomhed Martin havde købt lå således i et nybyggerkvarter, formentlig fordi huslejen her var billig. Ifølge et af Martins breve lå virksomheden i husets kælder. Mange af Martins breve fra København er skrevet på gammelt fortrykt brevpapir for 'Chr. Hvils-

høj, Mejeriet Pasteur, Benzonzvej 50', så Martin overtog formentlig lokalerne fra et mejeriudsalg, der må være blevet nedlagt da Mejeriet Pasteur i år 1900 blev overtaget af Det Danske Mælke-Compani.¹³ Et af Martins breve tyder på at Chr. Hvilshøj også producerede ost, så Martin har kunnet overtage de nødvendige kar og redskaber til osteproduktionen. Desværre fremgår det ikke af brevene, hvor meget de betalte for virksomheden.

Markedet var generelt svagt, fordi årene omkring århundredeskiftet generelt var en krisetid, og økonomien led under efterveerne af strejkerne og lockouten i 1899. De færreste havde råd til at købe lagret ost, mens der var et bedre marked for frisk ost, der både var billigere og nemmere at producere. Det var derfor knapost, en frisk saltet ost, som Martin og Anton producerede.

Da Anton endnu ikke var kommet til København, manglede Martin Antons andel af indskuddet i forretningen, og de penge må han have lånt midlertidigt af Marie. I det første af to korte udaterede breve, der efter indholdet at dømme må være fra slutningen af oktober 1901, skrev Martin til Marie i Horsens:

Kæreste lille Marie!

Jeg vil gerne mødes med dig i dag fredag ved Lunden hvor vi plejer. Min bror hjemme er her i København vi kommer kl. 4 i morgen. Han ved godt at jeg skal have pengene hos dig til forretningen, hvis jeg må få dem. Jeg rejser hjem fredag nat. Jeg har ikke tid mere.

Kærligste hilsner din Martin

Når Martins storebror Stefan blev involveret, må det have været fordi Martin ikke kunne drive virksomheden i sit eget navn, da han endnu ikke var fyldt 25 år og fuldt myndig. Han måtte derfor gøre det i Stefans navn.

Da han skrev sit næste brev til Marie må han have været i Horsens efter pengene, for han skriver:

Kæreste lille Marie!

Ja, nu er jeg så kommen til København i god behold og har betalt forretningen; fra den anden karl (det må være Anton) har jeg ikke hørt noget, men hans tøj er kommen hertil, så han kommer nok. Det har megen nød, men jeg er ikke bange for at tage forretningen nu. Han (sælgeren) har mindst tjent 150 kr. i den hver uge efter den ostemasse han har solgt; jeg tror ikke der er noget i vejen for at vi kan tjene mindst 75 kr. om ugen. Karlen er nu ude med vognen, og nu skal jeg så med manden (sælgeren) ud til nogen af kunderne og se hvordan det vil gå af.

Nu skal du lille Marie være rigtig glad og godt tilpas, når bare vi med guds hjælp må blive ved at være raske så skal du se at det nok skal gå godt for os begge 2, og nu vil du nok passe på at du ikke er våd hele tiden og skifte tøj når du bliver våd.

Nu de allerkærligste hilsner til dig

Fra din Martin

Af næste brev fra den 9. november, kun en måned efter at Martin blev hjemsendt fra hæren, fremgår det, at virksomheden nu kører. Anton er ankommet og har betalt sit indskud i virksomheden, så Marie kan få sine penge tilbage. Martin er stadig optimistisk, selv om forventningerne til virksomheden, under indtryk af de indvundne erfaringer, er noget nedjusterede. Men han længes efter Marie og vil have hende til København, selv om han endnu ikke har meget at lokke med:

Ja, hvordan det går med forretningen ved jeg næsten ikke; vi tjener så meget som vi havde troet, men selv om vi kun kan sælge knap så meget som vi har solgt i den her uge, kan vi få en ordentlig løn, mindst 40 kr. om måneden, så du må ikke være forknyt lille Marie; hvis vi kan forblive raske kan vi tjene mere her i København end ved at være undermejerister.

I dag har jeg sat dine penge i sparekassen. Skal jeg sende dem til dig, skal de komme så snart du vil skrive efter dem, og vil du ikke det, skal jeg nok være ansvarlig for dem, og jeg skal nok komme med dem til Jul.

Anton han kom lørdag aften. Når jeg kommer til Jul kan vi tale om du vil herover, vi skal nok få noget du kan tjene lidt ved foruden føden. Anton har jo en søster også herovre.

Nu kan jeg ikke se mere.

I et udateret brev, formentlig fra slutningen af november, er Martin stadig optimistisk, men han og hans kompagnon har nu samlet flere erfaringer om den behårde konkurrence og har måttet sætte tæring efter næring:

Ja vi er da heller ikke spillet fallit endnu, i de sidste dage har forretningen også givet meget godt, så vi klarer os nok, men der er nu

mange som gerne vil os til livs, hvis de på nogen måde kan. Så kommer det jo an på hvem der er klogest.

I førstningen havde vi jo både en karl og en pige, men vi har afskediget dem begge 2, så nu går vi ene ved lige fra kl. 6 om morgenen og til den er 9-10 om aftenen og inden kan vi ikke være med. Jeg går her hjemme og laver osten, og Anton kører i byen, så du kan tro vi har det sjov.

Kommer du herover til Jul, hvad det ved du vel ikke endnu. Nu skal jeg ud og lave ost, så vi kan få lavet nogle penge i morgen. Min pen kan ikke skrive, men du kan vel læse det.

I næste brev fra den 5. december havde både Martin og Anton fået helbredsproblemer, så det var svært at holde optimismen oppe:

Ja, herovre er det næsten galt i den her tid, Anton er syg og kan slet ikke køre eller kommer til det i vinter, og jeg har en dårlig hånd. Jeg havde revet min venstre hånd og så satte der frost i det, den var hovnet af bolenskab lige så tyk som 2, og nu har jeg en finger på højre hånd som også bolner, og du kan tro vi har en sjov, så det forstår til noget. De er ved at få os alle sammen, hvis de kan, vil de da gøre det, men vi holder dem fra livet, når det rigtig kniber.

Penge tjener vi nu ikke mange af imens, ikke ret meget mere end føden. Så får vi se hvad det kan blive til.

Vi har fået svejtser- og myseost fra Frisenborg og sælger her i København, vi har skrevet efter lidt igen, jeg tror godt vi kan sælge en hel del. Vi kan tjene en 4-5-6 øre per pund, men må så betale fragten, det blive cirka 1½ i det hele. Hvis vi nu rigtig kan få nogen solgt er det ikke umuligt at vi vil forsøge Justesen også, hvis vi kan sælge noget. Vær nu rigtig glad kæreste lille Marie. Du skal se at det går nok for os. Nu må du ikke gå og fryse i mejeriet. Jeg kommer nok til Jul.

Marie havde tilsyneladende ikke nemt ved at beslutte sig for at tage til København, hverken i julen eller mere permanent. Den 9. november skriver han: *Når jeg kommer til jul...*, som om det var givet, at det ville han gøre. Men sidst i november må Marie have åbnet en mulighed for at hun i stedet for ville komme til København, for nu skriver han *Kommer du herover til Jul; hvad det ved du vel ikke endnu?*

Den 5. december må han dog have anset det for usandsynligt at hun kom, for nu skriver han: *Ja, hvis jeg kan, kommer jeg til Horsens til Jul, hvis du ikke kommer herover. Jeg har lovet min bror at komme der til Juleaften, men jeg kommer først til dig, hvis jeg kan, og du vil at jeg må.*

Men af et brev fra den 15. februar fremgår det at Marie alligevel må have været i København i julen. Han må også have været i stand til at overtale hende til at komme mere permanent til København, for i sit første brev til hende efter jul skrev han, at han havde fundet en plads til hende hos en stor spækhøker i Nansensgade:

Kæreste lille Marie!

Ja, du har jo ventet på brev fra mig senest i dag, men jeg har så travlt med at lave disse knaposte. Vi har sendt ost til Mortensen, men endnu har vi ikke hørt noget fra ham, om han kan bruge flere. I går har jeg været henne og fået en plads til dig, hvis du nu synes om den. Det er hos en spækhøker som bor næsten inde i København, og det er en af de største forretninger som er her i København af den slags. Det er en ung mand på en 30-35 år, vist nok ugift, han har været mejerist og han har også lavet klosterost her i København. Det er en flink mand at tale med, ligefrem som en af os. Han sagde at vi kunne være både død og begravet inden maj, men han manglede altid folk så du måtte godt komme, når bare du ville bestille noget, og det lovede jeg at du ville. Hvis du ikke ville andet end at stå i butikken vilde han ikke give dig noget i løn den første måned, men så 20-25-30 kr. om måneden, og hvis du var meget dygtig 40 kr. hvis du ville blive der en tid, men hvis du var dygtig ville han skaffe dig en plads hos en Udesen som har godt 20 forretninger her i byen, for han var jo ligeså klog som ung, han kunde nok tænke at du ikke ville blive der altid, for du kan tro der er et ordenligt roderi sådanne steder, men i sommer kan du da ikke fryse og du kan da altid være tør, men der er meget at bestille, men når du ikke bestiller andet end at stå i butikken må du vel op kl. 5 om morgenen og så lukkes der vel kl. 8 om aftenen og om søndagen kl. 9 om formiddagen.

Ja der er ikke så travlt i disse butikker om dagen på søgnedage, først fra kl. 5 til 7 om aftenen så må de bruge fruene. Nu ved jeg ikke hvad du synes om det, har du lyst til at lære rigtigt hvad det vil sige at stå i en butik, synes jeg at du skulle tage pladsen, thi du lærer 2 gange så meget i sådan en forretning som i en anden lille forretning, men du vil ikke blive så meget din egen mand som du er i Horsens, særlig i den første tid. Der er mange som vil sige at det er dumt af dig at forlade din plads i Horsens.

Nu ved jeg ikke hvad du vil lille Marie, du ved nok at jeg vil hjælpe dig så godt jeg kan, men jeg vil ikke råde dig til noget som du måske vil fortryde, det kan måske være meget godt og gå meget godt men tror du at du kan finde dig i det, kan det ikke gøre noget at forsøge det, jeg vil jo meget gerne at du kom herover, men fik du det så ikke godt vilde jeg jo være lige ked af det, men begynde en forretning her i København førend du selv har en anelse om hvordan det er at tumle rigtigt med det er ikke rådeligt. Vi leverer ost til de fineste spækhøkere her i København, men du kan tro at fruhen henstår i butikken fra der bliver lukket op om morgenen til der er lukket om aftenen og er til stede ved enhver lejlighed, thi det er konen der skal holde sagerne i orden der i butikken.

Hvis du absolut vil blive fri for løjtnanten, så synes jeg at du hellere måtte forsøge dette her, end tage plads som meyerske et andet sted. Kan du ikke finde dig tilfreds med det i de 6 måneder nu til sommeren - længere må du ikke være der, for til vinteren vil du komme til at fryse - kan du tage der fra på en måned. Her i København er ingen fæstet længere. Du har ingen skade af at forsøge det, og når jeg er rask skal det nok gå for os, det skulle være meget galt, om jeg ikke kan tjene 1000 kr. om året.

Jeg har det jo ellers meget godt, vi har ikke tabt noget endnu, men du kan tro at København ikke er som så mange tror. Nu venter jeg på at høre fra dig en gang med det første, hvad du synes om det, og hvis du så vil sende de anbefalinger med du har, for at jeg kan sige manden besked enten du kommer eller ej.

(Med blyant på løs lap)

Forretningen hvor du skal til ligger ude på Nørrebro i en gade som hedder Nansensgade, men det er langt inde i byen. Du har såmænd ikke nødvendigvis at fortælle løjtnanten det; vil han gå ud til Stefan lad ham så kuns bare gå, men det gider han såmænd ikke.

Nu de allerkærligste hilsener til dig fra din Martin.

Martin ser klart nok op til spækhøkeren i Nansensgade, der fra at være mejerist arbejdede sig op til at blive stor-spækhøker. Marie må have reageret relativt positivt på jobtilbudet, og spurgt om hvilket tøj hun skulle have på, hvis hun tog stillingen hos spækhøkeren. Det forsøgte Martin så at svare på i sit næste brev:¹⁴

... dags tid kan du godt gå i dine støvler, så kan du altid købe dig et par

nye hvis du vil, og du kan også godt gå i en bomuldskjole når den ikke er alt for kort, men den må jo heller ikke være alt for lang, og så en lidt pænere trøje som du nu selv synes og så må du have en hvid strøgen flip eller krave om halsen på trøjen. Så må du jo have nogle store hvide forklæder ligesom dine mejeriforklæder med lidt blonde om eller sådan noget, eller nogen tunger om oppe for brystet og over skuldrene - for inden ved jeg ikke om de har noget - og så nogle lange hvide ærmer til at trække uden på trøjen ligesom dem de bruger om høsten når de binder korn, med en knap ved hånden og så lange at de kan nå til midt på overarmen. Nogle sætter dem fast med en nål, andre har en sort eller hvid række bånd til at holde dem fast. Nu kan du nok forstå det.

Derefter fortæller han, at de (han og Anton) havde haft besøg af en hr. Iversen fra Horsens, mens de sad og spiste nede i kælderen. Så her lærer vi at virksomheden lå i kælderen, hvor Martin og Anton formentlig også boede, hvilket Martin må have syntes var for ydmygt til at vise frem. Jeg ved ikke hvem hr. Iversen var, men han ville have haft Martin med ud i byen, hvilket han dog ikke kunne få, da Martin igen havde fået en stor byld, nu på kæben:

Jeg blev hel forbavset forleden aften, vi havde lige begyndt at spise til aften, og så holder vi nu ikke af at få fremmede, der ser at vi spiser der nede i kælderen, og så var det ikke andre end Hr. Iversen fra Horsens som vilde aflægge os et besøg. Ja, han ventede ikke ret længe, og jeg kunne ikke følge med, thi jeg har en stor byld på den ene side af hovedet, den havde begyndt dagen før, det er på det venstre kæbeben. Du kan tro jeg ser godt ud, jeg er ligeså tyk i hovedet som 2, og er hovnet op helt ned på skulderen, men nu er det nok snart ovre, for der er vist ved at gå hul på den, så svinder det nok.

Endeligt fremgår det af brevets afslutning at de har solgt forretningen.

Nu hører jeg fra dig inden den første og lad mig så vide hvad du synes om at vi har solgt forretningen, vi er glad for at vi ikke tabte nogen penge og endda tjente lidt, og hvad du synes om alt det andet, om du gerne vil have at jeg kommer til Horsens.
Nu de kærligste hilsner til dig fra din Martin.

Hvorfor de solgte forretningen, ved jeg ikke, men en medvirkende årsag var utvivlsomt at Anton igen var blevet syg. Brevets ukendte første blad

har sikkert handlet herom. Men slutspørgsmålet *..om du gerne vil have at jeg kommer til Horsens*, synes at have været rent retorisk, for Martins næste brev fra den 3. februar 1902 indikerer at han hverken har tænkt sig at forlade København eller har opgivet at få Marie til byen. Ja, faktisk synes hun at have indvilget i at komme, og han fortæller, at han igen har været henne hos spækhøkeren og fået en stilling til hende fra den 1. maj:

Kære lille Marie!

Ja, du har ventet længe på et brev. Ja, i dag har jeg været henne hos spækhøkeren igen. Du kommer altså til 1. maj eller en af de første dage og så foreløbig kun for en måned, så kan I jo så tale om det hvis du vil blive længere, og det vil du vel nok en lille tid, hvis I kan enes om det, ellers skal du ikke blive der. Du skal så både stå i butikken, når der er noget at bestille, og hjælpe i køkkenet, og så lovede han at du nok skulle få lov til at lære alt og han laver meget og sælger til en del spækhøkere. Han er flink at tale med og så er han det vel også ellers og er vist nok ikke gift, men der er nok meget at bestille det siger han da. Men du får da selvfølgelig kost og logi gratis så hvad du får i løn er da tjent, han vil nu ikke love dig noget bestemt den første måned, men så hvis du bliver, og I kan enes om det, får du nok også fra først af.

Dernæst fortæller han om salget af forretningen:

Ja, nu har vi for så vidt afstået forretningen, vi skulle få de sidste papirer i morgen, vi skal have 600 kr. til gode, vi skal have 50 kr. om måneden fra 1. april til 1. december, så skal vi have 200 kr. Vi har fået udbetalt 1200 kr., så vi har de penge, vi har sat i det på 10 kr. nær hver, men så brugte jeg jo 42 kr. tøj foruden rejsen, men de andre penge er store nok.

Han siger selv, at de har haft et lille overskud på forretningen, men det er ikke helt klart om deres udgifter dækkes alene af de 1200 kr. de har fået i udbetaling, eller om de 600 kr. de har til gode også skal indkasseres før de får dækket deres omkostninger. Hvis udgifterne dækkes af indskudet alene, så har de jo faktisk fået et ganske pænt overskud.

Da virksomheden var solgt rejste Anton hjem til Thy, fordi han var syg.¹⁵ Derimod besluttede Martin sig til at blive i København, ikke mindst fordi Marie nu synes at have besluttet sig for at komme:

Ja jeg bliver her i København om jeg på nogen måde kan få en plads

og det kommer vel nok. Når du nu kommer, vil jeg gerne blive her, hvis du ikke bliver ked af det, skal du se det skal nok gå for os. Jeg skal blive her en 8 dage mindst hos den nye mand (køberen af Martins og Antons første forretning) til han bliver kendt med det, han skal så give mig kost og logi, så jeg ikke har nødig at bruge penge. Anton rejser i morgen hjem til Thy, men hans tøj bliver her. Hvis vi kan få en ordentlig plads eller en forretning der er lidt ved, vil vi forsøge det igen. Jeg har nu søgt en hel del pladser og vi har skrevet til nogle forretninger, men ikke hørt noget endnu.

Nu skal jeg nok snart skrive til dig igen og fortælle dig hvordan det går, og hvor jeg kommer hen. Ja i den her tid er min adresse da den samme (Så Martin bor stadig i kælderens på Bentzonsvej) om du har noget du vil skrive om, ellers skal jeg nok skrive igen.

Du kan nok læse det, fordi det er skrevet med blyant.

Nu de allerkærligste hilsner til dig og vær nu glad min kæreste lille Marie

Fra din Martin

Martins andet forsøg som iværksætter i København

Så Martin begyndte at lede enten efter et job eller en virksomhed han kunne købe. Hver dag, der gik uden at han har noget at lave, tærede på hans lille formue. Da han skrev sit næste brev den 15. februar, havde han stadig ikke fundet noget at lave. I brevet fortæller han om sine overvejelser om hvad han og Marie skal lave og om sin jobsøgning:

Min kæreste lille Marie!

Ja, du har vel ventet på brev fra mig i lang tid, jeg har nu stadigvæk håbet på at jeg skulle have fået en ordentlig plads, men endnu har jeg ikke fået nogen, men det kan jo være at det kan komme. Ja, jeg har jo tabt noget, i den her uge skal jeg være hos ham der købte forretningen, jeg skal have 12 kr. og logi og morgenkaffe. Ja, forleden dag kunne jeg have fået en plads hos en maler, han ville garantere mig 1200 kr. om året, og så skulle jeg sætte 300 kr. i forretningen, men det turde jeg ikke, jeg var bange for mine penge, for du kan tro, vi skal være forsigtige herovre. Når du nu kommer, hvis du da gør det, ville jeg gerne blive her og så endda have mine penge i behold; hvis du havde lyst til at blive her, så vilde jeg gerne at du skulle lave en forretning, når du blev lidt kendt med det, der kunde du have det bedre end at tjene. Jeg kunne jo også leje en butik og begynde, men

jeg vilde gerne vente til du kommer; fordi at jeg skal give mig til at tjene igen gør ikke det mindste, vil vi frem herovre må vi begynde småt til vi få se om det kan gå. Thi du kan tro, der er ikke så mange, der tjener ret meget i den her tid. Anton er rejst hjem; han har været syg i de sidste 8 dage, men kan han være rask kommer han nok igen om en kort tid, hans tøj står herovre endnu, for du kan tro, at vi ikke er kede af København endnu.

Hvis der kunne gives lidt at tjene, og det kommer jo nok når bare vi er raske. Jeg har i dag været i Roskilde og talt med en mand som vilde have os til at lave en lille mejeri i kompagni med ham, det er en jøde, han har en stor gård i nærheden af Ringkøbing og et mejeri i Ringkøbing, men jeg ved ikke om der bliver noget ved det. Han har et 1000 pund mælk fra en gård her ved Roskilde.

Martin må også have fået et tilbud fra Horsens:

Jeg fik brev fra Horsens forleden dag. De vilde at jeg skulle have begyndt med det samme igen i min brors navn.

Det var formentlig det job som ostehandler for Svanholm mejeri, som han havde før han blev ansat i Brørup, og som han senere endte med at tage. Men nu hvor han ventede Marie til København, nyttede det jo ikke noget at tænke på job i Horsens.

Han længes efter hende, og keder sig fordi han ikke har noget at lave og ingen sted at være om søndagen, hvor han ikke kan søge job, og så er han misundelig på sin storebror Stefan, der nu skal bygge hus til 5000 kr., et helt uopnåeligt stort beløb for Martin, selv om broderen ingen penge har, men kan låne dem på sin faste lærerløn:

Jeg længes så tit efter dig, når bare jeg er rask, skal det nok gå for os. De skal til at bygge et hus til sommer i Horsens. Det skal ligge neden for Fjors villa; det skal koste 5000 kr., 6 værelser, 3 i stuen og veranda foran, 3 ovenpå og så altan til at gå ud på over verandaen og lidt have foran. De har ingen penge, men de bygger alligevel.

Jeg har lige været henne at se dem løbe på skøjter, de havde musik og de dansede lancier og spillede bold, så du kan tro at der er fest sådanne steder.

Nu går jeg i kirke kl. 6, jeg har jo ingen steder at være eller gå hen, jeg sidder nede ved konen vi boede hos (da Marie var i København) ved siden af kakkellovnen og skriver. Må jeg nu snart vente et brev.
Nu de allerkærligste hilsner
Til dig fra din Martin.

Kort tid efter, en gang i slutningen af februar, må han have fundet en forretning, han havde mod på at købe. I et udateret brev på en afrevet lap papir skrev han:

Kæreste lille Marie!

Nu har jeg købt en forretning igen, 1 lille brun hest, 2 vogne, 1 trækvogn, 1 håndcentrifuge, 1 afkøler og spande. Der er butikken, 3 værelser og køkken, 872 kr. i leje om året af det hele, jeg skal have en pige til at stå i butikken og en dreng. Vi har gjort varerne op til 850 kr. Jeg skal give kontant 800 kr. og 200 til hvis forretningen gennemsnitlig kan give foruden alle udgifter 10 kr. om dagen, ellers kuns de 800 kr. Hvis de nu ikke hjemme låner mig nogle penge, kan du så låne mig 700 kr., jeg skal overtage det til 1 marts. Jeg kommer måske nok til Horsens en dag inden. Om Anton vil være i kompagni ved jeg ikke, han er hjemme og syg, men han kommer nok ikke, så jeg bliver nok ene om det. Men så snart han er rask kommer han igen.

Mange kærlige hilsner

Fra din Martin

Den 3. marts skriver Martin, at nu har han åbnet den nye forretning:

Kæreste lille Marie!

Ja du havde vel ventet brev i går, men jeg havde så dårlig tid. Nu har jeg så handlet i dag, den 1ste dag, men jeg har givet flere penge ud end jeg har fået ind. Men det bliver nok bedre; det håber jeg da.

Du skal se, det går nok for os, når bare pigen jeg har, hun vil passe butikken som den skal, så går det nok, men hun kan også narre mig meget fra. Men hvis det nu går for mig en tid ret godt så skal du nok få lov til at stå der, for du kan nu alligevel bedst, hører du det min kæreste lille Marie. Der kommer nok en c. 500 kr. og en seng til mig hjemmefra, og så må jeg jo se at få fat i det andet, hvad jeg skal have. Jeg har givet 800 kontant for forretningen og kuns 100 kr. til den 15. april. Der var varer i butikken for 116 kr., og så var der kun 15 pund smør og margarine.

Ja jeg har jo ikke rigtig noget nyt at fortælle dig, jeg ved jo ikke endnu hvordan alt går, men du får brev igen enten på søndag eller på mandag, så ved jeg da bedre lidt om det, enten det kan gå eller ej. Men vil det nu gå så nogenlunde for mig i sommer, så vil du nok være hos mig.

Du kan meget bedre end alle andre.

Nu rigtig mange kærlige hilsner til dig fra din Martin.

Forretningen må have været et mælkeudsalg eller hvad vi ville kalde et ismejeri. Den lå på Kronprinsesse Sofies vej nr. 2 lige rundt om hjørnet fra Godthåbsvej, dvs. skråt over Godthåbsvej fra den første virksomhed. Bortset fra de første numre var også Kronprinsesse Sofies vej stadig ubebygget.

Allerede i et brev fra den 8. marts skriver han om sine første erfaringer med butikkens drift, og om sine ændrede planer for hvad Marie skal lave i København:

Kæreste lille Marie!

Ja, du venter vel på brev fra mig. Ja, nu har jeg da lidt mening om hvor meget vi kan sælge både fra vognen og i butikken, i butikken har vi solgt for 35 kr. om dagen i den her uge, i går fredag for 40, i dag lørdag for 50 og jeg har solgt fra vognen for 25 kr. om dagen, det er jo ikke meget, men når der ikke går for meget tabt, kan vi klare os med at sælge for cirka 50 kr. om dagen i det hele på det mælk vi sælger i butikken, og på det vi sælger fra vognen til private kunder kan vi tjene det halve, så det kan nok gå for os, når pigen vil passe butikken godt. Vil hun ikke, kommer du til det, ellers må vi jo sælge igen. Ja, jeg vil nu ikke sælge noget af dette her førend jeg er nødt til det, thi det er jeg mere glad for end knapostene. Men går det galt, kan jeg jo også tabe mere ved det.

Jeg har haft brev hjemmefra, de skrev, at de en af de 1. dage ville sende en seng, klæder og 200 kr.

Jeg har ikke købt det mindste af nogen ting endnu, men nu må jeg jo snart til det. Jeg skriver til Horsens også i morgen. Ja jeg har såmænd begyndt at tælle dagene til du kommer herover; om 52 dage kommer du ikke sandt, hvad lille Marie, hvis det så kan gå for os, vil du snart være hos mig. De siger alle sammen at jeg ikke kan klare mig førend jeg får mig en kone.

Nu må jeg nok snart få et brev fra dig, hvad lille Marie.

Nu rigtig mange kærlige hilsner til dig fra din Martin.
Kronprinsesse Sofies vej
København F

Men det ismejeri han havde købt passede bestemt ikke Marie. Hun satte hælene hårdt i. Hun må, ikke helt uden grund, have følt sig tromlet af ham, og fortrød sit tilsagn om at komme til København. Så i det sidste udaterede brev vi har fra Martin (formentlig fra en gang i den sidste halvdel af marts), opgiver han sin drøm om København. Brevet er ret forvirret, fordi han ikke ved hvad han så skal, samtidig med at Marie heller ikke synes at vide, hvad hun vil. Det eneste der er klart i brevet er at han vil hende, og det indeholder det nærmeste Martin i brevene kommer til et egentligt frieri:

Kæreste lille Marie!

Ja du skal ikke være ked af noget endnu lille Marie. Du kan akkurat ligesom du vil, er du ked af at komme til København, skal du ikke en time? Jeg kan nemt sige at du har fået en bedre plads, så du hellere vil være fri. Det har ikke noget at sige. Tro mig det er sandt. Havde du ikke været, eller du ville som jeg, havde jeg aldrig lagt mejeriet ned endnu; eller hvis du ville have taget en smørforretning, så du kunne have bleven fri for mejeriet, og det kan du nu, og det vil jeg hellere at du skulle end at komme til at stå i en spækhøkerbutik. Du ved nok at jeg gerne ville at du skulle lade være med at gå i mejeriet og være gennemblødt hver dag og derfor købte jeg nu dette her, det kunne måske også give mange penge, men det er usikkert. Anton er syg, kan ingen ting i denne tid. Nu fik vi et ordentlig bud så solgte vi, men der har vi ikke forset os meget. Vil du til maj passe en smørforretning, muligvis med ost, margarine og mælk, så skal du have en der står til dig, og du skal få en ordentlig løn, eller vil du selv have på den måde at du sætter 500 kr. af dine penge, og således at ingen kan tage dem, så har du altid 500 kr., jeg frygter ikke for, at når du får en ordentlig butik, den ikke kan svare sig, men jeg vil have at du bestemt altid har disse penge, skal der så flere til skal du ikke mangle nogle, jeg skal nok skaffe dem. At butikken eller forretningen, hvad det nu bliver, om det bliver nogen af delene, bliver her i København er ikke vidst, thi det er bedre mange andre steder, og så vil jeg forsøge det, om jeg ikke nok kunne få en ting til at gå og komme så meget frem, at jeg kan tjene så meget, at du kan få det godt. Det er for din skyld at jeg gør det og for min med, for jeg er glad for dig og gerne vil være hos dig altid, hvis du synes om det.

Tænk nu rigtig over på det lille Marie hvad du synes bedst om det gør vi, hvis vi skal hjælpes ad – og du har lyst til det.

Jeg vil gerne at du altid er rask og har det godt
Nu de kærligste hilsner til dig
Fra din Martin

Præcist hvad der herefter skete, ved jeg ikke. Men snart efter må han have solgt forretningen og være flyttet tilbage til Horsens.

Martins etablering som ostehandler i Østjylland

Et brev fra Martins storebror Bøje i Hillerslev (dateret 16. juni, uden årstal, men det må være 1902) viser, at han, da han kom tilbage til Horsens, må have søgt i hvert fald to stillinger, nemlig en i Østerild i nærheden af Hillerslev og en i nærheden af Horsens. Storebroderen skrev:

Kære Broder!

Du længes vel efter at høre fra os angående pladsen i Østerild, men du får den nok ikke efter som jeg har hørt i dag så skal Karl i Rær have den, men jeg ved ikke om det passer. Dengang far og farbroder Jens var der ovre med din ansøgning, Farbroder Jens var nemlig med da han kendte nogle af bestyrelsen godt, og de var ved de fleste, da lovede de alle sammen at du skulle komme i betragtning, de ville tage 4 ud som skulle fremstille sig personligt, og at du blev en af dem, og en af de 4 skulle så have pladsen, der var nok omkring de 50 ansøgere, der var både fra Fyn og Sjælland.

Men dersom det ikke passer at Karl skal have det, så må du jo snart høre fra dem, men det gør det vel nok. Ansøgningerne blev nok åbnet sidste onsdag. Den du søgte ved Horsens får du vel heller ikke, men der bliver vel en plads til dig, skal Karl til Østerild, så bliver Rær jo også ledig.

Det næste jeg ved, er at Martin Pedersen af Ilved by, nord for Jelling, den 4. august 1902 ved kongelig bevilling fik et fuldmyndighedsbevis. Det behøvede han for at drive selvstændig forretning, fordi han ikke var fyldt 25 år. Der lå to mejerier i Ilved, et andelsmejeri og Svanholm mejeri, der var et privat fællesmejeri. Selvom jeg ikke har fundet nogen konkrete beviser for hvilket af de to mejerier Martin arbejdede for, så taler alle indicier for, at det var for Svanholm mejeri.

Svanholm mejeri var etableret i 1883. Ved folketællingen i 1901 blev det ejet af Anton Andersens enke. Der var ansat en bestyrer, en ostemester, to undermejerister og en meyerske på mejeriet, mens enken drev gården. Ved folketællingen i 1906 havde bestyreren forpagtet mejeriet, og foruden ham selv var der nu ansat to mejerister og en meyerske. Bortset fra forpagteren var hele personalet blevet udskiftet siden 1901. Formentlig blev Martin hyret som selvstændig handelsrejsende for Svanholm mejeri, da bestyreren overtog forpagtningen af mejeriet. Jobbet som handelsrejsende forklarer også hvorfor han ikke synes at have haft fast bopæl hverken i Ilved eller i Horsens. Ifølge lægdsrullen havde Martin nemlig flyttet sin adresse til forældrene i Hillerslev i hele perioden fra han blev genindkaldt i september 1901 til han og Marie den 3. november 1903 blev gift og flyttede til Vejle.¹⁶ Ved folketællingen i 1906 optrådte han som ostehandler. Efter familie-overleveringen skulle han i de år have haft en motorcykel,

som han må have brugt til sine handelsrejser rundt i Østjylland.

Ifølge Århus Vejviser for årene 1902 til 1910 lejede mejerist M. Pedersen et hus på Århus Mark ved navn 'Jensens Minde' (omtrent hvor Århus Universitet ligger nu). M. Pedersen synes aldrig at have boet permanent i Jensens Minde (i hvert fald optræder han ikke i folketællingerne på adressen), men han beholdt lejemålet indtil huset blev revet ned engang i 1910-11. Selvom jeg ikke med sikkerhed kan sige at mejerist M. Pedersen er identisk med Martin, så er det sandsynligt. Hvis det var Martin, der var lejer af Jensens Minde, så må han have brugt huset som distributionslager for ostesalget i Århus og som periodevis bolig. I huset boede en arbejdsmand, der i

Familieportræt af Martin og Marie og deres to sønner. Billedet er formodentlig fra 1915 skønnet ud fra sønnernes alder på henholdsvis 5 og 10 år. Dvs. kort før de solgte mejeriet i Århus. Foto i familiens eje

årenes løb blev skiftet ud nogle gange, og som må have fungeret som opsynsmand.

Ifølge overlevering fra min fader skulle Marie have drevet en viktualieforretning mens de boede i Vejle. Det må have været den smørforretning som Svanholm mejeri havde i Vejle, og som Martin og Marie må have forpagtet, da de i slutningen af 1903 flyttede til Vejle.¹⁷ Så Marie fik den smørforretning som Martin hele tiden havde ment, hun skulle have. Svanholms smørhandel lå i et hus på Nørregade 31, som ejedes af en købmand Gorrissen, der også drev sin købmandsforretning i huset. Nørregade var et af Vejles bedste strøg, der i dag er fodgængergade, og det må have været en vældig god forretning, hvor Marie kom til at tjene mange penge.

I Vejle flyttede de ind på 1. sal i et fire-fagshus i Nørrebrogade 17. Huset ejedes af en skomagemester, der sammen med sin kone boede i stuen. Her blev Martin og Maries ældste søn Svend Bøje født den 11. marts 1905.

Kort tid efter deres bryllup, nemlig den 8. februar 1904 (kgl. konfirmeret 8. juli 1905), indgik Martin og Marie en ægtepagt, der indirekte fortæller om deres økonomiske succes. I ægtepagten skænkede Marie som særeve et beløb af 5000 kr. foruden deres fælles indbo. Det svarer formentlig til hendes formue da de blev gift, og må have været tænkt som hendes sikkerhed, hvis de skulle gå fallit med deres virksomhed. I en uddybende kommentar til ægtepagten bemærkes det *at det i foranstående ægtepagt anmeldte beløb 5000 kr., ikke foreligger i form af obligationer eller andre værdipapirer, hvilke der kan meddeles påtegning, men at beløbet som jeg, Martin Pedersen, fuldt ud ejede ved ægtepagtens oprettelse indestår i min forretning.* Så Maries penge må være blevet investeret i Martins forretning, formentlig i Svanholms smørhandel, som Marie drev. Ægtepagten indeholdt desuden testamentariske bestemmelser, der sikrede at den længstlevende af ægtefællerne kunne sidde i uskiftet bo.

Halvandet år senere, den 6. maj 1905, blev der imidlertid udarbejdet et tillæg til ægtepagten, hvori det bestemmes, at da det i ægtepagten *anmeldte gavebeløb er blevet individualiseret ved særligt gældsbevis af dags dato, ophører dette dokument at være fordringens bærer.* Det må betyde at de er begyndt at tjene så mange penge, at de kunne spare op.

Konsummælksmarkedet i Århus og købet af Marselisborg Mejeri

Alligevel brød familien op fra Vejle allerede i slutningen af 1907 eller begyndelsen af 1908 og flyttede til Århus, hvor de ifølge Århus Vejviser flyttede ind i en lejlighed på 2. sal på Marselisborg Allé 32.

Martin må have øjnet en ny mulighed på markedet for konsummælk

i Århus, for en gang i 1907 forpagtede han det lille Skt. Pauls Mejeri (i vejviserens husregister optræder han nu som mejeriforpagter), der ejedes af Mejeriaktieselskabet Danmark i Randers, og omdøbte det til Marselisborg Mejeri. Mejeriet lå i et gammelt baghus til Skt. Paulsgade 4, hvor der var bagerforretning i forhuset.

Allerede i marts 1908 købte Martin det hidtil forpagtede mejeri for 30.000 kr. Desuden købte han ejendommen Dybbølgade 16 (for 12.000 kr.), hvortil Marselisborg Mejeri blev flyttet en gang i løbet af 1909. Samtidig flyttede familien fra Marselisborg Allé 32 til en lejlighed ovenpå mejeriet, og her blev Martins og Maries anden søn Åge (min far) født den 13. februar 1910.

Men markedet for konsummælk var ikke noget let marked. Konkurrencen var benhård. Hvis det imidlertid er rigtigt, at Martin havde haft lejet Jensens Minde siden 1902, må han have tilbragt megen tid i Århus og have været godt kendt med markedsforholdene der.

Da Martin startede i 1908 var der seks mejerier der stod for mælkeforsyningen i Århus, nemlig:

De forenede Mejerier, Guldsmedegade 9
Express, Graven 16
Frederiksbjerg Mejeri, Jægergårdsgade 16
Godthåb, Annagade 4
Mejeriet Vesterbro, Vesterbrogade 45
Marselisborg Mejeri, Skt. Paulsgade 4

Marselisborg Mejeri var formentlig det mindste af disse mejerier og De forenede Mejerier langt det største. Ifølge et jubilæumsskrift fra 1949 blev De forenede Mejerier etableret i 1899 ved sammenlægning af nogle mindre virksomheder, hvoraf den ældste stammede fra 1889. De forenede Mejerier udviklede sig med tiden til en større koncern, der blandt andet omfattede Vendsyssels Mejeri, og som ifølge jubilæumsskriftet fra 1949 i en senere periode havde 44 mejerier rundt om i landet, mælkeforsyninger i 6-7 byer (blandt andet Horsens mejeri) og desuden mejerier i Sverige og Polen. Mælkeforsyningen i Århus var således kun en mindre del af deres aktiviteter.¹⁸

I de første år efter etableringen af De forenede Mejerier var ifølge jubilæumsskriftet deres eneste konkurrent *en mindre forretning, Mejeriet Marselisborg* (det må dog have været forgængerens, Skt. Pauls Mejeri, der hentydes til), bortset fra enkelte mælkeforpagtere fra oplandet der endnu nogen tid vedblev at køre til Århus.

I 1905 øgedes konkurrencen, da Andelsmejeriet Vesterbro blev etableret af landmænd i den nærmeste omegn af Århus.¹⁹ Det førte i 1909 til at De forenede Mejerier rationaliserede driften ved at nedlægge den gamle produktionsafdeling i Nørregade og samle hele produktionen på Mejeriet Godthåb, der lå i Skt. Paulskvarteret. Samtidig købte de i 1910 Frederiksberg Mejeri, der lå i Jægergårdsgade, tæt ved Godthåb.

Når det var attraktivt for Martin at købe Skt. Pauls Mejeri, må det i hvert fald delvis have været, fordi han samtidigt sikrede sig mælkeleverancerne fra Marselisborgs avlsgård. Af værket Større danske Gårde fra 1906 fremgår det at Marselisborg leverede mælk til Marselisborg Mejeri, tidl. Skt. Pauls Mejeri. Marselisborg gods var i slutningen af 1800tallet en stor anerkendt mejerigård, hvor mange unge landmænd lærte mælke-ribrug i praksis.²⁰ Men da godset i 1896 blev overtaget af Århus Kommune og jorden bortforpagtet, blev kvægbesætningen kraftigt reduceret til kun 10 malkekøer. I stedet blev driften især baseret på salg af hø og halm til Århus by, hvor der til gengæld blev hentet gødning.²¹ Den 1. maj 1907 (efter en brand i 1906), overtog gårdejer Chr. Munck imidlertid forpagtningen af avlsgården for en 14-årig periode, og forpligtigede sig samtidig til, *at øge gårdens kreaturbesætning så den inden december termin 1907 bringes op på 40 stk., inden december termin 1908 til 60 stk. og inden december termin 1909 til 80 stk., hvilket antal derefter fremtidigt skal holdes.*²² Så da Martin i slutningen af 1907 eller begyndelsen af 1908 først forpagtede og siden købte Skt. Pauls mejeri og flyttede det til Dybbølgade må han have haft en aftale med gårdejer Chr. Munck om at aftage mælken fra Marselisborg.

De 80 køer var dog næppe nok til at drive mejeriet. Til sammenligning havde Mejeriet Vesterbro 81 interessenter med i alt 1575 køer da det startede i 1905.²³ Desuden fik Martin kun kortvarig glæde af aftalen med Chr. Munck, for allerede i 1909 brændte en stor lade på Marselisborg og det førte til at Muncks forpagtning blev opsagt med fratrædelse den 1. november 1910. Martin må derfor også have fået mælk fra andre landmænd.²⁴

Da Martin i 1908 købte Skt. Pauls Mejeri og huset i Dybbølgade 16 skete begge køb på basis af en midlertidig kontrakt og på de vilkår, at Martin indtil årets udgang kun skulle betale renter af købesummen. Årsagen hertil var formentlig at Martin ledte efter en partner, der kunne være med til at finansiere købet, for da handelen i februar 1909 blev afsluttet og det endelige skødet skrevet, købte mejeribestyrer Janus Munch fra Drøsbros Andelsmejeri halvdelen af mejeriet, men afstod straks efter atter en tredjedel af sin andel til Martin, som betaling for at han drev mejeriet. I konsekvens heraf omtales mejeriet i Århus Vejviser for 1911 som: *Mejeriet*

Billedet viser ejendommen Dybbølgade 16, hvor Marselisborg Mejeri lå mellem 1910 og 1915. Desværre findes der ingen samtidige billeder, så billedet er taget af forfatteren 2005, men bygningens udseende er næppe meget forskelligt fra perioden 1910-1915.

*Marselisborg ved Martin Pedersen og Janus Munch. Driver handel. Kun Martin Pedersen tegner firmaet.*²⁵ Janus Munchs navn blev ved med at optræde i vejviseren indtil Martin solgte mejeriet i slutningen af 1915, men i virkeligheden købte Martin ham ud allerede den 1. januar 1911 med en panteobligation på 11.000 kr. sikret i tredje prioritet i Martins ejendom.²⁶

Driften af Marselisborg Mejeri

Ifølge folketællingen den 1. februar 1911 boede der på adressen Dybbøls-gade 16, foruden Martin, Marie og deres to børn, 2 mejerister (hvoraf den ene dog midlertidigt var indlagt på Odder Sygehus), 2 karle og 2 tjenestepiger, alle ugifte. Det er dog ikke sikkert, at hele personalet har boet på mejeriet, for normalt flyttede mejeristerne i egen bolig, når de giftede sig, og senere synes der at have været tre mejerister ansat.²⁷ Jeg tror ikke Marie arbejdede i selve mejeriet, da de flyttede til Århus, men hun har utvivlsomt sammen med de to tjenestepiger holdt hus for de ansatte, der boede i mejeriets hushold, og muligvis stået for et mælkeudsalg på selve mejeriet.

Ud over de ansatte, der arbejdede på selve mejeriet, må der have været ansat et betydeligt antal kuske, der dels hentede råmælken hos mælkelieferandørerne og dels distribuerede mejeriets produkter til det netværk af egne udsalgssteder og selvstændige mælkehandlere der var tilknyttet mejeriet. Endelig var der også vogne der kørte rundt i byen og solgte mælk direkte til forbrugerne. Så længe Jensens Minde eksisterede, har det muligvis fungeret som stald for heste og vogne, for det har næppe været plads til i Dybbølgade.

Ifølge Århus vejviser drev Martin fra 1908 selv to udsalg i Skt. Paulskvarteret, nemlig et i Bülowsgade 19 (i en lav rækkehus bebyggelse, midt i Skt. Pauls kvarteret) og et i J. Michelsensgade 4 (ved siden af en bager i stuen af en stor ny herskabelig etageejendom i den modsatte ende af Skt. Paulskvarteret fra Dybbølgade). I 1911 blev der oprettet yderligere et udsalg i Montanagade 20 (i en lav rækkehusbebyggelse, midt i Skt. Pauls kvarteret). En gang i 1913 (muligvis allerede i 1912) blev udsalgene i Bülowsgade og Montanagade imidlertid nedlagt, mens udsalget i J. Michelsensgade synes at være blevet overtaget af en selvstændig mælkehandler L. J. Christensen, men videreført som udsalg for Marselisborg mejeri.

Herudover var der muligvis også et udsalg på selve mejeriet i Dybbølgade. Ansættelsen af en ekspeditrice i Dybbølgade i 1914 kunne dog tyde på, at det først var efter nedlæggelsen af mejeriets egne udsalg i Skt. Paulskvarteret, at der blev oprettet et egentligt udsalg der, med mindre Marie drev det indtil da.

Ud over udsalgene i Skt. Paulskvarteret, der var mejeriets naturlige marked, åbnede Martin i 1909 et udsalg på Store Torv 18. Det lå centralt i midtbyen, men formentlig i en midlertidig barakbygning (for Store Torv 18 eksisterer ikke i vejviserens husregister), der må være blevet revet ned i 1911-1912. I stedet for blev der åbnet et nyt udsalg ved siden af en bagerforretning på hjørnet af Nørre Allé 15 og Guldsmedegade 33.

Samtidig med reduktionen i mejeriets egne udsalg i 1912-1913 blev der til mejeriet knyttet et stort antal selvstændige mælkehandlere, der distribuerede mejeriets mælk. Der synes generelt at være foregået en omlægning og rationalisering af mælkedistributionen i Århus i 1912-1913, hvor antallet af selvstændige mælkehandlere steg kraftigt samtidig med at nogle af mejeriernes egne udsalg blev nedlagt, og det direkte salg til forbrugerne fra mælkevogne formentlig også faldt.

For Martin synes den omlægning og rationalisering af mælkedistributionen at have båret frugt, idet hans skatteindtægter voksede fra 3500 kr. i 1912 til 6000 kr. i både 1913 og 1914.

Til gengæld opererede de selvstændige mælkehandlere under elendige vilkår. Skønt de formelt var selvstændige, og ønskede at se sig selv som selvstændige erhvervsdrivende, var de ofte underlagt stramme kontrakter med mejerierne samtidig med at både politivedtægterne og de høkerbevillinger de opererede under satte skrappe begrænsninger for hvad de måtte handle med og hvornår, så i realiteten var deres selvstændighed yderst begrænset. I starten af 1913 var antallet af mælkehandlere blevet så stort at der var basis for at stifte Århus Mælkehandlerforening med det formål at forbedre de vilkår mælkehandlerne blev budt.²⁸ Det var imidlertid ikke nogen nem kamp, dels fordi foreningens medlemmer omfattede både selvstændige mælkehandlere, fastlønnede bestyrere af mejerierne egne udsalg, gadehandlere og mælkekuske, der ikke altid havde de samme interesser og dels fordi mange af medlemmerne før foreningens etablering havde underskrevet meget ufordelagtige kontrakter med mejerierne, som disse aldeles ikke var interesserede i at ændre. Hertil kom at den eneste realistiske måde at forbedre mælkehandlernes økonomi på var ved at reducere antallet af mælkehandlere, hvilket naturligvis vakte blandede følelser blandt foreningens medlemmer.²⁹

Krise og salg af Marselisborg Mejeri

Selv om omlægningen af mælkedistributionen i 1912-1913 synes at have været fordelagtig for Martin, så lettede den ikke den hårde konkurrence, fordi alle mejerierne havde været gennem den samme omlægning, samtidig med at der utvivlsomt var betydelige stordriftsfordele i mælkedistributionen. Under 1. verdenskrig skærpedes konkurrencen yderligere fordi den gradvis ændrede karakter fra at være en konkurrence om kunderne til især at blive en konkurrence om råmælksleverancerne, der især fra 1916 faldt dramatisk. Det skyldtes dels fodermangel fordi handelsblokade og fra 1917 den uindskrænkede ubådskrig førte til stærkt reduceret foderimport, og dels at priserne på kød steg, så det bedre betalte sig for bønderne at indskrænke kobesætningerne. For Mejeriet Vesterbro (det næststørste mejeri i Århus) faldt mælkeleverancerne således fra 12 mill. pd. i 1915/1916 til 9 mill. pd. i 1916/1917 og kun 5,3 mill. pd. i 1917/1918. Samtidigt steg afregningspriserne til landmændene, fordi de fulgte smørnoteringen, der under krigen steg kraftigt. Endelig steg priserne på kul og hestefoder, så mejeriernes omkostninger steg kraftigt, uden at priserne på grund af krigen kunne sættes op.³⁰ I en fælles annonce i Århus Stiftstidende den 2. september 1915 meddelte mejerierne, at der foreløbig ikke vil ske nogen *forhøjelse af mælkepriserne i*

Århus, men den er næppe langt borte, fordi landmændene kræver mere for mælken.

Men faktisk var mælkemængden begyndt at falde længe før 1916. Således faldt mejeriet Vesterbros mælkeleverancer med 28 % mellem 1912/13 og 1915/16 samtidig med at afregningspriserne steg med mere end 50 %. Mælkemangelen og de stigende omkostninger må naturligvis også have påvirket Martins økonomi.³¹ Formentlig var de små mejerier endda hårdere ramt af de faldende mælkeleverancer end de to store mejerier, der var helt eller delvis ejet og kontrolleret af deres mælkeleverandører.

Ifølge min far kom Martins mejeri på et eller anden tidspunkt i en alvorlig økonomisk krise, hvor Marie skulle have betalt 80.000 kr. af egen lomme (hvilket vel vil sige ud af de penge hun ifølge ægtepagten havde gældsbeværet på), for at afværge et besøg af kongens foged. Desværre har jeg ikke kunnet finde noget herom hverken i pante- og skødeprotokollerne eller i pantefogedens protokoller, men hvis Marie betalte regningen før fogeden dukkede op, så står det formentlig ingen steder.³²

Jeg ved derfor heller ikke med sikkerhed hvornår denne krise indtraf, men går ud fra at den må have været en vigtig årsag til Martins beslutning om at sælge Marselisborg Mejeri til De forenede Mejerier i oktober 1915. Hertil kom at det i oktober 1915 må have været klart at de faldende mælkemængder og stigende omkostninger ville stramme yderligere til i den kommende tid. Samtidig udbrød der i 1915 uro blandt mejeristerne i først i Horsens og derefter i Århus, hvilket kunne forudses at ville føre til betydelige lønstigninger og derfor endnu højere omkostninger.³³ Med en stærkt reduceret økonomisk sikkerhed var der således mange gode grunde til at sælge.

Den 21. oktober 1915 var der i Århus Stiftstidende en fællesannonce for mejerierne Vesterbro, De forenede Mejerier, Marselisborg og Express, der annoncerede en prisforhøjelse på mælk fra 18 til 24 øre pr. liter, så da synes salget endnu ikke officielt at have fundet sted. Men faktisk købte De forenede Mejerier både Marselisborg og Express Mejeri allerede den 19. oktober 1915 i et forsøg på at reducere konkurrencen.³⁴ Bygningen i Dybbølgade 16 blev solgt for 30.000 kr., hvilket var vurderingen. Jeg ved ikke hvad Martin derudover fik for mejeriet, men givet den vanskelige økonomiske situationen kan det dog næppe have været meget. Efter salget flyttede familien, ifølge vejviseren, for en kort periode ind i De forenede Mejeriers ejendom i Jærgårdsgade 16 (det tidligere Frederiksberg Mejeri), men ved folketællingen den 1. februar 1916 boede de ikke længere i Århus.

Martin køber Lyngby Mejeri

Martin benyttede lejligheden til med 14 års forsinkelse at få sin gamle drøm om at flytte til hovedstaden opfyldt. Allerede ved nytårstid 1916 købte han Lyngby Mejeri for 57.500 kr., hvoraf de 30.000 kr. var en konstant udbetaling (svarende til det han havde fået for huset i Dybbølgade), mens de sidste 27.500 kr. blev betalt i form af en 4½ % panteobligation.³⁵ Den 1. april flyttede Martin og hans familie ind i den ene af to lejligheder i den store villa Vestborg, Bagsværdvej 79.³⁶

Lyngby mejeri lå på Lyngby Hovedgade. *Til mejeriet hører ingen jord el. besætning afset fra de 2 heste, som benyttes til kørsel, men det får sine varer fra landboere her, henh. Fredensborg, egnen omkring Hillerød, Birkerød, Værløse, Bagsværd og Lyngby. Varerne fra Fredensborg hentes med lastautomobil, fra Hillerød og Birkerød kommer de pr. bane. De øvrige leverancer henter mejeriet selv pr. hest og vogn. Med leverandørerne i Fredensborg havde mejeriet en aftale om, at de skulle have så meget kærnemælk tilbage, som de kunne benytte til husholdningsting, hvilket, da der vistnok er 15 leverandører, drejer sig om cirka 150 kg ugentlig leveret i 2 omgange, altså hver gang cirka 75 kilo.*³⁷ Foruden at forsyne beboerne i Lyngby med mælk havde mejeriet også mælkeleverancerne til Jægersborg Kaserne og Ermelundslejren og til Bagsværd Kuranstalt.

Martin drev imidlertid ikke selv mejeriet. Fra begyndelsen havde han forskellige bestyrere ansat, mens han formentligt selv var i gang med forskellige handelsaktiviteter. Ifølge et politiforhør af Martin den 18. juli 1917 blev mejeriet i tidsrummet fra 1. januar 1916 til han flyttede til Lyngby i april bestyret først af Nissens (sælgerens) folk og i den sidste måneds tid af en mand ved navn Carl Pedersen, der nu er død. Fra april til december havde han først en bestyrer fra Sahl i Jylland, hvis navn han ikke kan erindre, og dernæst en bestyrer ved navn Lorentsen, der fra ham kom til Kajerød Mejeri. I december 1916 blev Jens Johan Christoffersen antaget som bestyrer på vilkår at han indskød 10.000 kr. og forskelligt kontor og andet inventar i Mejeriet (han havde tidligere selv drevet mejeri i Lyngby) og derhos skulle have 2000 kr. i fast løn og 25 % af et eventuelt overskud, medens han i samme forhold skulle deltage i underskuddet. Mejeriet har i det sidste halve år for så vidt det kan ses af regnskabet givet et overskud på c. 1000 kr. efter at alle udgifter er afholdt”.

Martin siger at han *som regel kommer 3 á 4 gange om ugen for at undersøge, hvorledes forretningen går og gennemse regnskaberne og deltager under disse besøg også i arbejdet i mejeriet.* Men det må ikke have været nok til at kontrollere bestyreren, for i juli 1917 fik han en pinlig

retssag på nakken for svindel med mælken. Bestyreren havde fortyndet mælken med vand og blandet læsket kalk i mælken for at undgå, at den skulle syrne. Desuden havde han brugt snavset is fra åer og mosehuller til køling af mælken. Den 30. august fik bestyreren en dom på *20 dages fængsel på sædvanlig fangekost*, mens Martin slap med en bøde på 400 kr. for manglende tilsyn med mejeriet. Desuden måtte han betale en erstatning på 30 kr. til militæret for den nedsatte kvalitet af mælkeleverancerne.

Det var jo ikke godt for omsætningen, og allerede den 8. august blev mejeriet bortforpagtet til interessentskabet Lyngby Mejeri ved Elmer, Jensen og Pedersen, mod at interessentskabet betaler renterne af det 4½ % pantebrev på 27.500 kr. samt en månedlig forpagtningsafgift på 600 kr.³⁸ Det fremgår af forpagtningsaftalen at den faste ejendom ved seneste vurdering var fastsat til en ejendomsskyld på 25.000 kr.

Men Martin har muligvis været økonomisk trængt eller manglet penge til sine andre økonomiske transaktioner, for allerede den 10. september 1917 lånte han 5000 kr. til en rente på 6 % af mejeribestyrer Elmer, den ene af parthaverne i interessentselskabet, mod et skadesløshedsbrev med pant i mejeriet; året efter, den 19. juni 1918, solgte han mejeriet til A/S Nordsjællands forenede Mejerier, der tegnes af tre mejeribestyrere og to mejeriejere som selvskyldnerkautionister, heriblandt de to parthavere i interessentskabet Lyngby Mejeri, for en købesum af 85.000 kr., der betales ved overtagelse af det oprindelige 4½ % pantebrev til den tidligere ejer, mejeriejer Nissen, samt en 5 % panteobligation til Marie på 11.500 kr. og en 5 % panteobligation til Martin på 26.000 kr. Martin må derfor have fået en kontantudbetaling på 20.000 kr. Hvornår lånet på de 5000 kr. fra Elmer blev indfriet vides ikke, så det er muligvis blevet trukket fra udbetalingen. Dvs. at Martin på trods af den pinlige sag tjente 27.500 kr. på at eje mejeriet i to år.

Allerede i første halvdel af 1917, dvs. før retssagen, var familien flyttet fra Vestborg til en lejlighed i Haraldsgade 9, 2.sal i København.³⁹

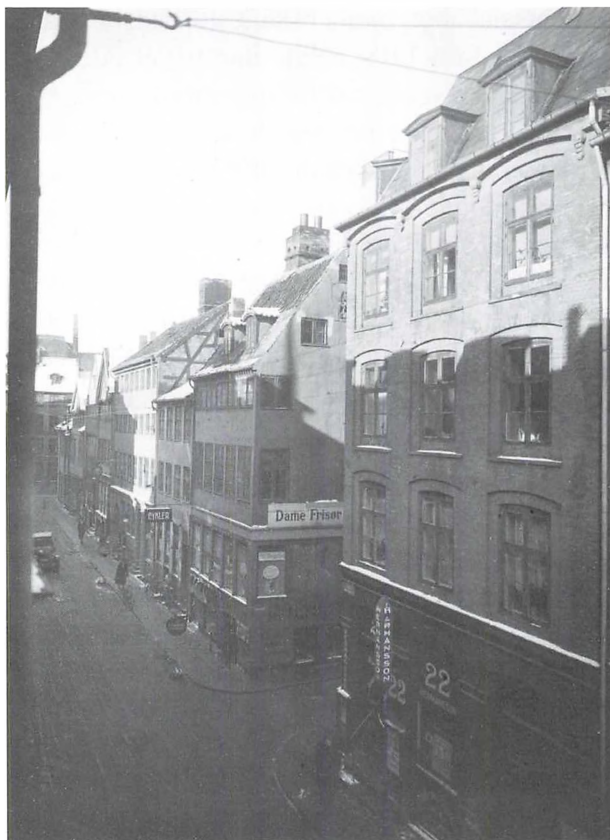
Marie bliver cykelhandler i Lille Kongensgade og Martin bliver grossist

Da Lyngby mejeri var blevet afhændet, opgav de mejeridriften og åbnede i stedet for en cykelforretning i en kælderbutik i Lille Kongensgade 24 på hjørnet af Integade (der hvor Magasins torv ligger i dag). Lille Kongensgade var et cykelmarked, hvor der i 1920'erne lå syv cykelforretninger.

Ifølge min far blev cykelforretningen allerede åbnet i november 1917, altså umiddelbart efter afståelsen af Lyngby Mejeri (så måske lånet fra Elmer blev brugt til at betale indskud i forretningen). Martin fik imidlertid først borgerbrev som smed i København den 28. november 1918.⁴⁰ Svarende hertil optrådte Martin første gang som cykelhandler på skatelisten for 1919, og Martins cykelforretning i Lille Kongensgade 24 er endda først registreret i Københavns Vejviser for 1921, svarende til at den først skulle være blevet etableret i 1920 eller i slutningen af 1919.

Mens Marie næppe var erhvervsaktiv, da de boede i Århus og Lyngby, så blev det hurtigt hende, der drev cykelforretningen, og sikrede familien en stabil indkomst. Som Martin allerede i 1901 skrev til hende: *Du kan meget bedre passe en forretning end mig*. Selv var han alt for utålmodig til at stå i en forretning, og vente på kunderne.

Martin var utvivlsomt til hurtige og mere spekulative handler. I mit barndomshjem var der en skotøjsæske fuld af russiske 10.000 rubelsed-

Billedet viser Lille Kongensgade set mod vest mod hjørnet af Integade. Martins og Marie cykelforretning lå i kælderens til Lille Kongensgade 24 på hjørnet af Integade. Billedet er taget af fotograf Elfelt i 1931 kort tid før mange af ejendommene i Lille Kongensgade inkl. nr. 24 blev revet ned i forbindelse med gadegennembruddet af Bremerholm og etableringen Magasins torv. Billedet fra Københavns Bymuseums billedarkiv.

ler, som vi spillede matador med, og som han må have købt for en slik under den russiske borgerkrig i håb om, at de efter borgerkrigen igen ville blive penge værd.

Men hvilke handelsaktiviteter det mere præcist var han havde gang i ved siden af først Lyngby Mejeri og siden cykelforretningen i Lille Kongensgade, ja måske allerede i Århus, er ikke klart. Min bror husker far tale om hestehandel, hvilket formentlig må have været slutningen af krigen, da der var en betydelig eksport af heste til Tyskland. Mellem 1913 og 1918 tredobledes eksportprisen på heste fra 790 kr. til 2555 kr. for derefter igen at falde til 824 kr. i 1922,⁴¹ så det må have været en lukrativ men også risikabel handel, som han måske allerede drev i Århus i et forsøg på at erstatte tabene på mejeriet (eller måske skyldtes tabene hans spekulative handel snarere end driften af mejeriet?). Han synes dog ikke selv at have haft nogen eksporttilladelse, men han kan jo godt have opkøbt heste for andre, og til handel med landbrugsvarer, herunder heste, krævedes intet borgerbrev.

Mig fortalte far om import-eksport handel med især med Tyskland i inflationsperioden, og med kontorer i Hamburg og Bryssel, men det hele er vældig løst og næppe muligt at efterforske. Men uanset hvad det nu var, han handlede med, så førte det til, at han den 22. oktober 1922 løste borgerbrev som grossist på Frederiksberg, hvor han i lejede lokaler på Gl. Kongevej 66 drev en grossistvirksomhed, der handlede med importerede cykler og cykeltilbehør.⁴² I begyndelsen af 1920'erne var der en betydelig import af cykler, cykelstel og andre cykeldele og -tilbehør. De danske cykelfabriker stod for cirka halvdelen af importen, især stel og andre cykel dele til færdigmontering på fabrikkerne. Den anden halvdel blev importeret med henblik på videresalg til mindre cykelhandlere og cykelværksteder, og det må især have været det marked Martin forsøgte at betjene.

Martins engrosvirksomhed fik dog kun en kort levetid, idet den blev lukket, da Martin døde i 1924, kun 46 år gammel. Da grossistvirksomheden i høj grad synes at have været baseret på udnyttelse af de stærkt svingende varepriser i årene efter 1. verdenskrig, ville den under alle omstændigheder næppe have kunne overleve den halvering af cykelimporten der fandt sted i 1924-1925, fordi de danske cykelfabriker nu i stigende grad kunne tilgodese efterspørgselen.⁴³ Derimod fortsatte Marie med at drive cykelforretningen til sin død i 1936 og begge hendes sønner blev cykelhandlere.

Marie døde den 26. november 1936, 62 år gammel, men begge hendes sønner fortsatte med at drive cykelforretninger.

Udviklingen i Martins indkomster og formue

Ved hjælp af skatteligningen for Martin i Århus og København kan vi følge hans og Maries indtægter fra 1908 til 1929 og formuen fra 1918. Fra 1909 til 1912 lå indtægten på omkring 4.000 1914-kroner, men i 1913 og 1914 steg den til omkring 6.000 1914-kr. I 1915 da mejeriet blev solgt faldt den anslåede indtægt igen til 4.500 1914-kr.

Det er betydeligt mere end han ville have kunne tjene som undermejerist og formentlig også mindre end han ville have tjent som bestyrer på et andelsmejeri. Den overenskomst der i 1916 blev indgået mellem Dansk Mejeriforening og Mejeriforeningen af 1907 gav således gifte undermejerister i byer med over 10.000 indbyggere en løn på 28 kr. om ugen eller 1456 kr. om året,⁴⁴ mens mejeribestyrere i 1915 hyppigst havde en indtægt på mellem 2.000 og 3.000 kr. og kun sjældent tjente mere end 4.000 kr.⁴⁵

Tabel 1. Ligning over formue- og lejlighedsskatter til Århus købstads-kommune for Martin Pedersen 1908/09 Marselisborg Allé 32 (Mejeriforpagter), 1909/10- 1916/17 Dybbølgade 16 (Mejeriejer).

År	Anslået indtægt i kr.	Pristal, 1914= 100	Anslået indtægt i 1914-kr.	Skattepligtig indtægt i kr.	Afregningspris for mælk i øre
1908/09	2.000	89	2.247	1.100	
1909/10	3.500	86	4.070	3.300	
1910/11	4.000	89	4.494	4.100	
1911/12	3.464	89	3.892	3.500	
1912/13	3.600	93	3.871	3.500	9,8
1913/14	6.027	98	6.150	7.500	9,5
1914/15	6.000	100	6.000	7.500	9,5
1915/16	5.385	118	4.564	6.600	11,8

Tabel 2. Skatteprotokoller for Martin Pedersen, Haraldsgade 9, 27. ligningsdistrikt, Lersøe rode II.

År	Ansatsindkomst i kr.	Familieindkomst i kr.	1914-pristal	Ansatsindkomst i 1914-kr	Familieindkomst i 1914-kr.	Formue i kr.	Formue i 1914-kr.
1917	3.800		161	2.360		-	
1918	6.000		188	3.191		64.000	34.043
1919	5.000		223	2.242		40.000	17.937
1920	5.000		266	1.880		42.000	15.789
1921	8.000		226	3.540		25.000	11.062
1922	10.000		192	5.208		27.000	14.063
1923	4.000		200	2.000		62.300	31.150
1924	16.450		212	7.759		70.200	33.113
1925	2.500		206	1.214		73.500	35.680
1926	4.900	6.950	175	2.800	3.971	73.100	41.771
1927	3.950	3.950	169	2.337	2.337	62.900	37.219
1928	6.800	8.100	168	4.048	4.821	65.600	39.048
1929	5.050	10.750	167	3.024	6.437	71.100	42.575

Familieindkomst = Samlet indkomst for Marie og hendes to sønner, der i slutningen af 1920'erne arbejdede i hendes forretning.

Efter flytningen til København blev indtægterne stærkt svingende. I løbende kroner holdt de i gennemsnit nogenlunde niveauet fra de sidste år i Århus, men på grund af den betydelige inflation faldt de i realiteten. I 1922 og igen i 1924 synes Martin at have haft betydelige engangsindtægter, muligvis spekulationsgevinster, så de første år efter Martins død i 1924 faldt familiens indtægter betydeligt. I løbet af 1920'ernes sidste halvdel steg familiens indtægter imidlertid igen, fordi de to hjemmeboende sønner, der da arbejdede i forretningen, begyndte at tjene penge.

Fra årene i København indeholder ligningsprotokollerne også en opgørelse af formuen. Den viser at Martins formue i 1918 efter salget af Lyngby mejeri, på trods af Maries tab, stadig var på 64.000 kr. I 1919 og 1920 faldt formuen imidlertid til cirka 40.000 kr. og i 1921 og i 1922 til bare 25.000 kr. Men i 1923 steg den igen til 62.000 kr. og i 1925 nåede den op på 73.000 kr., formentlig som følge af de store indtægter i 1922 og 1924. Efter Martins død holdt formuen sig nogenlunde konstant på 60.-70.000 kr.

Martin som iværksætter

Martins iværksætteri var ikke en engangsforeteelse, men blev nærmest en permanent livslang aktivitet, for hele tiden at gribe nye muligheder og tilpasse sig forandringer i omgivelserne. De økonomiske aktiviteter Martin satte i værk var i høj grad forsøg på at overkomme kriser og udnytte nye markedsnicher, der åbnede sig som følge af skiftende konjunkturer og løbende strukturforandringer i økonomien. Han var med et moderne ord omstillingsparat. Derimod havde han næppe den vedholdenhed, der skal til for at få en virksomhed til udvikle sig og vokse. Når nye muligheder viste sig eller problemerne med en virksomhed blev for store, så sprang han til nye aktiviteter snarere end at forsøge bide sig fast og udvikle de gamle. Den vedholdenhed havde Marie til gengæld. Hun var utvivlsomt en udmærket forretningskvinde, men mindre risikovillig end Martin og uden hans udfarende kraft og stadige trang til forandringer. På den måde synes de at have suppleret hinanden godt.

Tilsammen repræsenterede de en blanding af risikovillighed og forsigtighed forårsaget dels af bekymring for at blive afhængig af andre og endnu være for at falde tilbage i dårligt betalt lønarbejde og dårlige arbejdsvilkår og dels af stærkt begrænset adgang til kapital.

Da Martin startede som selvstændig var han kun 22 år og derfor ikke fuldt myndig. I begyndelsen af 1900tallet blev man først det, når man fyldte 25 år. Låne penge i banken var derfor alene af den grund udelukket, men for ham, der var et ubeskrevet blad uden familieforbindelser og andre sociale netværk og uden fast ejendom, ville det under alle omstændigheder have været umuligt. Han var derfor i høj grad afhængig af sin egen opsparing, der på grund af hans ringe løn som undermejerist var meget begrænset. Det fremgår af Martins breve at han også fik lidt hjemmefra, men det var under alle omstændigheder meget begrænset, hvad han i starten selv havde at investere i sin virksomhed. Der er heller ikke nogen indikationer på at han på noget tidspunkt fik investeringslån i banker eller kreditforeninger, bortset fra almindelige kreditforeningslån i forbindelse med købene af ejendommen i Dybbølgade i Århus og af Lyngby Mejeri. Hans investeringskapital kom derfor i starten, ud over fra hans egen begrænsede opsparing, dels fra Maries noget større opsparing og dels fra private kompagnoner og samarbejdspartnere. Senere da han (og Marie) havde samlet sig en lidt større formue var hans aktiviteter udelukkende baseret på hans (og Maries) egenkapital.

Martin blev derfor aldrig nogen storentreprenør, men han opnåede gennem sit iværksætteri at skabe sig en lille formue, og få en betydelig højere indkomst og et bedre liv for sig og sin familie end han ville have

fået hvis han var fortsat som undermejerist og formentlig også selvom han var blevet mejeribestyrer på et andelsmejeri.

Litteratur

- Björn, Claus (red.). *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, 1982.
- Danmarks Statistik: *Erhvervs- og indtægtsforholdene ved folketællingen 1. feb. 1916*, Statistiske Meddelelser 5. række, litra A nr. 14, 1920.
- Danske Slotte og Herregårde*, bd. 4, 1945.
- De forenede Mejerier: *De forenede Mejerier 1899 – 9. december – 1949*, 1949.
- Drejer, A. Axelsen: *Mejeribrugets historie*, 1933.
- Dybdahl, Annegrete, et al.: *Butik i Århus*, 1981.
- Elmer, Carl: *En gammel mejeribestyrers erindringer*; 1948.
- Fink, Jørgen, og Per Boje: Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950, *Erhvervshistorisk Årbog 1990*, 1990.
- Hansen, Marius: *Andelselskabet Nakskov Mejeri. 1901 – 1951*, 1951.
- Hansen, Sophus (mejerikonsulent og bestyrer af Horsens Mælkeforsyning): *Horsens Mælkeforsyning, et mejerianlæg*, 1886.
- Hansen, Svend Åge: *Økonomisk vækst i Danmark*, 1984.
- Heft, Tage: *16 Stormænd i dansk Erhvervsliv*, u.å.
- Hull Kristensen, Peer: Virksomhedsperspektiver på industripolitikken: industrimodernister og industriens Husmænd, *Politica*, 20. årg. nr. 3, 1988, s. 282-297.
- Hull Kristensen, Peer: *Denmark, an Experimental Laboratory of Industrial Organisation*, 1995.
- Højrup, Thomas: *Det glemte folk. Livsformer og Centraldirigering*, 1983.
- Jensen, Bernhard, og Peder Jensen: *Marselisborg skovene*, 1974.
- Klitmøller, Linda: *Som en skorsten - Mejeribrugets uddannelser i Danmark 1837-1972*, 2008.
- Konradi, Emil: *Mejeri-Jubileum. Mejeri bestyrer Jens P. Justesen og Brørups Andelsmejeri 1884 – 20. maj – 1909*, 1909.
- Konradi, Emil: *Mejeribestyrer Jens P. Justesen og Brørup Andelsmejeri 1884 – 20. maj – 1934*, 1934.
- la Cour, J. C. B.: *Storre danske Gårde*, bd.1, 1906.
- la Cour, J. B. C.: *Danske gårde*, 1908.
- Laursen, Linda Ahrendt: Mælkeloven 1940. Rationalisering af mejerier og mejeriudsalg i Århus. *Erhvervshistorisk Årbog 2007*, 2007, s. 85-130.
- Leisner, Jørgen J.: Mælk og Bakterier. Den bakteriologiske, sundheds- og forbrugermæssige standard af mælk og smør fremstillet i Danmark 1850-1914, *Erhvervshistorisk Årbog 2002*, 2002, s. 50-118.
- Mejeriet Vesterbro: *Mejeriet Vesterbro gennem 25 år - Århus 1905 – 1. november – 1930*, 1930.
- Mejeriet Vesterbro: *Fra græsset til Glasset. Træk af konsummælkens historie*, 1955.
- Mejeriaktieselskabet Vendsyssel og De forenede Mejerier: *Forste 10-årige periode 1902 – 1912*, 1913.
- Møllgård, Johannes: *Byens sociale geografi*. SBI-Byplanlægning 47, 1984.
- Nielsen, Sigurd: *Fagforeninger indenfor dansk mejeribrug i tiden 1907-1924*, 1973.
- Nilsson, Carl-Axel, og Hans Kryger Larsen: *Forbrug og produktion af industrivarer. Dansk Industri efter 1870*, 1989.
- Schumpeter, Joseph A.: *The Theory of Economic Development*, Cambridge, Mass., 1934.
- Herudover diverse vejvisere for Århus, Horsens, Vejle og København.

Noter

- 1 Fink, Jørgen, og Per Boje: Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950, *Erhvervshistorisk Årbog 1990*.
- 2 Hull Kristensen, Peer: Virksomhedsperspektiver på industripolitikken: industrimodernister og industriens Husmænd, *Politica*, 20. årg. nr. 3, 1988, s. 282-297 og Hull Kristensen, Peer: *Denmark, an Experimental Laboratory of Industrial Organisation*, 1995.
- 3 Højrup, Thomas: *Det glemte folk. Livsformer*

- og *Centraldirigering*, Statens Byggeforskningsinstitut og Institut for Europæisk Folke-mindevidenskab, 1983 og Møllgård, Johannes: *Byens sociale geografi*. SBI-Byplanlægning 47, Statens Byggeforskningsinstitut, 1984.
- 4 I et brev til Marie af 15. februar 1902 skriver Martin således: *Jeg fik et brev fra Horsens forleden dag. De ville have at jeg skulle have begyndt igen i min brors navn,...*, så han må tidligere have arbejdet for dem, og i et job der krævede at han optrådte i sin brors navn, fordi han endnu ikke var fuldt myndig. Brevet må referere til Martins arbejde i perioden mellem hans hjemsendelse fra militæret den 18. oktober 1899 til han begyndte på Brørup Mejeri i slutningen af 1900, og det kan ikke have været et almindeligt job som undermejerist, for det ville ikke have krævet at han var myndig. Men det kunne vel være det job som sælger for Svanholm Mejeri som han fik da han i 1902 vendte tilbage fra København. Se nedenfor.
 - 5 Bjørn, Claus (red.). *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, 1982.
 - 6 Bjørn, Claus (red.). *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, 1982, s. 59 og Hansen, Sophus (mejerikonsulent og bestyrer af Horsens Mælkeforsyning): *Horsens Mælkeforsyning, et mejerianlæg*, 1886.
 - 7 Horsens Mejeri blev i 1905 købt af Mejeriaktieselskabet Vendsyssel og De forenede Mejerier, der senere blev Martin og Maries største konkurrent i Århus og som købte deres mejeri, da de i 1915 flyttede fra Århus.
 - 8 Leisner, Jørgen J.: Mælk og Bakterier. Den bakteriologiske, sundheds- og forbrugermæssige standard af mælk og smør fremstillet i Danmark 1850-1914, *Erhvervshistorisk Årbog 2002*, s. 50-118.
 - 9 Klitmøller, Linda: *Som en skorsten - Mejeribrugets uddannelser i Danmark 1837-1972*, 2008, s. 73 og s.109.
 - 10 Nielsen, Sigurd: *Fagforeninger indenfor dansk mejeribrug i tiden 1907-1924*. Horsens Bogtrykkeri, 1973 og Klitmøller, Linda: *Som en skorsten - Mejeribrugets uddannelser i Danmark 1837-1972*, 2008, s. 132-139.
 - 11 Han blev med tiden formand for Dansk Mejeristforening, for Dansk Andelssmøreksporfor-ening og for De samvirkende danske Andelssmøreksporforeninger. Se Drejer, A. Axelsen: *Mejeribrugets historie*, 1933.
 - 12 Konradi, Emil: *Mejeri-Jubileum. Mejeri bestyrer Jens P. Justesen og Brørups Andelsmejeri 1884 - 20. maj - 1909*. Særtryk af Mælkeritidende, 1909, og Konradi, Emil: *Mejeribestyrer Jens P. Justesen og Brørup Andelsmejeri 1884 - 20. maj - 1934*, 1934.
 - 13 Leisner, Jørgen J.: Mælk og Bakterier. Den bakteriologiske, sundheds- og forbrugermæssige standard af mælk og smør fremstillet i Danmark 1850-1914, *Erhvervshistorisk Årbog 2002*, s. 50-118, s. 73.
 - 14 Et udateret brev på mejeriet Pasteurs brevpapir, der må være fra slutningen af januar, men hvoraf desværre det første blad mangler.
 - 15 Anton blev med tiden rask, men forlod mejerisektoren, blev gift og købte i 1904 en lille gård i Skanderup sogn nær Lunderskov, som han ni år senere i 1913 skiftede ud med en lille gård i Buttrup-Tudse sogn i Holbæk amt, hvorfra hans kone stammede.
 - 16 Der blev lyst for dem første gang den første søndag efter Martins 25 års fødselsdag, så Marie må have insisteret på at Martin skulle være myndig før de blev gift.
 - 17 Noget egentlig bevis for at Marie drev Svanholms smørforretning har jeg ikke fundet, men at Marie faktisk drev Svanholms smørhandel underbygges af, at da Martin og Marie i 1908 flyttede til Århus, flyttede deres tjeneste- og barnepige Andrea Skipper, ifølge vejviseren for Vejle, hen over butikken i Nørregade og blev butiksjomfru, så hun må have fået job i smørhandelen, da Marie rejste.
 - 18 Bjørn, Claus (red.): *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, 1982, s. 174.
 - 19 Mejeriet Vesterbro: *Mejeriet Vesterbro gennem 25 år - Århus 1905 - 1. november - 1930*, 1930, og Mejeriet Vesterbro: *Fra græsset til Glasset. Træk af konsummælkens historie*, 1955.
 - 20 *Danske Slotte og Herregårde*, bd. 4, 1945.
 - 21 la Cour, J. C. B.: *Storre danske Gårde*, bd.1, 1906.
 - 22 Erhvervsarkivet, s. 9 i registratur Å5 (opsamlingsaflevering juni 1976): Marselisborg, skovene og udvalget for byens udvidelse og bebyggelse, 76: 1896-1916 Marselisborg gods og skove I pk. (indeholder blandt andet forpagtningsaftale og andre skrivelser vedrørende Muncks forpagtning).
 - 23 Mejeriet Vesterbro: *Mejeriet Vesterbro gennem 25 år - Århus 1905 - 1. november - 1930*, 1930.

- 24 Af De forenede Mejeriers jubilæumsskrift fra 1949 fremgår det, at tre unge mejerister, Thuesen, Rasmussen og Clemensen, fra Marselisborg Mejeri, efter Martins salg af mejeriet til De forenede Mejerier, i løbet af 1916 startede en selvstændig virksomhed, Jydsk Mælkekompani, hvortil det var lykkedes dem at købe mælk fra en del af de landmænd, som tidligere havde været leverandører til Marselisborg.
- 25 Janus Munch var mejeribestyrer på Drøsbro Andelsmejeri 10 km nordøst for Hammel. Han var fire år ældre end Martin og bornholmer (faderen var boelsmand i Olsker). Han blev mejeribestyrer i Drøsbro allerede i 1898, da han kun var 24 gammel. Han kom da fra Malt i Ribe amt, hvor han havde været på mejerikursus på Ladelund Landbrugsskole, som han afsluttede med tårnhøje karakterer, som den næstbedste på sit hold. Men da han allerede må være flyttet til Drøsbro i 1898, kan han ikke have været i Brørup samtidig med Martin, så jeg ved ikke hvor de har truffet hinanden.
- Der synes ikke at være nogen familiemæssige relationer mellem Janus Munck og Chr. Munck.
- 26 Dvs. kun to måneder efter at Chr. Muncks forpagtningsaftale ophørte. Om der er nogen sammenhæng mellem de to hændelser ved jeg ikke.
- 27 Ifølge De forenede Mejeriers jubilæumsskrift fra 1949 var der *tre unge mejerister fra Marselisborg Mejeri, Thuesen, Rasmussen og Clemensen, der startede deres egen virksomhed, Jydsk Mælkekompani, efter at Martin havde solgt mejeriet*, så formentlig har der i hvert fald i de sidste år været ansat tre mejerister på mejeriet. Heraf boede Thuesen på mejeriet til en gang i 1913 og Rasmussen til en gang i 1914 (han blev gift i Skt. Pauls sogn i Århus den 12. maj 1914), mens Clemmensen aldrig boede på mejeriet, formentlig fordi han allerede var gift da han blev ansat.
- 28 Dybdahl 1981, s. 168 og diverse arkivalier i Erhvervsarkivet vedr. Århus Mælkehandlerforening af 1913.
- 29 Ifølge mælkehandlerforeningens forhandlingsprotokol (22. juli 1915) havde De forenede Mejerier, mejeriet Vesterbro og Marselisborg Mejeri i juli 1915 planer om at nedlægge i alt 75 mælkeudsalg. Det synes dog først at være sket i slutningen af året da De forenede Mejerier i 1915 havde købt Ekspres og Marselisborg mejerier og indgik en aftale med Vesterbro Mejeri om at nedlægge cirka 80 ud salg og dele de resterende således at De forenede Mejerier fik 90 ud salg og Vesterbro Mejeri 60 ud salg. Det tyder på at Marselisborg Mejeri formentlig må have haft tilknyttet 40-50 selvstændige mælkeudsalg.
- 30 Mejeriet Vesterbro: *Mejeriet Vesterbro gennem 25 år - Århus 1905 - 1. november - 1930*, 1930.
- 31 Ifølge Statistisk Årbog faldt forskellen mellem den gennemsnitlige afregningspris for mælk og detailhandelsprisen for konsummælk fra 6,5 øre pr. liter i 1914 til kun 3,9 øre pr. liter i 1916, hvilket naturligvis pressede konsummælks mejeriernes økonomi.
- 32 Min far mente selv at han var stærkt påvirket af forældrenes finansielle krise, så han fik en livslang uvilje mod at gældsætte sig, der for eksempel medførte at han aldrig købte hus selvom han utvivlsomt havde råd til det og flere gange tog tilløb til det. På den anden side var han kun 5 år da krisen fandt sted, så hans viden om de 80.000 kr. må stamme fra Maries meget senere omtale af hændelsen. Samtidig var 80.000 kr. i 1915 et meget stort beløb, og det forekommer umiddelbart vanskeligt at tro at de kunne have nået at spare så mange penge op på Maries konto. I de syv år fra 1908 til 1915 hvor Martin og Marie boede i Århus var deres samlede skattepligtige indkomst over alle årene kun 37.100 kr. (se tabel 1, s. 220), hvoraf en del må være gået til forbrug, så deres opsparing kan allerhøjest have været 30.000 kr. En del af opsparingen må ganske vist være sket i de knapt fire år de boede i Vejle, men hvis de her skulle have sparet 50.000 kr. op må de have tjent op mod 15.000 kr. om året, hvilket er ret usandsynligt, og under alle omstændigheder gøre det svært at forstå hvorfor de i 1908 valgte at flytte til Århus. Konklusionen er, at enten er oplysningen om de 80.000 kr. forkert eller også er pengene tjent ved en eller anden form for spekulativ handel, der ikke er oplyst til skattevæsenet.
- 33 Klitmøller, Linda: *Som en skorsten - Mejeribruggets uddannelser i Danmark 1837-1972*, 2008, s. 134.
- 34 Om Martin egentlig havde behøvet at sælge forekommer i bagklogskabens lys tvivlsomt, for få måneder efter salget startede Martins undermejerister et nyt mejeri: Jysk Mælkekompani, der var baseret på mælkeleverancer fra de samme mælkeleverandører som Martin

- havde brugt, og det overlevede til den store sammenlægning af bymejerierne i Århus i begyndelsen af 1940'erne (Laursen 2007). Derfor lykkedes det heller ikke for De forenede Mejerier at øge deres markedsandel i Århus, som de havde håbet.
- 35 Der er ingen papirer på købet, men den 23. februar meddelte mejeriejer Martin Pedersen i en deklARATION til skødet på Lyngby Mejeri (Hovedgaden 51) tilladelse til at opføre en transformatorstation på grunden. Af deklARATIONEN fremgår det, at den underskrevne Martin Pedersens adkomst ikke fremgår af panteprotokollerne, så der må være indgået en foreløbig købsaftale uden sikkerhed i ejendommen. Først d. 6. juni 1916 blev der indgået en formel købsaftale. Martin betalte 57.500 kr. for mejeriet, hvoraf er de 30.000 allerede var blevet betalt kontant mod løs kvittering (formentlig i forbindelse med overtagelsen af mejeriet ved *nyårs-tid 1916*), mens køberen udstedte en 4½ % pantobligation til sælger på de resterende 27.500 kr. (De 30.000 kr. er formentlig dem han fik for huset i Dybbølsgade i Århus).
- 36 Ifølge et politiforhør i 1917 flyttede familien først ind den 1. april 1916. Jeg ved ikke, hvor de boede i mellemtiden. Ifølge Lyngby vejviser blev Martin ejer af Vestborg, men ifølge skøde- og panteprotokollen (nr. 22 folie 15) var Vestborg ejet af en porcelænshandler Jacob Gaule i hele perioden mellem 1905 og 1925, så formentlig har Martin bare lejet eller eventuelt forpagtet hele villaen. Det forekommer også usandsynligt at han skulle have haft penge til at købe ejendommen for.
- 37 Politiforhør af Martin i Lyngby Politikreds den 18. juli 1917.
- 38 Carl Elmer skriver i sin selvbiografi (Elmer, Carl: *En gammel mejeribestyrers erindringer*; 1948) at han blev bestyrer af Naurbjerg Andelsmejeri i 1898, men i 1908 begyndte at købe mejerier, blandt andet Lyngby Mejeri, der blev indlemmet i A/S Nordsjællands forenede Mejerier. I 1923 blev han bestyrer af Lyngby Mejeri, og skriver om konkurrencen i Lyngby, der var meget anderledes end han kendte det fra Naurbjerg: *På mejeriet var der en halv snes detailvogne, 40-45 folk, der var nok at passe på, forretningen skulle udvides og konkurrencen blev stor fra København og andre steder. Ville man være med i kapløbet om kunderne i de nye bygningskomplekser, og for resten med til at "hugge" fra hinanden af gamle kunder, måtte man låne penge ud til bagere, ismejerier, og "snydt" blev vi. Mejerierne underbød hinanden i pris og procenter. Agitatorer trevlede egnen rundt, de fleste af dem var ikke meget værd. Betalingen var to kroner for hver kunde de fik, eller fast ugeløn. På papiret vrimlede det med nye kunder, mange ville jo gerne have provemælk og fløde gratis et par dage.*
- 39 Ifølge Lyngby Vejviser blev Martins lejlighed i Vestborg udstykket i fem små lejemål, da han flyttede. Martin vedblev dog at optræde som ejer indtil midten af 1917, hvor ejendommen blev overtaget af en ingeniør Kai Petersen, der fra slutningen af 1917 beboede hele ejendommen. Kai Petersen kom fra den lejlighed på 2. sal i Haraldsgade 9, som Martin overtog da han flyttede fra Vestborg i første halvdel af 1917. Så der må have foregået en slags mageskifte, selvom der synes at have været en periode i 1917, hvor hverken Martin eller Kai Petersen boede i Vestborg.
- 40 Det var almindeligt at cykelhandlere fik borgerbrev som smede, fordi de havde værksteder.
- 41 Diverse årgange af Statistisk Årbog.
- 42 Gl. Kongevej 64-66 husede oprindeligt jernstøberiet og maskinfabrikken Svanholm, der i 1911-1917 blev til Automobilcentralen Svanholm, og i 1918 blev overtaget af VVS-firmaet Bang og Pingel. Bygningerne, der blev revet ned i 1959 for at give plads for Codanhus, var formentlig gamle og ramponerede værkstedsbygninger, men de lå meget centralt i København (selvom de formelt lå på Frederiksberg).
- 43 Nilsson, Carl-Axel, og Hans Kryger Larsen: *Forbrug og produktion af industrivarer. Dansk Industri efter 1870*, 1989, s. 102-103.
- 44 Klitmøller, Linda: *Som en skorsten- Mejeribruggets uddannelser i Danmark 1837-1972*, 2008, s. 134.
- 45 Danmarks Statistik: *Erhvervs- og indtægtsforholdene ved folketællingen 1. feb. 1916*, Statistiske Meddelelser 5. række, litra A nr. 14, 1920.

Afleveringer

1. januar - 31. december 2010

En samlet fortegnelse over Erhvervsarkivets samling af arkiver til og med 1999 findes publiceret i værket Erhvervsarkivets Arkivoversigt, bind 1-4. Afleveringerne i årene 2000-2009 findes publiceret i Erhvervshistorisk Årbog 2001-2010. Alle afleverende virksomheder, organisationer og personer kan findes i databasen DAISY på internet-adressen: www.daisy.sa.dk

Afleveringerne androg i 2010 med 85 sager i alt 2.489 enheder.

Landbrug, jagt, skovbrug, fiskeri

Niels Chr. Jørgensen, gårdejer, Hedensted. 2 bind og 1 pakke 1952-1988. Gødningsplaner m.v.

Skovriderboligen, Mangelhøj Plantage, plantagevirksomhed, Holstebro. 32 bind, 7 pakker og 30 læg 1916-1965. Regnskabsmateriale m.v. og luftfoto.

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Skjød Andelsmejeri, mejeri, Skjød. 1 bind og 3 læg 1877-1965. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol 1946-1965, love 1877-1941, gælds-breve m.v. 1898-1962, årsregnskaber 1900-1961.

A. Søbørgs Fabrikker A/S, som var en chokolade- og marcipanfabrik, blev grundlagt i 1849 af *A. Søbørg*. I 1872 overtog sønnen *F. Søbørg* virksomheden og blev en ivrig deltager i de mange europæiske industriudstillinger, hvor virksomheden høstede mange guldmedaljer og udmærkelser. I 1903 blev firmaet overdraget til *cand. pharm. Herluf Rubow*. I 1941 omdannedes firmaet til et aktieselskab. Foto i *A. Søbørgs Fabrikkers arkiv, Erhvervsarkivet*.

Afleveringer

A. Søborgs Fabrikker, chokoladefabrik, København. 11 bind, 2 pakker og 12 læg. Arbejdsreglement 1903, næringsbrev for E. Metz 1943, lønningsbog 1892-1905, kassebøger 1919-1933, salgsbog m.v. 1901-1959, opskriftsbøger 1914-1952, reklametryk, etiketter m.v. 1851-1931, udklip 1943-1948, guldmedalje Københavns Konditorlaug, produktionsforme (prøver), fotos, historik m.v., 1920-1992.

Tekstil-, beklædnings- og læderindustri

G. Falbe-Hansen, klæde- og konfektionsfabrik, Randers (fortsat aflevering). 183 bind, 13 pakker, 1 læg 1957-2008. Bestyrelsesmøder 1995-2005, strategimøder m.v. 1999-2008, årsregnskaber m.v. 1966-2006, lønregnskaber 2002-2004, sager vedr. inkasso m.v. 2002-2003, materiale vedr. lager m.v. 1993-2007, personalesager 1983-2008, diverse regnskabsmateriale 2002-2004, sager vedr. EDB/IT 1986-2006, stofprøver, dessin m.v. 2001-2008, prislister 2005-2008, materiale vedr. bygninger, husleje m.v. 1988-2003. *Personaleforeningen FF*: Diverse materiale 1957-2003. *Jameson A/S*: Diverse materiale 2000-2004. *Danshirt A/S*: Diverse materiale 1999-2003.

Alfred Jensen, sadelmager- og møbelpolstrermester, Rårup. 5 bind, 14 pakker, 2 læg 1885-1990. Hovedbog 1924-1956, reskontri 1925-1956, regnskabsbilag 1928-1980, salgsmateriale m.v. 1913-1976, korrespondance 1948-1981, dagbog 1918-1922, sparekassebog m.v. 1919-1961, telegrammer m.v. 1925-1967, fotos 1885-1950, glasplader 1925-1934, diverse 1918-1990, trykt materiale 1917-1982.

Papir og grafisk industri

F.E. Bording, trykkeri, København (fortsat aflevering). 2 bind. Vareprøver 1929-1960.

Byens Protokolfabrik, bogbinderi, Frederiksberg (fortsat aflevering). 7 bind. Årsregnskaber 1972-1993.

Jyllands-Posten, dagblad, Viby J. (fortsat aflevering). 9 pakker. Personudklip, div. år.

Kemisk industri

Øresunds Kemiske Fabriker, kemisk fabrik, København (fortsat aflevering). 1 læg. Div. papirer vedr. arbejderlønninger og arbejdsforhold i København. 1884-1926.

Sten-, ler- og glasindustri

Holmegaard Glasværk, glasværk, Holmegaard. 115 hyldemeter. Diverse materiale. 1836-1995.

Jern- og metalindustri

Den elektriske Stålrørsfabrik, stålrørsfabrik, Vordingborg. 2 bd. og 1 læg. Fotos, udklip m.v. 1948-1977.

Anden fremstillingsvirksomhed

Albeck, E., guldsmedemester, København. 1 bind. Scrapbog vedr. Fakkelmærket. 1930.

Hertz, Bernhard, guldwarefabrikant, København (fortsat aflevering). 2 bind. Tilsynsbøger. 1884-1954.

El-, gas-, varme- og vandforsyning

Lemvig Varmeværk, varmemærk, Lemvig. 16 bind, 1 pakke og 4 læg. Bestyrelsesmateriale 1980-1997, materiale vedr. fjernvarme i Østbyen og i Nr. Nissum 1990-1996, materiale vedr. Lemvig Biogasanlæg 1990-1998, udklip 1988-1998, fotos 1992.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Ejvind Møller, malermester, Ebeltøft (fortsat aflevering). 2 læg. Levnedsskildring skrevet af sønnen Mogens Møller, foto. 1945.

A. Jespersen & Søn, ingeniør- og entreprenørvirksomhed, København (fortsat aflevering). 1 pakke. Fotos. 1941-1954

Engroshandel

Nord-Ei A/S, engroshandel med æg, Hadsund. 7 bind og 5 pakker. Stiftelsesprotokol 1993, forhandlingsprotokoller 1993-2003, aktiebog 1998, bestyrelsesmateriale 1993-2002. Kortfattet historik 2010.

Chr. J. Wissing, fodtøj og lædervarer en gros, Århus (fortsat aflevering). 1 læg. Prislister. 1937-1940.

Grønbech & Sønner Holding AS, ingeniørfirma, metalvarer en gros, København. 125 bind, 12 pakker, 1 læg. Inden- og udenbys hovedbøger 1927-1948, diverse regnskabsbøger 1905-1984, bonusregnskab 1934-1939, kredi-

Afleveringer

torregnskab 1936-1968, lagerbog 1905-1956, kursnota 1967-1970, aktie- og obligationsfortegnelse 1919-1948, inkassosager 1957-1971, årsregnskaber 1947-1986, lønningsbøger 1911-1979, journal over gæld og tilgodehavender 1835-1840, ordrebøger 1922-1997, prislister 1904-1962, overenskomstsager 1921-1940, ejendoms papirer 1930-1947, diverse regnskabsmateriale 1904-1971, varekataloger 1909-1968, trykt materiale 1806-1975.

Horsens Jern & Stål, metalvarehandel, Horsens. 3 pakker 1939-1982. Varekataloger.

J. Hartmann, engrosagentur, København (fortsat aflevering). 52 bind og 2 pakker. 1974-2008. Årsregnskaber, kassebøger, kassebilag, fakturakopier, kontoudtog og korrespondance.

Detailhandel

Theodor Grøn bæk, købmand, Svendstrup. 7 bind. Hovedbog 1934-50, kassebøger 1934-1974, Indtægts- og udgiftsbog 1936-1941.

Carl Berthelsen, købmand, Århus. 4 bind. Ordrebøger 1890-1893, regnskabsbilag 1887-1896.

Damernes Magasin, damekonfektion, Lemvig (fortsat aflevering). 27 bind og 5 pakker. Regnskabsbilag 1940-1985.

Aarhus Motor Compagni A/S, autoforretning, Århus (fortsat aflevering). 47 bind, 5 pakker, 2 læg. Vedtægter 1925-1931, direktionsmateriale 1927-1976, hovedbøger 1925-1956, revisionsprotokol 1929-1940, vekselsbog 1962-1968, provisionsbøger 1962-1963, afbetalingsbøger 1962-1963, købs- og salgsbøger 1925-1967, fotos 1938-1976, udklipsbøger 1931-1967, materiale vedr. Ford T Rally 1959-1968.

Restaurations- og hotelvirksomhed

Park Hotel, hotel, Aalborg (fortsat aflevering). 4 bind. Gæsteprotokoller. 2001-2006.

Transportvirksomhed m.v.

A.P. Møller-Mærsk, rederi, skibsværft m.v., København. 94 bind. Udklipsbøger. 1971-1976.

Søren Jansen, skibsmægler, Sønderborg (fortsat aflevering). 1 bind og 2 pakker. Statusbog og selvangivelser m.v. 1940-1985.

Århus Havnevæsen, havnevirksomhed, Århus (fortsat aflevering) 35 pakker. Journalsager og materiale vedr. Landshavnerådets møder. 1985.

Forsikringsvirksomhed

Forsikringssselskabet Danebroge m.fl., forsikringsselskab, København. 65 bind, 6 pakker. Bestyrelsesprotokoller m.v. 1906-1977.

Købstædernes Forsikring, forsikringsselskab, København. (fortsat aflevering). 1 film (DVD). Jubilæumsfilm. 1961.

Ejendomsadministration og -handel, samt forretningservice/ liberale erhverv

Dansk Spare- og Byggeforening, sparekasse, København. 1 bd. Korrespondance m.v. 1933-1942.

A/S Industrigaarden, ejendomsselskab, Århus. 11 bind, 1 pakke og 7 læg. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokoller 1946-1974, aktieprotokoller 1946-1973, statusbøger 1963-1988, årsregnskaber 1946-1988, revisionsprotokoller 1956-1988, kassejournal 1977-1981, kontokort 1976-1978, anpartsbeviser 1975-1976, ejendomsvurdering 1986, ejendomsadministration 1945-1988, stiftelsesdokumenter, forsikringer, pantebreve m.v. 1946-1963.

I 1931 tog ingeniør Francis Sønnichsen initiativ til at bygge en fabrik for installationsrør i København efter de af ham udtagne patenter, der på det tidspunkt allerede længe havde været udnyttet på hans fabrik i Oslo. I 1956 meldte der sig en ny type rør for el-installationer, fremstillet af pvc. Sådanne rør var allerede indført i andre lande. De nye pvc-rør blev hurtigt populære og tog gradvis en stor markedsandel af el-rørsalget. Den her viste lastbil blev i 1950'erne anvendt i annoncer i mange fagblade. Foto i Den elektriske Stålrørsfabriks arkiv, Erhvervsarkivet.

Offentlig virksomhed

Brabrand-Årlev kommune (fortsat aflevering). 2 læg. Journalsager og materiale vedr. nedrevne ejendomme. 1938-1967.

Afleveringer

Hasle-Skejby-Lisbjerg kommune (fortsat aflevering). 4 bind og 1 pakke. Journalsager, byggeudvalgsprotokol og byggejournal. 1929-1971.

Hjortshøj-Egå kommune (fortsat aflevering). 1 pakke. Projektmateriale vedr. Sølystskolen. 1950-1960.

Holme-Tranbjerg kommune (fortsat aflevering). 1 læg. Journalsager. 1943-1968.

Ormslev-Kolt kommune (fortsat aflevering). 1 læg. Journalsager. 1941.

Vejlby-Risskov kommune (fortsat aflevering). 1 pakke. Journalsager. 1935-1970.

Viby kommune (fortsat aflevering). 2 læg. Journalsager og projektmateriale vedr. Søndervangskolen. 1933-1963.

Åby kommune (fortsat aflevering). 5 bind. Bygningskommissionsprotokoller og bygningsprotokoller. 1912-1963.

Århus Kommune, Magistratsafdelingen for Teknik og Miljø (fortsat aflevering). 461 bind, 21 pakker og 4 læg. 1902-2007. Journalsager, Projektmateriale vedr. Vestergårdskolen, Tilst skole og Skjoldhøjskolen, målebøger, register til målebøger, byggekort, udstykningsjournal, byggejournal, journal vedr. kloaktilslutning, register vedr. ejendomme med manzard, rapport vedr. eftersyn af hoteller og pensionater, anvisningsjournal, tilholdsjournal, sagsregister, journalsag vedr. Hammelbanens arealer, boligbyggeprogram, kopibog, deklARATIONER vedr. fællesgavle, dødsanmeldelser og register over dødsanmeldelser.

Århus Kommune Magistratsafdelingen for Kultur og Borgerservice (fortsat aflevering) 25 pakker. Valgmateriale. 1909-1999.

Undervisnings- sundheds- og social virksomhed

Aarhus Katedralskole, gymnasium, Århus. 2 bind og 5 pakker. Jubilæumsmateriale 1994-1995.

Pressens Uddannelses Center, undervisningsvirksomhed, Århus. 33 bind, 1 pakke og 4 læg. Forretningsudvalgsprotokoller 1963-2005, bestyrelsesprotokoller 1973-2006, vedtægter 1990, årsregnskaber 1987-1998, lønningsbog 1981-2004, korrespondance m.v., fotos, dias m.v. 1963-2005.

Erhvervs- og fagorganisationer o.l.

Det Midtjyske Lufthavnråd, erhvervsorganisation, Bjerringbro. 1 bind. Årsberetninger, mødereferater, regnskaber m.v. 1998-2009.

Det Danske Fjerkræraad, landsbrugsorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 7 bind. Mødereferater og cirkulærer. 1950-1963.

Det Jydske Haveselskab, forening, Århus (fortsat aflevering). 54 bind, 11 pakker og 6 læg. Repræsentantskabsprotokoller 1873-2005, bestyrelsesprotokoller 1873-1966, hovedbestyrelsesprotokoller 1966-2005, udvalgsprotokoller 1898-1967, årsberetninger 1874-1976, kontrakter 1874-1908, regnskabsmateriale m.v. 1901-1977, ansættelsesmateriale 1930-1944, udstillingsmateriale 1948-1964, jubilæumsmateriale 1971-1973, telegrammer 1898-1948, scrapbøger 1935-1973, fotos 1933-1960, gavebreve m.v. 1893-1984 og diverse 1923-1975. *Forstander Niels Klougarts personlige arkiv* 1929-1943. *Vejlby-Risskov Havekreds* bestyrelsesprotokoller 1919-2002, bestyrelsesmøder 1944-2007, bilag vedr. skat 1971-1974 og fotos 1999-2006. *Ning Herred/Århus Syd Havekreds* bestyrelsesprotokol 1927-2008, kassejournal 1964-2008 og fotos 1980-1998. *Galten og Omegns Havekreds* bestyrelsesprotokol 1940-1960. *Harlev-Framlev og anliggende Sogne Havekreds* kassebog/årsregnskaber 1937-1959. *Forsøgshaven ved Balskovgaard* forsøgsstatistik 1904-1909. *Jydsk Løgsektion* kassejournal 1954-1960.

Aarhus Amts Landøkonomiske Selskab, landboforening, Århus (fortsat aflevering). 4 bind, 1 pakke, 1 læg. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol 1942-1991, legater, gældsbeviser m.v. 1870-1977, mødeprotokol for Husdyrbrugsudvalget 1956-1986. *Aarhusegnens Svinekontrolforening*: Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol 1956-1986. *Hadsten Landboforening*: Repræsentantskabs, generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol 1975-1992.

Beboerforeningen Langenæshus, beboer- og lejerforening, Århus. 3 pakker. Regnskabsbilag 1983-2004, indbydelser, opslag m.v. 1992-2004.

Dansk Pianofabrikantforening, erhvervsorganisation, Danmark. 4 bind. Mødeprotokol for Voldgiftsretten 1900-1908, svendeprøver i pianofaget 1959-1995, udklip 1913, sagsregister 1963-1998.

Lædervarefabrikantforeningen, erhvervsorganisation, Danmark. 2 bind og 4 læg. Kassebog 1936-1947, årsregnskaber for Svendeprøvekommissionen 1940-1947, journalsag 12/1994 Kegløften 1934-1994, fotos 1994, sagsregister 1947-1997.

S.B.A. Servicebranchens Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverforening, Danmark. 1 bind. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol. 1987-1993.

Dansk Stevedoreforening, erhvervsorganisation, Danmark. 2 bind. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokoller. 1981-1999.

Erhvervsvaskeriernes Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverforening, Danmark. 1 bind. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol. 1975-1983.

Sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer i Danmark, erhvervsorganisation, Danmark. 1 bind. Oversigt over Århus Arkiv. 1919-1952.

A.H.T.S., arbejdsgiverforening, Danmark. 1 bind. Fællesudvalgs møder om arbejdsmiljø. 1983-1997.

Virksomme Kvinder, økonomisk interesseorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 3 bind. Korrespondance 1999-2006. Materiale vedrørende Female Europeans of Medium and small enterprises 2004-2010.

Danske Slagterier, brancheorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 26 bind og 26 pakker. Bestyrelsesprotokoller m.v. 1971-2007.

De danske Livsforsikringsselskabers Forening, brancheforening, Danmark. 179 bind og 69 pakker Bestyrelsesprotokoller m.v. 1899-2000, journalsager 1929-1986, cirkulærer m.v. 1916-1986.

Foreningen af Danske Søassurandører, brancheforening, Danmark. 188 bind 1914-1991. Bestyrelsesprotokoller m.v. 1914-1991, cirkulærer m.v. 1917-1990

Foreningen af Forsikringsselskaber til overtagelse af lovpligtige forsikringer for hunde, brancheforening, Danmark. 21 bind. Bestyrelsesprotokoller m.v. 1938-1973.

Familieforsikringsforbundet, brancheforening, Danmark. 28 bind. Bestyrelsesprotokoller m.v. 1958-1989.

Poolen for Løntalsregulering af Renteydelse, brancheforening, Danmark. 9 bind. Bestyrelsesprotokoller m.v. 1974-2000.

Dansk Glasforsikringsforening, brancheforening, Danmark. 11 bind. Bestyrelsesprotokoller m.v. 1934-1945.

Dansk Automobilforsikringsforening, brancheforening, Danmark. 2 bind. Udvalgsprotokoller. 1967-1988.

Aarhus Motor Compagnis, KDAKs og Dansk Veteranbilkлубs 5. Ford T. Rally fra Århus til Himmelbjerget kørtes 9. juni 1963 og er efterhånden vokset til at blive Europas største Ford T. løb. Vinderen af løbet og dermed KDAK-pokalen fra 1908, blev Aage Schreiber, Horsens, der gennemførte med to straffpoints. Foto i Aarhus Motor Compagni A/S arkiv, Erhvervsarkivet.

Kombineret Grundejerforsikring, brancheforening, Danmark. 4 bind. Udvalgsprotokoller. 1941-1961.

Foreningen af Gensidige danske Brandforsikringer, brancheforening, Danmark. 26 bind, Årsberetninger, mødereferater m.v. 1901-1966.

Dansk Tarifforening / SKAFOR, brancheforening, Danmark. 212 bind. Cirkulærer m.v. 1900-1980.

Dansk Forening for international Motorkøretøjsforsikring, brancheforening, Danmark. 3 bind. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol. 1939-1957.

Dansk Maskinforsikringsforening, brancheforening, Danmark. 1 bind. Bestyrelsesprotokol. 1968-1979.

Dansk Livsforsikrings Katastrofeforbund, brancheforening, Danmark. 1 bind. Skadesjournal. 1975-1989.

Dansk Tyveriforsikringsforening, brancheforening, Danmark. 13 bind. Bestyrelsesprotokol m.v. 1925-1966.

Assurandørernes Hus, brancheforening, Danmark. 11 bind. Udvalgsprotokoller m.v. 1919-2002.

Assurandørsocietetet, brancheforening, Danmark. 16 bind og 79 pakker. Udvalgsprotokoller m.v. 1918-1989, journalsager 1921-1984.

Assurandørernes Fælleskartotek, brancheforening, Danmark. 4 bind. Bestyrelsesprotokol m.v. 1939-1969.

Fællesrepræsentationen for danske gensidige forsikringsselskaber, brancheforening, Danmark. 1 bind. Forretningsudvalgsprotokol. 1936-1947.

Assurandørernes Fælles Oplysningskontor, brancheforening, Danmark. 5 bind. Udvalgsprotokol m.v. 1932-1965.

Forsikringsselskabernes Statistikkontor, brancheforening, Danmark. 1 bind. Bestyrelsesprotokol. 1948-1989.

Kødbranchens Fællesråd, brancheorganisation, København. 255 bind. Mødereferater, cirkulærer m.v. 1964-2010.

Margarine Foreningen (MIFU), brancheforening, København (fortsat aflevering). 27 bind og 84 pakker. Journalsager 1988-2009, udklip 1992-2005, diverse 1979-2001, fotos 1962-1979, kautionsansøgninger 2002-2003. *Den Danske Bagerstands Kautionsbestyrelsesmateriale* 1997-2002, kautionsansøgninger 2002-2003 og diverse 1993-1998.

Danske Møbelhandlere, brancheforening, København. 114 bind, 65 pakker og 19 læg. Årsregnskaber, mødereferater, korrespondance, reklamemateriale, udklip m.v. 1943-2008.

Forlæggerforeningen, brancheorganisation, København (fortsat aflevering). 1 pakke. Bestyrelsesmateriale m.v. 1972-1997.

Afleveringer

Dansk Beton Industri, Nordjysk Afdeling, arbejdsgiverforening, Aalborg. 5 bd., 2 læg. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokoller 1911-2007, årsregnskaber 1972-1999, kassejournal 1961-2000, diverse 1984-2007.

Batteriforeningen, brancheforening, København (fortsat aflevering). 23 bind 33 pakker og 4 læg. Journalsager 1996-2005, udklip 1992-2007, diverse 1990-2002 og en VHS-kassette 2004.

Fællesrådet for Foreningen indenfor Guld-, Sølv- og Pletvarebranchen, brancheorganisation, København. 1 bind. Mødeprotokol. 1920-1947.

Viborg Stifts Guldsmedeforening, brancheforening, Viborg. 1 bind. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokol. 1925-1999.

Grosserer-Societetet, erhvervsorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 3 pakker og 188 læg. 1873-1990 samt *Grosserer-Societetet*: Journalsager 1920-1990, register til journalsager 1920-1990, div. regnskabsmateriale 1970-1986, trykte årsregnskaber 1981-1986. *Grosserer-Societetets Komité*: Trykte årsregnskaber 1873-1967. *Det Danske Handelskammer*: Trykte årsregnskaber 1987-1995. Resultatopgørelse 1987.

Odder Handelsforening, handelsorganisation, Odder. 2 bind, 4 pakker og 1 læg. Diverse trykt materiale. 1836-1989.

Danske Havnevirksomheder, brancheforening, København. 26 pakker 1994-2008. Årsrapporter 2001-2005, foreningsdrift m.v. 2003-2006, sager på havne 1996-2008, enkeltsager 1994-2008 og sager vedr. Feport 2007-2008.

Grundejerforeningen Fuglebakken, grundejerforening, Århus (fortsat aflevering). 4 bind, 3 pakker, 2 læg og 1 rulle. Kassebog 1985-2001, regnskabsbilag 1994-2004, snekastningsprotokol 1961-1997, jubilæumsmateriale 1980-1995, udklip 1978-1995, fotos (papir + CD) 2003-2005, tegninger u.å.

Serviceerhvervenes Uddannelsessekretariat, uddannelsesorganisation, København (fortsat aflevering). 21 bind og 16 pakker. Lærepladskontrakter 1993-2001, uddannelsesbeviser 2002-2004, eksamensopgaver 1999-2003, rapporter og uddannelsesplaner 1982-2005 og "Informationsnyt" 1979-1998.

Øvrige organisationer og foreninger

Aktuelts Læserforening i Århus Amt, læserforening, Århus. 1 pakke. Korrespondance m.v. 1974-1986.

Sekretærforeningen i Århus, forening, Århus. 6 bind, 2 pakker, 1 læg. Materiale vedr. generalforsamlinger 1999-2006, materiale vedr. besty-

relsesmøder 1977-2002, årsregnskaber m.v. 2001-2004, regnskabsbilag 2001-2009, diverse 1977-2009, fotos 1996-2002.

Socialdemokratiet i Århus, politisk forening, Århus (fortsat aflevering). 3 bind. 1970-1988. *Syd kredsen*: Bestyrelses- og repræsentantskabsprotokol 1970-1973, formandsberetninger 1978-1988, mødereferater 1977-1983.

DIS-Danmark, historisk forening, Herning. 24 læg. Materiale vedr. ”Hvem Forsker Hvad”. 1969-2008.

Historisk Samfund for Århus Stift, kulturel forening, Århus (fortsat aflevering). 15 pakker. Bestyrelsessager 1992-2006, korrespondance 1978-1991 og diverse sager 1969-1992.

Øm Kloster Museum, museum, Ry (fortsat aflevering). 1 kassejournal. 1989-1991.

Viby Akvarieforening, forening, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke og 3 læg. Vedtægter 1990, udstillingskataloger 1975-1981 og medlemsblade 1975-1998.

Personarkiver

Kim Andersen, politiker, privatarkiv, Skanderborg. 18 ks. Diverse materiale. 1976-2004.

Frode Engbæk, tillidsmand, privatarkiv, Århus. 3 ks. Løn- og ansættelsessager 1989-2004.

Slægten English, privatarkiv, København. 5 bind og 1 pakke. Dagbøger, korrespondance m.v. og skitsebøger. 1814-1954.

August Hansen, forfatter og sangskriver, privatarkiv, Århus. 3 pakker. Digte, sange og viser. 1924-1972.

Svend Jensen, privatarkiv, Århus. 1 pakke tekniske tegninger. 1947-1963.

Jørn Kristensen, privatarkiv, Beder. 1 pakke. Materiale vedr. Metro-sagen. 1973-1985.

Knud Nordentoft, læge, privatarkiv, Varde. 1 læg. 3 dias. 1939

Knud Nygård, lærer privatarkiv, Fredericia. 3 pakker og 1 læg. Personlige dokumenter 1929-1947 og negativer 1954-1979.

Anton Orlov, mejerist privatarkiv, Sæby. 2 pakker. Personlige dokumenter m.v. 1806-1962 og fotos 1909-1926.

Arnold Rye, redaktør, privatarkiv, Randers. 1 læg. Korrespondance. 1891-1947.

Ninna Aastrup, defektrice, privatarkiv, Århus. 1 læg og 1 DVD 1950-2000. Fotos fra Jernbane Apoteket, Århus, 1950, DVD med skannede fotos.

Bidragssydere

Steen Brock, f. 1954, dr. phil. Lektor ved Institut for Samfund og Kultur, Det Kulturvidenskabelige Fakultet. Aarhus Universitet. Har i mange år forsket i kulturfilosofi, videnskabsfilosofi og etik. Har været med til at udvikle kandidatuddannelsen i oplevelsesøkonomi ved Aarhus Universitet i sin helhed, og modulet ”kulturanthropologi” i særdeleshed.

Michael Bruun, f. 1943, cand. polyt. 1967. Ph.d. i halvlederteknologi 1969. Forskerstilling i Silicon Valley USA 1970. Lektor ved Danmarks Tekniske Universitet 1971-1972 og ved Aarhus Universitet 1972-1980. Ansat ved Jydsk Telefon 1980-1991 samt ved Aarhus Kommune som chef for kommunens erhvervsafdeling 1991-2005. Associeret forsker ved Aarhus Universitet, Center for Erhvervshistorie og Institut for Økonomi siden 2005.

Lone Fisker Christensen, f. 1961, sygeplejerske 1985 og cand. mag. i historie og fransk 2010. Har i de sidste studieår specielt beskæftiget sig med nyere historie, velfærdsmodeller og udviklingen indenfor sundhedssystemet.

Jørgen Fink, f. 1947, cand. mag. 1971, dr. phil. 1989. Arkivar ved Erhvervsarkivet 1985, seniorforsker sammesteds 1997, fra 2003 leder af Center for Erhvervshistorie. Har skrevet Middelstand i klemme? (1988), Butik og værksted (1992), DA i Danmark (1996) og Storindustri eller middelstand (2000).

Ole Marquardt, f. 1948. lic.phil. og ph.d. Lektor i historie ved Ilisimatusarfik (Grønlands universitet) 1988-99 og 2008-d.d., rektor for Ilisimatusarfik 1999-2007. Publikationer (artikler) om grønlandske forhold (socio-økonomiske, demografiske og kulturelle) i kolonitiden i grønlandske, danske og internationale tidsskrifter og antologier.

Niels Kayser Nielsen, f. 1949, cand. mag. og ph.d. Lektor i kulturhistorie ved AU. Har forsket i Nordens historie 1750-1945; madens, kroppens, idrættens og musikkens kulturhistorie, historiebrug samt kulturteori og -analyse. Var delagtig i udviklingen af forskning og undervisning i Oplevelsesøkonomi ved AU og har her undervist i faget Kulturanthropologi.

Kurt Pedersen, f. 1942, cand. polit, MBA. Lektor ved Institut for Ledelse, ASB og tilknyttet Center for Erhvervshistorie. Arbejder med virksomheders internationalisering, økonomisk teorihistorie og erhvervshistorie.

Poul Ove Pedersen (†), f. 1937, er civilingeniør og dr. phil. i geografi på en afhandling om regionaludvikling i Latinamerika. Lektor i regionaludvikling på DTU, forskningsleder på Syddansk Universitetscenter i Esbjerg og på Center for udviklingscenter, og seniorforsker på Dansk Institut for Internationale studier. Har skrevet mange artikler og bøger om transport og regionaludvikling med fokus på små virksomheder og små byer i både Danmark og Østafrika. Har efter pensioneringen i 2004 kastet sig over historiske studier af dansk erhvervsudvikling de sidste 150 år. Skrev om udviklingen af handelen i Ribe siden 1850 i det trebindsværk om Ribes historie, der udkom i 2010.

Jesper Strandskov, f. 1954, dr. merc. Professor og dekan ved Syddansk Universitet. Jesper Strandskov har publiceret bredt inden for området international business og strategi. Hans forskningsinteresser er især inden for områderne strategi- og forretningsudvikling og multinationale virksomheder.

English Summary

The crisis in Greenland in the middle of the 19th century – the result of a failed colonial policy?

Nuuk and Qeqertarsuatsiaat from 1850-1880

BY OLE MARQUARDT

During the 19th century seal hunting continued to be what it was when the Danish-Norwegian colonisation of Greenland began in 1721, basically the country's staple source of nutrition. Seal hunting was carried out in open water using kayaks, and using breathing holes and other ice hunting techniques when the sea was covered by ice.

In the middle of the 19th century Denmark's colonial territory in western Greenland suffered a serious socio-economic crisis, known later as the Great Crisis, which lasted until about 1880. In contrast to earlier crises, this crisis was interpreted by the Danish colonial administration and others as the result of cultural, rather than environmental changes.

One of the cultural factors seen as a cause of the crisis was the fact that the state-owned monopoly – the Royal Greenland Trade Department (RGT, now Royal Greenland) – had, since the 1830s, abolished earlier restrictions on the sale of 'luxury' goods to Greenlanders. To the Danes commenting on the situation, the Greenlanders were still a primitive people who lacked the ability to control their desires. The result of removing the restrictions on these luxury goods was therefore that the Greenlandic hunting families sold more seal pelts and blubber to RGT than they could spare, and therefore did not have enough for their household needs, for building their skin covered boats or for maintaining their hunting equipment. A further effect of the excessive sale of hunting produce was that the younger generations could not be taught the difficult technique of kayak hunting because of the lack of skins to make kayaks from. They therefore gradually became less skilled in the techniques they would need to live on as adults.

Among the imported goods that tempted the Greenlanders to sell too much hunting produce, coffee had pride of place. Other delicacies, such as figs, white bread and sugar were also blamed for contributing to the problem, but it was coffee that was blamed the most.

As the observers of the time saw it, the crisis and the misery it brought reached a peak in central south-western Greenland, specifically around Nuuk and Qeqertarsuatsiaat, and particularly among the protestant Moravian Brethren congregations. With this as a starting point the article examines whether the hunters around Nuuk and Qeqertarsuatsiaat really consumed so much coffee that this can explain why the crisis culminated particularly in these districts. The article also examines whether – as was suggested at the time – the local hunters were so addicted to their pleasures that they sacrificed all their subsistence needs for skins and blubber in their desire to sell their hunting produce to RGT.

The article concludes that the most likely cause of the crisis was a change in the migration routes of the seals and a worsening of the climate, which occurred at the same time. This period of windier and more unstable weather conditions therefore made the already difficult task of hunting with kayaks even more difficult. A further conclusion is that the data available do not confirm the theory that the hunters in Nuuk and Qeqertarsuatsiaat sold more pelts and blubber than they should have. On the contrary, the evidence suggests that the local hunters gave first priority to their own families' need for pelts and blubber, with the wish to sell hunting produce for money to buy imported goods in second place.

Mergers within the Danish bacon industry - a response to the loss of comparative advantages

BY KURT PEDERSEN AND JESPER STRANDSKOV

This article highlights the success story of the Danish bacon industry from its inception in the 1880s to the present day, focusing in particular on the transition from national comparative advantages in the first part of the period to corporate competitive advantages during the second part. The early part is well known and has been described in depth elsewhere: the slaughterhouses exploited the interplay between English, American and Danish comparative advantages to build a strong presence in the British bacon market. As established patterns of comparative advantages were eroded after World War II, the Danish bacon industry faced the ultimate choice of extinction or adoption of a new competitive strategy. This article presents a coherent picture of the industry's strategic turnaround.

Essentially, the new strategy involved a unique concentration resulting from three waves of mergers and acquisitions supported by continu-

ous innovations in processing technology. While the vertically integrated cooperative business model was retained and, in its own right, spun off competitive advantages, the concentration process produced significant technology-based scale advantages. Technology and scale, in their turn, produced competitive advantages which exceeded the loss of comparative advantages, thus strengthening the international position of the Danish bacon industry even as new markets opened up from the 1970s onwards.

This article outlines the concentration process, including the mergers and acquisitions that reduced the 77 slaughterhouses in existence in Denmark in 1960 to the two major players active in 2010. The process involved three distinct stages, each with its own specific characteristics and dynamism. The article further sketches the role played in the industry's turnaround by market development and specific process-technological developments. From a pure strategy perspective, the significance of the interplay between comparative and competitive advantages, and the importance of rational, collective action in countering the bleak prospects of survival are striking.

Mercantilia (1950-1956) – scientific journal or school paper?

BY KURT PEDERSEN

The Aarhus School of Business was founded in 1939; it acquired academic status, including graduate and doctoral programmes, in 1964 and was an independent institution until 2007, when it merged with the University of Aarhus. From the outset the business school saw itself as a challenger to the older and predominant Copenhagen Business School. The ambitious, but inexperienced, young staff at the Aarhus School of Business had, however, no easy access to publishing in academic journals, but came up with a brilliant solution to this problem. The school founded a journal, *Mercantilia*, which published two issues per year from 1950 to 1956. The layout was impressive: there were excellent illustrations, many of them photographs, and the paper quality was luxurious. Nothing is known about *Mercantilia*'s circulation or readership.

Although at any given time the editorial board had three editors, *Mercantilia* only had a total of four editors in its lifetime: two served during the entire seven years, but one was replaced. Among them, the four editors produced 35 of the 48 articles published in *Mercantilia*. In fact, only seven articles were written by authors who were not on the full-time

staff of the business school, but even the majority of these articles had been authored by some of the school's staff, namely some of its part-time teachers. When the Aarhus School of Business was granted academic status in 1964, two of the editors earned professorships, as did two of the other contributors.

Mercantilia, then, was for insiders, and covered whatever topics were of interest to “the club”. Had it not been for the internal focus, the lack of quality assessment and the lack of editorial direction, which made it a short-lived experiment, it might have become a broad business economics journal of some substance. Or maybe, as the editorial mafia received their professorships, the impetus vanished?

The patient as user? The role of the patient in the development of Danish health care policy from 1970 to 2007

BY LONE FISKER CHRISTENSEN

The period 1970–2007 is frequently associated with market-oriented tendencies in the public sector and has been the subject of frequent debate, including issues such as whether patients have become *users*. The intention with this article is to determine whether developments in healthcare policy have precipitated changes in the role of patients, changes which have then presented a challenge to fundamental universalist principles. The article focuses on the role of patients in hospitals. The conclusions are based on qualitative analysis of a number of selected policy documents, supplemented by selected quantitative data which provide an empirical basis for the historical trends identified.

This thesis identifies the role of the patient as being relatively passive at the start of the period. A survey of healthcare policy documents indicates that the patient's role changes from being that of the passive recipient of care to a more active role as the user of a service. In the first decades of the period in question the patient was used as a management incentive in connection with a number of regulatory challenges. In this period the patient functioned as the socio-economically responsible patient, capable of meeting a number of his or her healthcare needs and of being “trained” to have realistic expectations in order that savings might be achieved. From the end of the 1980s, patients' demands and expectations came increasingly to the fore, and from the 1990s policy incentives were increasingly combined with the implementation of regulatory

reforms that increased patient choice. The right to choice is a demand in and of itself, but can also be used as an incentive to further efficiencies and to create competition. The user role gives rise, especially since the turn of the new century, to a number of choices, with the participation of private institutions and alternative sources of finance.

The article's concluding discussion takes its point of departure in the universal welfare model and the values and norms of solidarity and equality. Policy initiatives that further patient choice combine freedom of choice with the ideal of equality, as this freedom is available to all in equal measure. An alternative financial model based around employer health insurance contributions entails objective inequality as it is only available to those in employment. The role of user is manifested in the increasing use of private tendering, and in particular in the noticeable increase in the use of private insurance policies which could be considered as presenting a significant challenge to the welfare model. The original basis of the healthcare system with free and equal access to publicly financed hospital treatment seems to have been retained but has been supplemented by the right to choose – including private alternatives. It would seem that a publicly financed healthcare system retains widespread political and popular support. The conclusion of the thesis is thus that trends indicate that equality/freedom of choice and solidarity/individuality can coexist, and that governmental welfare challenges are more closely linked to a set of questions oriented towards the future.

When Aarhus became a knowledge centre

BY MICHAEL BRUUN AND JØRGEN FINK

The article gives a detailed commercial history of the development of a city from 1990-2004. The city is Aarhus, Denmark's second largest city, with a population of approximately 300,000: a medium-sized northern European city. The article provides an insight into how such a city developed in an interplay with both local and regional, and international and global, conditions.

The starting point for the description is the history of about 200 local companies, with these evenly spread across branches and business sectors. These companies represented the majority of the private sector workplaces in the city in the period in question.

At the beginning of the period, Aarhus was mainly a trade and industrial city, but by 1994 the industrial sector had already been overtaken by the knowledge-based service sector (information technology, research and development, management, engineering consultancy, architecture, etc.) By the end of the period, trade (both wholesale and retail) had also been overtaken by the service sector, which from then onwards became the largest in the private sector in terms of numbers employed. The city's business structure changed considerably in the space of these fifteen years.

The article describes this development, branch by branch, using a large number of company histories. The development was characterised by changes in many of the city's large established companies, which transferred their production facilities abroad, were downgraded from being head offices to mere branches, or were closed completely. Nevertheless, this globalisation process also gave Aarhus some successes, for example as the home of Arla Foods, one of Europe's largest dairy food concerns, and the production base for AIR Titanium, the internationally-renowned glasses' frame (through entrepreneurship and innovation).

In the construction industry, most of the large companies in the city became regional offices of large concerns based geographically further and further away (the development of the global security concern G4S is described as an example). Aarhus also had local companies that developed despite this general tendency due to an innovative and focused business strategy. One example is Per Aarsleff, the civil engineering company.

In 2002 one of Europe's fastest growing retail concerns, JYSK, chose to locate its head office in Aarhus, the site where its first bedding and accessories business was established in 1979. Dansk Supermarked (the Danish Supermarket Group) – another of Denmark's very largest retail chains – also consolidated its head office in Aarhus (also the site of the concern's first supermarket in 1960) at the same time, so Aarhus can be said to have had its fair share of international development in retailing.

Within transport and telecommunication, the article describes the development of the Port of Aarhus, which ensured its position as Denmark's largest container port. However, DSB, the state railway company, stopped running sea ferries during this period and this, together with the opening of the bridge over Storebælt (the Great Belt) in 1998, had dramatic consequences for Aarhus. During the period Aarhus also lost the head office of one of Denmark's largest telephone companies, Jydsk Telefon, which, through several fusions and privatisations, became part of

the telecommunications concern, TDC, owned by international private equity funds, and with its head office in Copenhagen.

Growth in the knowledge-based service sector is described by using examples from IT service, research and development, together with various types of business consultancies (management, engineering and architecture, etc.). What was characteristic for development in these industries – in the years which saw increasing employment within this fifteen year period – was that it occurred in already-established companies, i.e. companies from the 1980s or earlier. One of the typical examples given in the article is one of the city's oldest companies, the newspaper printing company Aarhus Stiftsbogtrykkeri (est.1770!). Through its parent company, the Stibo Group, it became one of the leading suppliers of newspaper editing software in the world. Another example given is Ramboll Management (est.1968), which over the same period of time developed into one of Scandinavia's largest consultancy companies for public sector management.

The article ends by describing the considerable difference in the development of the city's engineering consultancy companies and its architects' practices. Whereas the large engineering consultancies primarily became part of even larger companies based in Copenhagen, the large architects' practices developed in a different direction, consolidating their head offices in Aarhus, instead. The article links this last development directly to the fact that a School of Architecture was created in Aarhus in 1965, but it was not until 2003 that the city was allowed to provide degree level courses for engineers at Aarhus University.

The experience economy and cultural anthropology – an essay

BY STEEN BROCK AND NIELS KAYSER NIELSEN

This essay is an implicit critique of the atmosphere surrounding the concept “the experience economy” with regard to both the perception that the concept reveals a special new phase of economic activity, and the perception that elements such as experience, narrative or interaction are components of economic transactions. The text is not intended as a denial of new tendencies and emphases linked to the phenomena that can be regarded as an expression of an experience economy. However, it intends to show these new facets as variations of themes, techniques and situations involved in production, buying and selling and consumption that have always been associated with economic activity.

The text therefore deals with the principal philosophical question of the difference between the particular and the general, in this case between the extraordinary and the merely commonplace, as this basic relationship is played out in economic transactions. The article advocates the use of liberalism in its economic-political sense. This, with the Swedish anthropologist Åke Daun's considerations on culture as historical, particularist and specific variations of anthropological constants as a starting point, draws a direct line from Adam Smith, via Marx, to Amartya Sen. The main point is the perception that an economy is a normative means of regulating civil society, not simply a means of obtaining material wealth, and is based on the promotion or restriction of the degree of freedom of action and level of competencies available to various groups within a society.

The harsh reality of economics is thus emphasised, so that work and other economic activity can never be seen as games and free self-realisation, but, at the same time, the nature of economic activity as genuine interaction is also emphasised.

Based on this, the article gives a set of diagnoses of the field associated with the concept of the experience economy with regard to types of product, scenarios and interests. The article sheds light on the tensions and contradictions that exist in regard to the paradigmatic types of experience within the experience economy, and the concept is described as a seduction, an erotic dance with a clear element of prostitution, in which the genuine article is presented within an inauthentic scenario, and where the authority of the presented is not identical with its authenticity, leaving the viewer or participant satisfied, yet homeless and disoriented.

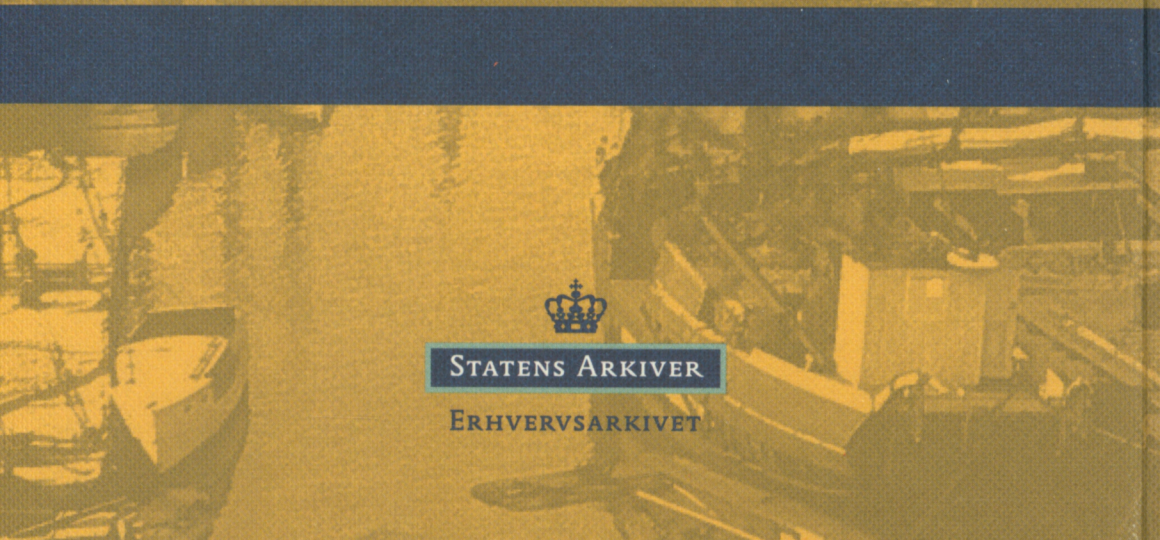
The text illustrates these general considerations with a more concrete and historical explanation – based primarily on a contemporary local history of Aarhus – of what it means to go to a restaurant or the cinema, shopping, or to a discotheque or football match. In relation to all of these, the article argues that a more organic connection between the field of experience and civil society has been taken over by a more professionalised presentation of the framework for the experience. This emphasises another diagnosis, which argues that the experience economy today is linked, to a large extent, to a professionalisation of parts of civil society that previously were not associated with the production of goods and the market.

An entrepreneur in the dairy industry: an example of the interplay between entrepreneurship, personal relations and urbanisation.

BY POUL OVE PEDERSEN (†)

This article is about the entrepreneur Martin Pedersen, who trained as a dairyman, and his wife Marie, who was a dairymaid. Just as most of the others who became dairy apprentices in the 1890s, Martin must originally have aspired to becoming a manager of a cooperative dairy. However, at the turn of the century, competition for these positions increased because more dairymen were being trained than there were jobs available in the new cooperative dairies. He therefore had to face the fact that he was unlikely to become a dairy manager. Instead he tried his luck at setting up as an independent in the dairy industry in several different places in East Jutland. The industry, however, was undergoing rapid structural change, which left less and less space for small, privately-owned dairies. After several, in fact quite successful, attempts to set up his own business, he left the dairy industry in 1917 and opened a bicycle business in Copenhagen, which he expanded with a wholesale business shortly before his death in 1924, at the age of forty-six. After Martin's death, his wife Marie continued to run the retail business, and it survived, after several transformations, for another two generations.

The history is placed in a historical framework of entrepreneurial theory, which also covers Danish industrial policy.

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET